

SOCIO 3 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 28 1992

Redakce:

Jiří Večerník, šéfredaktor

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Jiří Voženilek, technický redaktor

Bradley Abrams, redaktor anglického textu

Dana Šilhavá, sekretariát redakce

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

Výkonná rada:

Lubomír Brokl

Jan Hartl

Miloš Havelka

Lubomír Kotačka

Petr Matějů

Jiří Musil

Miloslav Petrušek

Jan Řehák

Jadwiga Šanderová

Jan Vláčil

Alena Vodáková

Redakční kruh:

Ivo Možný, předseda

Václav Bělohradský

Michal Čákr

Ivan Gaďourek

Jan Hajda

Michal Illner

Jiří Kabele

Jaroslav Kapr

Jan Keller

Pavel Machonin

Jiří Nehněvajsa

Martin Potůček

Juraj Schenk

Jan Sedláček

Dragoslav Slejška

Zdeněk Strmiska

Jaroslav Střítecký

Zdeněk Suda

Jiřina Šiklová

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podává a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku a Administrace centralizovaného tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS, administrace vývozu tisku, V Celnici 4, 110 01 Praha 1. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Cena 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs.

© Sociologický ústav ČSAV, Praha.

Sociologický časopis

ROČNÍK 28, ČÍSLO 3, ČERVEN 1992

Úvodem.....	291
STATI	
<i>P. Matějů, B. Řeháková: Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?.....</i>	293
<i>Jiří Večerník: Trh práce: problémy a perspektivy.....</i>	319
<i>Zuzana Miková: Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce.....</i>	337
<i>Johan J. De Deken: Sociální politika a politika solidarity.....</i>	351
<i>E. Heřmanová, M. Illner, Z. Vajdová: Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě.....</i>	369
<i>Kamil Janáček: K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky.....</i>	386
<i>Milan Kučera: K předběžným výsledkům sčítání lidu, domů a bytů 1991.....</i>	394
OHLASY	
<i>Ivo Možný: Tři opravdu malé poznámky k Muchově stati o systémových teoriích a modernizaci.....</i>	403
<i>Bedřich Loewenstein: Nacionalismus, demokratizace, manýrismus.....</i>	404
RECENZE	
<i>S. L. Wolchik: Czechoslovakia in Transition: Politics, Economics and Society (J. Musil).....</i>	408
<i>I. Možný: Proč tak snadno... (J. Svátek).....</i>	410
<i>J. Keller: Úvod do sociologie (J. Sedláček).....</i>	412
<i>G. Szoboszlai (ed.): Democracy and Political Transformation: Theories and East-central Realities (D. R. Abassi).....</i>	416
<i>D. B. Dorděvič: O religii i ateismu (J. Svátek).....</i>	419
SPSS	
<i>Akademická licence SPSS (J. Řehák).....</i>	421
ZPRÁVY A INFORMACE	
<i>InformationsZentrum Sozialwissenschaften (Z. Mansfeldová).....</i>	425
<i>Luxembourg Income Study (J. Večerník).....</i>	426
<i>Sjezd českých sociologů a Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti (H. Jeřábek).....</i>	427
DOKUMENTY	
<i>František Fajfr ke sporu o sociologický objektivismus.....</i>	429

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává šestkrát do roka Sociologický ústav Československé akademie věd. Tiskne Ústav jaderných informací.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů československé sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako soubor typu ASCII, nebo v textovém editoru MS-WORD 5.0 v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje abstrakt (20 řádků) a summary (80 řádků) v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly by the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Science. SR is printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czechoslovakia.

Scope and Mission

The Sociological Review is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czechoslovak social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is twenty pages, for reviews it is seven pages, for news or information five pages, and for annotations one page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date your manuscript is received at the SR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or MS-WORD 5.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem

Toto číslo mělo být věnováno Československu v roce 1991. Takto široké téma jistě nelze jednoduše pokrýt, avšak nelze jej ani zcela minout. Doufejme, že se náš záměr alespoň zčásti podařil.

Není zcela vinou redakce, že několik článků čísla je opět nahlédnutím do skoro nevyčerpatelné "empirické kuchyně" Sociologického ústavu ČSAV. Prání byla opět silnější než činy, výzvy dolehly jen tam, kde zazněly. Upřímné přání rozšířit autorský okruh a obohatit spektrum přístupů se daří pomalu, avšak stále trvá.

Rok 1991 byl zajisté obdobím pronikavých změn. Pot stékal nejen z vládní koalice, ale i z opozice. Volby daleko a přece tak blízko, s vědomím, že tentokrát doopravdy půjde o statky a křesla, některá možná i natrvalo. Listopadový entuziasmus opadl, nový nelze očekávat. Proklamovaný liberalismus se rozbil do řady odstínů, jeden méně poučenější druhého. Nicméně politický slovník se začal obrušovat, ekonomické problémy začaly nalézat svůj výraz (proč se nepoučit u sousedů?) a sociální platformy své nositele (proč nevyužít situace?). S novou naléhavostí byly nastoleny každodenní problémy a vyvstaly nové výzvy. Nejen problémy, ale také otázky, nejen nové, ale i ty, co trvají po staletí.

Jednou z takových otázek je sociální spravedlnost. Byli jsme svědky jednoho jejího řešení, řešení to nanejvýš vědeckého, jedině správného a definitivního. Zásluhy po socialisticku = nomenklatura, řády, milice. Avšak také pohodlí pro nepřehlédnutelnou část společnosti. Jestliže Petr Matějů zjišťuje rozštěpení společnosti do dvou vizí sociální spravedlnosti a nachází jeho sociální koreláty, lze s ním jistě polemizovat co do jemnosti prezentace a procent zastoupení, nikoli co do podstaty jevu. Jsme rozštěpeni komunismem podél i napříč, jsme jím zřejmě neblaze rozděleni i po ose východozápadní. Sociální spravedlnost je tématem, s nímž se budeme setkávat nejen explicitě v dalších (tentokrát již komparativních) analýzách, ale implicitě v našich příštích počínech, ten volební nevyjímaje.

Hovoří-li se o trhu práce (a hovoří se o něm hodně), každému vytane na mysl nezaměstnanost, dávky, úřady práce. Pokusil jsem se ve svém článku z více stran ukázat, že trh práce je mnohem více. Dovolil jsem si podotknout, že větším problémem než - zatím naštěstí nedlouhé - fronty nezaměstnaných jsou spíše zbytečně, nevhodně a nekvalifikovanými lidmi obsazená místa. Odpovědi lidí na to, co si myslí o své staré (naplánované) kvalifikaci v nové (tržní) situaci, jsou jistě poučné. Ještě poučnější by však měly být obecnější úvahy o dynamice trhu práce v dnešní době. Naše oči jsou oprávněně zahleděny na Západ, bohužel však spíše do jeho minulosti než do jeho budoucnosti. Trh práce bude pravděpodobně rozštěpen a segmentován tak jako i jiné vrstvy společenského života. Pokud jde o jeho zkoumání, ztrácejí se přesné hranice mezi ekonomikou a sociologií; a jde-li o jeho realitu, rozdíly mezi objektivním a subjektivním jsou velmi relativní. Tím spíše by mohly padnout i hranice mezi "teorií" a "praxí", agregátními teoriemi a pragmatismem politiky.

Lze říci, že jsme skoro zahlceni ekonomickou statistikou informující o průměrných mzdách, cenách, výdajích či úsporách. Ekonomové neberou v úvahu (ať z nedostatku času, fantazie či respektu) fakt různosti, diferencovanosti, odlišnosti či nerovnosti. A přece, tržní chování staví na jedinci, na specifice chování různých skupin (arciť propojených stejným obecným cílem). Jak vlastně reagují domácnosti na radikální proměnu podmínek, resp. jak různě na ni reagují? Jsou lidé pasivní v ohledu jednom, aktivní v ohledu jiném, nebo naopak aktivita na poli jednom se snoubí s aktivitou na polích ostatních? To je jedna z otázek, které si klade Zuzana Miková v článku hledajícím typy strategií našich domácností na situaci již nastalé nebo pravděpodobně možné nouze. Namísto "prahu únosnosti ekonomické reformy", nadmíru to plochého, avšak našim ekonomům stále drahého termínu, je ukázána (byť nikoli v celém spektru barevnosti) právě diverzita chování domácností a různost jejich aktivity. Dříve se tomu říkalo "mobilizace rezerv", v duchu obecně bojového slovníku. Dnes teprve hledáme aparát, jenž by dovolil za statiku průměrů nahlédnout.

Empirické pohledy sociologů jsou obohaceny dvěma těsně navazujícími. Kamil Janáček poukazuje na některé sociální problémy ekonomické transformace, Milan Kučera přináší první výsledky posledního sčítání lidu. Z politické problematiky, které bylo věnováno minulé číslo, ještě přidáváme výsledky výzkumu sondujícího politické změny na elementární úrovni komunity. Johan De Deken navrhuje na stať G. Esping-Andersena (*Sociologický časopis* 5/1991), aby obohatil typologii "welfare state" a prozkoumal šance, jež má u nás sociálně demokratický model sociální politiky, založený na obecných občanských hodnotách. Že jde o problémy velmi aktuální, netřeba dodávat. Stejně jako v případě trhu práce či role domácnosti, status a dominantní výraz sociální politiky je teprve třeba formulovat. Není jistě na sociologii, aby tak činila, ve všech případech by však měla dodat slovník, arzenál pojmů a argumentů.

Nakonec stručný výhled pro další čísla: to příští bude věnováno problémům sociologie měst a regionů (připravuje M. Illner), následující sociální struktura (J. Šanderová) a poslední (v tom jsme provedli změnu) otázce česko-slovenské (M. Bútor). Síly českých a slovenských sociologů se spojí k vysvětlení toho, co nás bude trápit, ať už povolební ofenzíva dopadne jakkoli.

Jiří Večerník

Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?

Percepcie sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu

PETR MATĚJŮ
BLANKA ŘEHÁKOVÁ*
Sociologický ústav ČSAV, Praha

From unjust equality to just inequality?

Perception of inequality and social justice in contemporary Czechoslovakia

Abstract: The paper is devoted to the analysis of the perception of changes in inequality in Czechoslovakia since 1989, when the post-communist transformation began. In the first part, we focus on two questions: first, how people perceive the development of inequality (is there much more, about the same, or less inequality than before 1989); secondly, do people believe that the post-communist transformation brings more justice or less justice into the inequality. We follow by identifying groups with different or opposite views on these issues, and try to demonstrate that the post-communist transformation has typical "winners" and "losers" according to changing position in the distribution and stratification processes.

In the second and third parts of the paper we analyze the perception of the principal factors of life success, poverty and wealth. This analysis aims to answer the question of whether there is a visible shift towards more universalism and meritocracy in post-communist Czechoslovakia, and to what extent there is a consensus in this respect among different socioeconomic groups and supporters of different political orientations. The principal result is that, in general, the Czechoslovak population tends to believe there is a shift to a bit more meritocracy during the transformation, but consensus between different socioeconomic groups and between supporters of different political orientations is rather weak. The data from several recent surveys carried out in Czechoslovakia are used for the analysis, including "Transformation of Social Structure" (October 1991) and "Social Justice" (June-July 1991).

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 293-318)

Sociální nerovnosti a sociální spravedlnost jsou témata s neobyčejně silným politickým nábojem: Nikoli náhodou mezi politologické truismy patří tvrzení, podle kterého jedním ze základů legitimacy vlády a jejích mocenských struktur je konsensus v tom, že společnost je organizována a strukturována na základě principů sociální spravedlnosti. Lze tedy pochopit, proč sociální nerovnosti a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 354, 202, fax: (02) 235 78 88, E-mail: mateju@cspgas11.bitnet, resp. RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 331, 333, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet

sociální spravedlnost byla tématy, jimž se v Československu v posledních desetiletích musel sociologický výzkum spíše vyhýbat, místo aby jim věnoval systematickou pozornost. Stejně tak lze pochopit, proč tato témata patří k hlavním zbraním v současném politickém a volebním boji, a že se jimi vyzbrojují zejména strany operující nalevo od středu politického spektra.

Většina autorů zabývajících se těmito otázkami se shoduje v tom, že sociální nerovnosti a sociální spravedlnost jsou pojmy, které mají vedle objektivního aspektu i silný normativní obsah. Za laicky položenou otázkou "*Co kdo dostává a proč?*" vždy stojí její normativní protějšek v otázce "*Co by kdo měl dostávat a proč?*" (viz například [Arts 1989]). Právě přítomnost normativních prvků v percepci nerovností a sociální spravedlnosti činí tyto otázky zvláště otevřené působení vnějších vlivů, protichůdných interpretací, ideologií atd. Jedním z cílů sociologické analýzy těchto otázek je tuto *subjektivní* dimenzi sociální stratifikace dekomponovat a objektivně ji popsat, případně se pokusit některé z jejích hlavních rysů vysvětlit v širším kontextu sociální změny. Je to jeden z hlavních nástrojů, jimiž sociologie může přispět k demystifikaci této sféry společenského vědomí a k omezení prostoru pro spekulace a manipulace veřejného mínění v těchto politicky velmi citlivých otázkách.

Pro začínající sociologickou analýzu percepcí nerovností a sociální spravedlnosti v Československu lze formulovat několik obecných předpokladů opírajících se o výsledky výzkumu sociální spravedlnosti v jiných zemích. Některé z těchto předpokladů se dále pokusíme specifikovat a verifikovat na empirickém materiálu z roku 1991.

Předně je třeba vycházet z toho, že pro krystalizaci určitého sociálního klimatu má subjektivní hodnocení ekonomických nerovností a jejich posuzování z hlediska sociální spravedlnosti minimálně stejný význam, jako to, jak velké tyto nerovnosti ve skutečnosti jsou. To znamená, že i malé nerovnosti, jsou-li považovány za nespravedlivé, mohou vyvolávat velká sociální napětí, zatímco velké nerovnosti mohou být vcelku přijatelné, jsou-li považovány za spravedlivé. Analogicky lze tvrdit, že i rovnost může být za určitých okolností považována za nespravedlivou.

Dále lze předpokládat, že v relativně stabilním stratifikačním systému je pravděpodobnost dosažení konsensu jak v percepci hloubky nerovností, tak v hodnocení sociální spravedlnosti, podstatně větší, než je tomu ve stratifikačním systému, který prochází radikální změnou. Pro tento předpoklad nalézáme oporu v elementárních poznatcích z dosavadního výzkumu sociální spravedlnosti:

1. Subjektivní hodnocení nerovností nebo určitého jejich aspektu v pojmech spravedlnosti je významně ovlivněno aktuální sociální pozicí jedince. To má ovšem dva protichůdné efekty: *stabilizační* a *destabilizační*. Stabilizační efekt spočívá v tom, že existuje tendence srovnávat se s jedinci zhruba stejného sociálního postavení. Z tohoto důvodu mají jedinci sklon hodnotit odměnu, kterou dostávají, jako přibližně spravedlivou. Na druhé straně ale lze očekávat, že jedinci na nižších příčkách sociálně ekonomického žebříčku mají sklon tuto svoji pozici chápat nikoli jako svůj neúspěch nebo selhání, ale jako důsledek působení

nespravedlivých principů. V tom pravděpodobně spočívá jádro *destabilizačního* efektu závislosti percepce sociální spravedlnosti na aktuální pozici. Pro nás jsou v tomto ohledu důležité dva aspekty:

- a) Lze předpokládat, že v důsledku dlouhodobého působení rovnostářské ideologie a nomenklaturní praxe kombinované se systémem nejrůznějších privilegií se v zemích procházejících postkomunistickou transformací budeme setkávat spíše s tendencí porovnávat se s jedinci nikoli na stejných, ale na vyšších stupních statusového žebříčku. Je to přirozený sklon vyplývající z apriorní nedůvěry v to, že odměny na nejvyšších stupních zaměstnaneckého statusu reflektují vyšší vynaložené úsilí, větší schopnosti či vyšší hodnotu či význam výsledného efektu.
 - b) Radikální ekonomická reforma způsobuje značný pokles životní úrovně u většiny populace. Lze předpokládat, že ti, kteří se subjektivně zařazují na nejspodnější příčky žebříčku hierarchie sociálně-ekonomického statusu, mají sklon považovat toto zařazení za výsledek sociální nespravedlnosti. Problém je v tom, že v době radikálních reforem podíl jedinců tohoto typu roste.
2. Ačkoli mobilita je považována za jeden z hlavních znaků stabilních stratifikačních systémů, resp. za jednu z podmínek jejich dlouhodobé stability, v případě stratifikačních systémů procházejících transformací může být vysoká mobilita jedním z faktorů působících v neprospěch dosažení konsensu o sociální spravedlnosti. Je to způsobeno tím, že zatímco u stabilních systémů je vysoká mobilita zpravidla důsledkem zpevňování principů alokace, ze kterých příslušný stratifikační systém dlouhodobě čerpá svoji legitimitu, v případě transformujících se systémů je vysoká mobilita vyvolána *změnou* těchto kritérií. Lze očekávat, že jedinci pohybující se po vzestupných mobilitních drahách budou mít z tohoto důvodu větší tendenci interpretovat společenskou změnu jako pohyb směrem k větší spravedlnosti, a naopak, že jedinci procházející sestupnými drahami budou mít silnější sklon k názoru, že spravedlnosti spíše ubývá.

Analýzy percepce nerovností a sociální spravedlnosti se opírají o teoreticky odvozené klasifikace základních principů sociální spravedlnosti. V těchto klasifikacích se nejčastěji objevuje pět principů: a) *výkonový* či *zásluhový princip* (achievement principle, contribution principle); b) *princip souladu* mezi "vstupy a výstupy" (equity principle); c) *princip rovnosti* (equality principle); d) *princip rovnosti příležitosti* (equal opportunity); e) *princip potřeby* (need principle). Některé z principů jsou považovány za psychologické konstanty lidského chování (například "equity principle"), u jiných se naopak předpokládá, že jejich význam závisí na sociální situaci. Který z těchto principů je považován za dominantní, je tedy podmíněno povahou sociální situace. Většina autorů (například [Deutsch 1975, 1985; Eckhoff 1974, Sampson 1975, Miller 1976] aj.) se shoduje v tom, že je-li hlavním cílem zvýšení produktivity nebo celkové efektivity systému, roste význam výkonového či zásluhového principu sociální spravedlnosti. Za situace, kdy jde o to, zachovat určitou sociální harmonii nebo této harmonie dosáhnout, důraz se přesouvá na princip rovnosti. Princip potřeby se stává dominantním tehdy, je-li cílem dosažení více či méně vyrovnané úrovně standardu pro všechny.

Sociální situace definovaná radikální reformou je ovšem specifická. Jednak svým cílem, jímž je radikální zvýšení efektivity a produktivity systému. Z tohoto hlediska je to situace, ve které lze předpokládat jednoznačnou převahu zásluhového principu. Současně je to však situace, která se vyznačuje ohrožením velké části populace chudobou nebo přinejmenším značným poklesem životní úrovně. V tomto smyslu se jedná o situaci, ve které pravděpodobně bude hrát důležitou roli sociální solidarita a samozřejmě i obava o vlastní osud. Oba tyto motivy budou působit ve prospěch principu potřeby. A konečně je nesporné, že v průběhu reformy s větší či menší intenzitou určitou dobu působí stereotypy hodnocení a jednání, které vznikly v systému, který vyvolal nutnost radikální reformy.

Ani v relativně stabilních společnostech se v analýze sociální spravedlnosti nelze opřít o předpoklad existence pouze jednoho dominantního principu, ze kterého jsou odvozovány jak reálné distribuční procesy, tak percepce s nimi spjatých nerovností. O to problematičtější by takový předpoklad byl v případě analýzy systému, který prochází transformací. Zde sociolog stojí před relativně obtížným úkolem tuto situaci nejprve popsat, to znamená ve zdrojích sociálních nerovností a v jejich percepci nalézt reálný poměr principů sociální spravedlnosti. Dále je nezbytné identifikovat sociální zázemí jednotlivých principů a jejich politické nositele. Následně lze tato zjištění konfrontovat s proklamovanými cíli systému a případně ukázat, kde jsou pro dosažení těchto cílů v sociálním systému bariéry, nebo kde naopak nekompromisní prosazování dominantního principu sociální spravedlnosti odvozeného od hlavního cíle může vést ke zhroucení systému v důsledku ztráty jeho legitimacy.

Na rozdíl od Polska nebo Maďarska naše sociologie nemá k dispozici empirický materiál, který by umožňoval hlubší analýzu percepce sociální spravedlnosti směrem do minulosti. Přesto se zdá být nesporné, že více než čtyřicet let komunistického režimu vedlo v této zemi k hluboké dezintegraci pojetí sociální spravedlnosti založené na zásluhovém principu. Meritokratický model sociální spravedlnosti, ke kterému více či méně směřují vyspělé průmyslové společnosti, byl u nás, stejně jako v ostatních zemích sovětského bloku, nahrazen modelem ideologicky zakotveným v rovnostářském principu sociální spravedlnosti. Podstatným atributem tohoto modelu byl však systém skrytých i zjevných privilegií, která různými formami a s různými efekty penetrovala do ideologicky zakotveného rovnostářského modelu. Tento hybridní model sociální spravedlnosti tedy stál na dvou hlavních principech: a) na *principu kolektivní korupce*; b) na *principu odstupňovaných privilegií a exkluze* jako odměn, resp. trestů za různé stupně loajality vůči systému. Určité skupiny byly tedy tímto systémem relativně zvýhodňovány proti jiným skupinám. Lze oprávněně předpokládat, že tyto skupiny stojí v období transformace systému na opačných pólech hodnocení vývoje sociální spravedlnosti.

Současně lze ovšem předpokládat, že probíhající změny přispívají ke krystalizaci nového pojetí sociální spravedlnosti, na němž by měl být postupně budován potřebný konsensus. Tento proces je však spojen s celkovou rekonstrukcí sociálního, ekonomického a politického systému, která vyvolává rozsáhlé sociální pohyby. Adaptovat se na tyto změny je přirozeně pro značnou část populace

obtížné, a to zejména proto, že jsou spjaty s celkovým růstem nerovností.¹ Je tedy přirozené, že roste i naléhavost otázky, zda růst nerovností je spojen s krystalizací zásluhového principu sociální spravedlnosti a s jeho zpevňováním jako *dominantního* principu. Argumentační kruh veřejného mínění je totiž relativně jednoduchý: Proklamovaným dominantním cílem procesu transformace a ekonomické reformy je dosažení podstatně větší produktivity. Dominantním principem sociální spravedlnosti za této situace by měl být princip "příspěvku" k dosažení tohoto cíle. Rostou-li nerovnosti a lze-li v jejich růstu jasně identifikovat tendenci k posilování zásluhového principu sociální spravedlnosti, naděje na dosažení potřebného konsensu v otázce sociální spravedlnosti roste. V opačném případě bude proces adaptace na růst nerovností obtížný a naděje na dosažení tohoto konsensu bude klesat.

V této stati se pokusíme o první zmapování tohoto u nás zatím velmi neprozkoumaného terénu. Stať si klade následující hlavní otázky: a) *jak je u nás vnímán vývoj nerovností v období sociálně ekonomické transformace a s jakými proměnami ve faktorech životního úspěchu je tento vývoj spojován*; b) *které z principů sociální spravedlnosti u nás krystalizují a jaké mají sociální zázemí a nositele*; c) *jak jsou v naší společnosti vnímány příčiny chudoby a bohatství*.

Ve stati pracujeme s daty ze dvou výzkumů provedených v roce 1991. Chronologicky první byl výzkum "*Sociální spravedlnost*" (červen 1991), jehož provedením se Sociologický ústav ČSAV připojil k mezinárodnímu srovnávacímu projektu sociální spravedlnosti, který proběhl na základě společného projektu v jedenácti zemích.² Druhý výzkum, o jehož data se v této stati opíráme, je výzkum "*Transformace sociální struktury 1991*" (září-říjen 1991).³

1. Percepce vývoje nerovností

Ve výzkumu "*Transformace*" byla řada otázek přímo nebo nepřímo zjišťujících názory na vývoj nerovností a na změny v sociální spravedlnosti. Současně se zjišťovala percepce změny ve významu nejdůležitějších faktorů životního úspěchu.⁴

1) Analýzy vývoje mzdové a příjmové diferenciace za poslední dva roky jsou zatím značně limitované, právě pokud jde o možnost zachycení reálného pohybu mzdových a příjmových nerovností. Růst nerovností je zatím indikován spíše nepřímo.

2) Výzkum "*Sociální spravedlnost*" proběhl v roce 1991 v jedenácti zemích světa (Anglie, Bulharsko, Československo, Holandsko, Japonsko, Maďarsko, Německo, Polsko, Rusko, Slovinsko, USA). V Československu byl výzkum proveden v červnu roku 1991 na výběrovém souboru 1200 respondentů (dvoustupňový náhodný výběr). Československou účast na tomto šetření koordinoval Sociologický ústav ČSAV. Finančně byl tento výzkumný projekt pokryt dvěma granty ČSAV (82801 "*Sociální stratifikace*" - 50 % celkových nákladů, 82802 "*Ekonomické nerovnosti*" - 25 %) a jedním zahraničním grantem (25 %). Terénní šetření provedlo Středisko empirických výzkumů (STEM) při Sociologickém ústavu ČSAV.

3) Výzkum "*Transformace sociální struktury*" je součástí rozsáhlého výzkumného projektu, na němž participují Sociologický ústav ČSAV a Ústav sociálně politických věd UK. Šetření proběhlo v říjnu roku 1991 na výběrovém souboru 2800 respondentů (dvoustupňový náhodný výběr). Finančně bylo toto šetření pokryto jedním grantem ČSAV (82801 "*Sociální stratifikace*" - 20 % celkových nákladů) a prostředky získanými od Federálního ministerstva práce a sociálních věcí. Terénní šetření provedlo Středisko empirických výzkumů (STEM) při Sociologickém ústavu ČSAV.

4) Přesná formulace těchto otázek je uvedena v příloze.

Z přílohy a z marginálních distribucí v tabulce 1 vyplývá, že absolutní většina obyvatelstva (93 %) sdílí názor, že nerovnosti se za poslední dva roky zvětšily. Rozhodně méně jednoznačné odpovědi vyvolala otázka, zda změny v naší společnosti přinesly více, nebo naopak méně spravedlnosti. Zhruba polovina dotázaných (55 %) se domnívá, že změny, ke kterým v naší společnosti došlo, přinesly více spravedlnosti, druhá polovina (přesněji 45 %) tvrdí, že spravedlnosti ubývalo.

Tabulka 1 ukazuje vnitřní strukturu souvislostí mezi názory na vývoj nerovností a hodnocením vývoje spravedlnosti. Adjustovaná rezidua a jejich vyhodnocení formou simultánního znaménkového schématu⁵ ukazují, že zřetelná dělicí čára naší populace vede mezi stoupenci názoru, že u nás došlo ke značnému růstu nerovností (*"nerovnosti jsou určitě větší"*) a zastánci realističtějšího postoje, že nerovnosti jsou *poněkud* větší. Zdá se, jako bychom v tomto případě měli před sebou dvě odlišné populace. Umírněnější (a zdá se, že realističtější) z nich lze charakterizovat kombinací *"poněkud více nerovností, poněkud více spravedlnosti"*, zatímco pro radikálnější část je charakteristická kombinace názorů *"nerovnosti jsou určitě větší, spravedlnosti je určitě méně"*.

Tabulka 1. Názory na vývoj nerovností a na změny v sociální spravedlnosti (Řádková procenta, adjustovaná residua a simultánní znaménkové schéma)

Nerovnosti	Určitě Více	Spravedlnost			Celkem
		Spíše Více	Spíše Méně	Určitě Méně	
Určitě větší	12,7	30,3	36,6	20,4	100,0 %
	-2,2	-9,6	3,2	12,3	(44,0 %)
	0	---	+++	+	
Spíše větší	13,6	48,8	32,5	5,0	100,0%
	-1,1	8,9	-1,0	-10,9	(49,0%)
	0	+++	0	---	
Menší	29,9	44,3	19,6	6,2	100,0%
	6,4	1,2	-4,2	-2,5	(7,0%)
	+++	0	---	0	
Celkem	14,4	40,3	33,4	11,9	N=2 757

Znění otázek: "Myslíte si, že nerovnosti mezi lidmi se u nás za poslední dva roky spíše zvětšily nebo zmenšily?" a
 "Myslíte si, že změny v naší společnosti přinesly více spravedlnosti nebo méně spravedlnosti?"

⁵) Simultánní znaménkové schéma poskytuje celkový strukturní statistický závěr o odchylkách pozorovaných četností od očekávaných hodnot za platnosti hypotézy nezávislosti. Jedno, dvě, případně tři znaménka v tabulce značí simultánní významnost odchylky (kladné nebo záporné) na hladině významnosti 0,05, 0,01 a 0,001. Nulou se označuje nevýznamná odchylka. Podrobněji ke znaménkovému schématu viz [Řehák, Řeháková 1986].

Uvedený výsledek není nijak překvapující. Pro určitou část populace je proces transformace naší společnosti rozevíráním spektra možností, voleb a příležitostí. Nemalá část populace tyto změny ovšem vnímá opačně, tj. spíše jako ztrátu dřívějších jistot či relativních výhod, zúžení prostoru životních šancí a zesílení konkurence, ve které platí jiná pravidla a které se tudíž obává. Nakolik se tato na první pohled příliš jednoduchá interpretace určité polarizace naší společnosti může jevit jako přijatelná, ukazují grafy 1a až 1d, které ve formě adjustovaných reziduí ukazují statisticky signifikantní inklinace: vysokoškolsky vzdělaní, dále pak odborníci a podnikatelé (samostatní) více inklinují k pozitivnímu hodnocení vývoje sociální spravedlnosti, zatímco byrokracie (úředníci, rutinní nemanuální pracovníci), nekvalifikovaní dělníci, jedinci bez vyššího než pouze základního vzdělání a zemědělci jsou v tomto směru mnohem zdrženlivější. Graf 1c mimo jiné potvrzuje předpoklad, že zatímco chudší mají sklon považovat existující pravidla hry za nespravedlivá, bohatší a pravděpodobně i úspěšnější inklinují k názoru, že jsou tato pravidla v podstatě spravedlivá. Současně je zde čitelná vnitřní struktura závislosti hodnocení spravedlnosti na intenzitě "politické angažovanosti" před listopadem 1989.⁶ Skupina těch, kteří svoji politickou aktivitu v rámci minulého režimu označili za "velmi intenzivní", je sice velmi malá (2,2 %), její hodnocení sociální spravedlnosti krystalizující v novém politickém systému je však ve srovnání s ostatními jasně odlišné, a to - vcelku pochopitelně - v negativním směru. Obdobně je tomu se skupinou "hodně angažovaných" (4,5 %). Naopak ti, kteří o sobě tvrdí, že s oficiální politikou minulého režimu neměli nic společného (a tudíž nepatřili k relativně zvýhodněné skupině explicitně loajálních), mají zřetelný sklon vidět ve změnách v naší společnosti pohyb směrem k větší sociální spravedlnosti.

Na základě předchozích analýz můžeme s jistotou tvrdit, že v roce 1991 jasně převládal názor, podle kterého se nerovnosti u nás zvětšovaly. Dále víme, že pokud jde o otázku změn v sociální spravedlnosti, zhruba pouze polovina populace spojovala růst nerovností s vývojem k větší spravedlnosti. Máme určitou představu i o sociálním a politickém profilu nositelů různých názorů na změny v sociální spravedlnosti. Zatím jsme však nechali stranou otázku *pojetí sociální spravedlnosti*, tj. nevíme, jak je "sociální spravedlnost" definována, s jakým principem je všeobecně spojována a do jaké míry bylo v tomto ohledu dosaženo konsensu. Na tuto otázku se pokusíme odpovědět ve dvou krocích. Předně se pokusíme ukázat, jaké změny ve významu určitých faktorů životního úspěchu jsou interpretovány jako pohyb k větší spravedlnosti a naopak, co se skrývá za názorem, že spravedlnosti ubývá. Dále považujeme za nezbytné ukázat, jaké je sociální zázemí krystalizace "výkonového" (meritokratického) principu sociální spravedlnosti a naopak, jaké jsou sociální kořeny "egalitarismu".

⁶) Otázka zněla: "Zúčastňoval jste se v posledních letech před listopadem 1989 politického života členstvím nebo funkcí v oficiálních politických stranách či hnutích?" Bylo předepsáno pět možných odpovědí (v závorkách jsou uvedeny frekvence): "Ano, velmi intenzivně" (2,2 %), "Ano, myslím, že hodně" (4,5 %), "Jen málo" (13,0 %), "Vůbec ne" (80,3 %).

GRAF 1

Hodnocení vývoje spravedlnosti 1989-1991

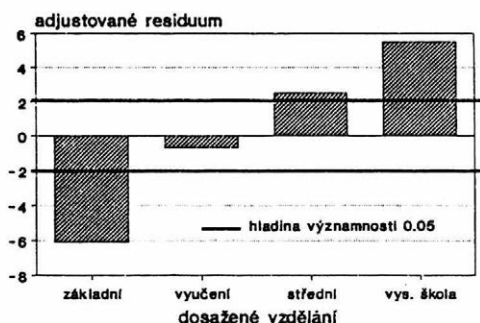
Odpovědi na otázku:

"Myslíte si, že změny v naší společnosti přinesly více spravedlnosti, nebo méně spravedlnosti?"

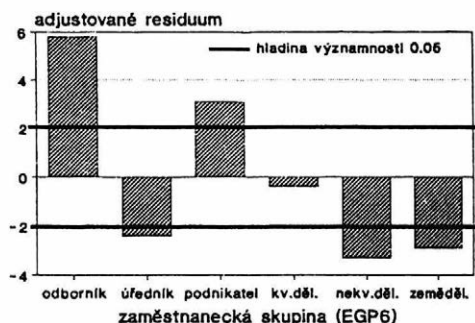
Součet odpovědí:

"Rozhodně více" a "Spíše více"

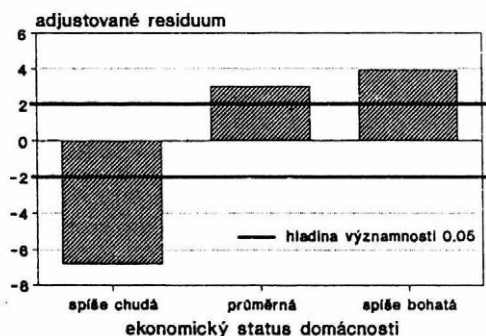
a. Podle dosaženého vzdělání

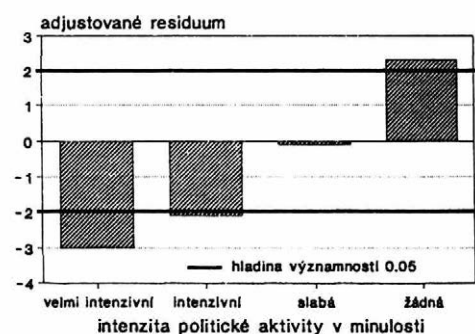
b. Podle zaměstnanecké skupiny

c. Podle ekonomického statusu domácnosti

d. Podle politické aktivity v minulosti

Zdroj: Data "Transformace"

2. Percepce sociální spravedlnosti a faktory životního úspěchu

V příloze je uvedena formulace otázky zjišťující názor na to, které faktory životního úspěchu u nás nabývaly na významu a které naopak významu pozbývaly. Jsou zde uvedeny i marginální distribuce součtu odpovědí vyjadřujících názor, že význam příslušného faktoru rostl (varianty odpovědí 4 a 5). Z těchto údajů je patrné, že na podzim roku 1991 patřily meritokratické faktory životního úspěchu (*schopnosti, snaha vyniknout, pracovitost, vzdělání, ochota riskovat*) k těm, které podle názoru respondentů nejvíce nabývaly na významu. Současné ale tyto údaje svědčí o existenci relativně silného sociálního zázemí názoru, podle kterého roste význam faktorů, které jsou s meritokratickým principem v rozporu (*neformální kontakty, politické konexe, politické přesvědčení* atd.).

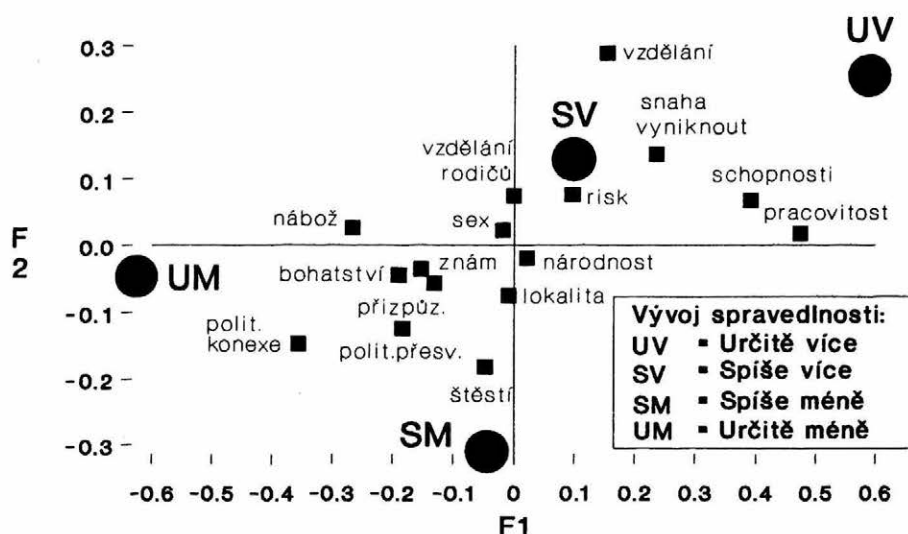
Abychom mohli odpovědět na otázku, zda v percepce změn ve významu faktorů životního úspěchu je patrná krystalizace zásluhového principu sociální spravedlnosti, je třeba znát odpověď na přinejmenším tři v podstatě triviální otázky: a) jsou výše uvedené dva typy názorů disjunktní, tj. je pravda, že jedinci se sklonem k názoru, že roste význam meritokratických faktorů, sdílejí názor, že faktory opačného významu ztrácely na důležitosti?; b) existuje jasná kongruence mezi názorem, podle kterého význam zásluhových faktorů roste a názorem, podle kterého sociální spravedlnost u nás přibývalo?; c) platí, že názor, podle kterého roste význam jiných než meritokratických faktorů, dobře predikuje názor, že spravedlnost u nás ubývalo?

Na všechny tři uvedené otázky dávají odpověď výsledky korespondenční analýzy uvedené v diagramu 1.7. Tento diagram v podstatě znázorňuje prostor tvořený variancí v hodnocení změny významu jednotlivých faktorů životního úspěchu, která je způsobena rozdílnou percepcí vývoje sociální spravedlnosti v letech 1989 - 1991. Ukazuje se, že dominantní osou protínající tento prostor je skutečně latentní dimenze interpretovatelná jako "zásluhovost". Tato dimenze vyčerpává 73 % variance obsažené v dané tabulce. Jednotlivé faktory životního úspěchu (resp. změna v jejich významu) definující tuto dimenzi jsou *pracovitost* a *schopnosti* na jedné straně (pozitivní zátěže), a *politické konexe*, *náboženské přesvědčení*, *známosti* a *sociální původ* na straně druhé (negativní zátěže). Druhý, podstatně slabší, a tudíž pouze doplňující faktor (16 % variance) rozlišuje formální předpoklady životního úspěchu (*vzdělání*) od pouhé náhody (*štěstí*) a podle této logiky jej sytí i některé další askriptivní znaky (*pohlaví, lokalita* či *region, vzdělanostní původ* atd.).

7) Korespondenční analýzu jsme provedli programem LINDA-PC, verze 1.08 [Řehák, Mánek 1991]. Analýzována byla tabulka vektorových profilů, tj. řádky reprezentovaly jednotlivé faktory životního úspěchu, sloupce reprezentovaly kategorie odpovědí na otázku změny v sociální spravedlnosti. V polích této tabulky byly průměrné skóry hodnocení významu jednotlivých faktorů. V souvislosti s využitím metody na tento typ dat bychom měli spíše používat termínu "relační analýza", neboť termín "korespondenční analýza" se během let stal typickým jen pro využití v kontingenčních tabulkách. Program LINDA-PC neobsahuje žádné inferenční postupy, pouze graficky zobrazuje interakční relace v tabulce, které byly shledány předchozí analýzou významnými (byly použity testy ANOVA).

Předností korespondenční analýzy je, že ve stejném prostoru lze přesně lokalizovat objekty, které vysvětlovanou varianci způsobily - v našem případě skupiny vyjadřující odlišné názory na změny v sociální spravedlnosti. Na první pohled je patrné, že skupiny přesvědčené o tom, že spravedlnosti u nás přibývalo, jsou lokalizovány v "meritokratickém" kvadrantu a to fakticky na ose procházející středem mezi oběma dimenzemi. Skupiny vyjadřující přesvědčení, že spravedlnosti ubývalo, jsou lokalizovány na ose, která protíná napříč "anti-meritokratický" kvadrant. Znamená to, že hlavní rozdíl mezi stoupenci různě intenzivního pocitu narůstání sociální nespravedlnosti spočívá v hodnocení významu politických konexí na jedné straně (silnější odstín) a pouhého štěstí na straně druhé (mírnější varianta). Co je ovšem oběma těmito skupinám společné, je *tendence* tvrdit, že roste význam takových faktorů, jako *politické přesvědčení, přízřusobivost, známosti a sociální původ*.

DIAGRAM 1
Faktory životního úspěchu a vývoj
sociální spravedlnosti 1989-1991

Korespondenční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Transformace"

Odpověď na položené otázky je tedy ve všech případech pozitivní: a) názor, že roste význam meritokratických faktorů, je skutečně v principu disjunktní vůči názoru, že roste význam faktorů opačné "polarizace" (*politické konexe, známosti obecně, přesvědčení* atd.); b) názor, podle kterého význam obecně uznávaných zásluhových faktorů u nás roste (*schopnosti, pracovitost, vzdělání, ochota riskovat* atd.), spolehlivě predikuje přesvědčení, že sociální spravedlnosti u nás přibývalo;

c) přesvědčení, že rostl význam "anti-meritokratických" faktorů velmi dobře predikuje názor, že spravedlnosti u nás ubývalo, přičemž intenzita tohoto pocitu roste s míněním, že ve hře není pouze *náhoda*, ale spíše specifické systémové faktory (*politické konexe*, nová "nomenklatura" atd.).

3. Rovnostářský a zásluhový princip: poměr sil a sociální zázemí

V příloze je uvedeno sedm výroků, které ve výzkumu "Sociální spravedlnost" sloužily k zachycení zásluhové nebo naopak rovnostářské orientace, pokud jde o názor na spravedlivé rozdělování příjmů a majetku (distributive justice). Frekvence odpovědí, uvedené v tabulce 2, v zásadě ukazují na poměrně silnou převahu zásluhové orientace nad rovnostářskými sklony. Současně ale naznačují určité inkonzistence v chápání zásluhového principu. Nelze například přehlédnout, že s výrokem reprezentujícím jádro zásluhového principu (výrok d: "*tvrdá práce - více peněz*") se ztotožňuje 91 % populace a přitom princip redistribuce, opírající se o normativní přístup k otázce potřeb (výrok f) neodmítá 55 % populace (32 % explicitně, 23 % si s tímto výrokem nedokázalo poradit).

Hlubší analýza tohoto problému ukázala, že 70 % populace vyjádřilo silnou meritokratickou orientaci (pozitivní reakce na výroky c, d, e), ale pouze 29 % bylo v tomto ohledu konzistentních, tj. nereagovalo pozitivně na žádný z výroků ospravedlňujících redistribuci (výroky a, f, g). Přitom nejčastější formou spojení mezi zásluhovou a rovnostářskou orientací (31 % populace) je přijetí všech zásluhových principů a (c, d, e) společně s principem přerozdělování v zájmu v podstatě rovnoměrného uspokojování potřeb (výrok f). Ještě plastičtější je to vidět v přímé konfrontaci reakcí na jednotlivé výroky: a) 45 % dotázaných, kteří zásadně souhlasí s tím, že každému náleží to, co vydělá (výrok c), současně radikálně souhlasí s tím, že v zájmu větší rovnosti uspokojování potřeb je možné těm, co vydělávají více, odebrat ve prospěch těch, kteří vydělávají méně (výrok f); b) 48 % radikálních stoupenců zásluhového principu (výrok d) neodmítá redistribuci příjmů v zájmu větší rovnosti uspokojování potřeb (výrok f). Nicméně faktorová analýza celého bloku výroků (tabulka 3) naznačuje, že egalitářská i zásluhová orientace jsou relativně dobře definovány, i když i zde je evidentní, že nejslabším členem v tomto ohledu je právě "jádro" meritokratického vzorce reprezentované výrokem d ("*Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ostatní*"), který sytí zásluhový faktor nejméně ze všech zásluhových výroků a přitom má nezanedbatelný význam i v určení rovnostářského faktoru. Zdá se, jako by na tento obecně přijatelný princip byla přece jen kladena určitá omezení ve prospěch rovnostářské redistribuce.⁸

V úvodu jsme vyslovili předpoklad, že zásluhový princip pravděpodobně nemá stejnou oporu ve všech sociálních skupinách. V této spíše přehledové stati nelze jít do větších detailů, a proto se na problém krystalizace odlišných principů

⁸) Přirozeně se nabízí otázka, nakolik je v tomto ohledu Československo specifické, a to jak ve srovnání se zeměmi, kde působení tržních principů nebylo dlouhodobě přerušeno, tak s ostatními zeměmi procházejícími postkomunistickou transformací. Na tuto otázku budeme však schopni odpovědět, až bude k dispozici datový soubor za všechny země participující na tomto projektu.

sociální spravedlnosti v různých skupinách populace podíváme pouze ze dvou hledisek: z hlediska dosaženého vzdělání (diagram 2) a z hlediska názoru na žádoucí model vývoje naší společnosti (diagram 3).

Tabulka 2. Názory na distribuci příjmů a majetku

Výrok	Odpověď (v %)					Celkem
	Silný souhlas	Souhlas	Bez názoru	Nesouhlas	Silný nesouhlas	
a	11,1	8,6	10,7	34,0	35,6	100,0
b	33,8	35,8	15,1	11,8	3,6	100,0
c	50,2	35,7	8,0	5,0	1,1	100,0
d	63,7	27,2	5,9	2,4	0,9	100,0
e	78,6	12,0	4,8	1,6	2,9	100,0
f	16,9	27,9	22,8	22,5	9,9	100,0
g	4,2	8,4	11,3	33,8	42,3	100,0

Formulace výroků: viz příloha.

Pramen: Výzkum "Sociální spravedlnost".

V případě dosaženého vzdělání první faktor (zobrazený horizontální osou) vyčerpává 98 % celkové variability a lze jej jednoznačně interpretovat jako kontinuum od rovnostářského k zásluhovému principu. Je evidentní, že toto kontinuum má vzhledem k sociálnímu zařazení (zde reprezentovanému dosaženým vzděláním) velmi dobrou diskriminační schopnost: čím výše je jedinec umístěn na škále dosaženého vzdělání (přičemž totéž platí o sociálně ekonomickém statusu), tím blíže má k zásluhovému principu sociální spravedlnosti. Interpretace druhého faktoru (reprezentovaného vertikální osou) již není tak jednoznačná. Na jedné straně vyjadřuje sklon k redistribuci motivované solidaritou (záporné hodnoty), na druhé straně je to odmítání role schopností a talentu jako součásti zásluhového principu (kladné hodnoty). Tato dimenze není ve srovnání s prvním faktorem příliš významná, nicméně ve vzniklém dvourozměrném prostoru naznačuje existenci specifické osy percepce sociální spravedlnosti, která - technicky vzato - prochází napříč levým horním a pravým dolním kvadrantem našeho diagramu. Tato hypotetická osa sice nechává stranou jedince s nejnižším dosaženým vzděláním, pro které je jasnou dominantou čistě rovnostářství, zato však dává hlubší význam rozdílům mezi zbývajícími vzdělanostními skupinami: vyučení mají sklon v zásluhovosti vidět spíše roli pracovního úsilí, přičemž odmítají (samozřejmě v relaci k ostatním) do tohoto principu zahrnout schopnosti a talent, zatímco jedinci s maturitou a s vysokoškolskými diplomy mají ve srovnání s vyučenými větší cit pro sociální solidaritu (výrok f) a zejména pro princip stejných příležitostí (výrok b).

Tabulka 3. Faktorová analýza názorů na principy distribuce příjmů a majetku

Výrok	Matice vzorců		Matice struktury	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
c	0,724	-0,162	0,715	-0,123
e	0,611	-0,022	0,609	0,011
b	0,594	-0,027	0,592	0,004
d	0,547	0,278	0,562	0,307
a	-0,079	0,745	-0,039	0,741
g	-0,146	0,727	-0,107	0,720
f	0,206	0,622	0,240	0,633

Metoda: Hlavní komponenty, šikmá rotace (oblimin),
korelace mezi faktory 0,054

Formulace výroků: viz příloha.

Pramen: Výzkum "Sociální spravedlnost".

Diagram 3 ukazuje, do jaké míry jsou představy o sociální spravedlnosti spjaty s představou o ideálním modelu, ke kterému by proces transformace v Československu měl vést. Ve dvourozměrném prostoru jsou zde opět lokalizovány výroky týkající se principů sociální spravedlnosti, tentokrát spolu s centroidy skupin vyjadřujících různé představy o ideálním modelu společenského uspořádání (*tradiční socialismus*, *demokratický socialismus*, *tržní ekonomika*, *třetí cesta*).⁹ První faktor (reprezentovaný horizontální osou) opět vyčerpává 98 % veškeré variability a i v tomto případě je jednoznačně interpretovatelný jako kontinuum od rovnostářského k zásluhovému principu. Druhý faktor má hlavní oporu ve sklonu k redistribuci spjaté s principem potřeby (sociální solidarita, need principle). Tradiční socialismus se v tomto prostoru vydělil jako jasný solitér a navíc s jednoduchou interpretací jako "rovnostářství pro neschopné". Stoupenci zbývajících tří modelů ideálního uspořádání mají sklon k obhajobě zásluhového principu sociálního spravedlnosti. Rozdíl mezi stoupenci "demokratického socialismu" a obhájci "třetí cesty" se ukázal být fakticky zanedbatelný. Tyto dva hybridní modely leží spolu s čistě tržním modelem na protilehlých pólech hypotetické osy vyjadřující na jedné straně sklon k redistribuci ve jménu sociální solidarity (*need principle*), na druhé straně sklon k meritokratickému modelu založenému na rovných šancích (*equal opportunity*) a odporu k redistribuci.

Předchozí analýza tedy dává dostatečnou oporu k několika závěrům. Předně je možné konstatovat, že interpretace principu "rovnováhy" mezi výkonem a odměnou (*equity principle*) je v naší společnosti poměrně vágní. To, že tento princip má poměrně slabý diskriminační význam, může být způsobeno buď tím, že se jedná o velmi obecný princip, který umožňuje odlišné interpretace v závislosti na sociálním postavení, nebo tím, že jeho význam je stále ještě deformován dlouhodobým působením egalitářské ideologie a redistributivní praxe (verbálně je

⁹) Nezkrácené znění jednotlivých variant je uvedeno v příloze.

DIAGRAM 2
Distributivní spravedlnost
a dosažené vzdělání

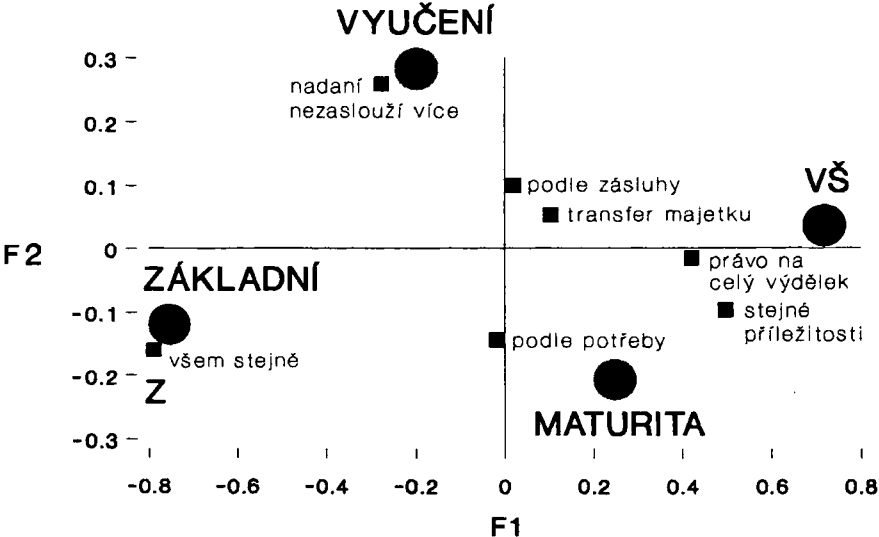
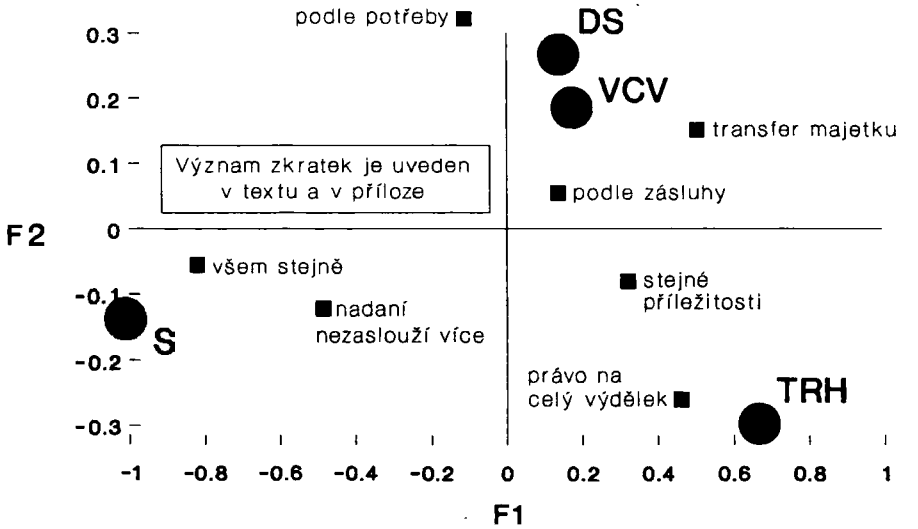

DIAGRAM 3
Distributivní spravedlnost
a názor na žádoucí směr vývoje

tedy princip akceptován, ale ve skutečnosti jsou na něj implicitně kladena omezení ve prospěch rovnoměrnější distribuce). Která z těchto odpovědí je blíže pravdě, bude ovšem možné rozhodnout až na základě výsledků komparativních analýz.

Pokud jde o poměr sil mezi zásluhovým a rovnostářským principem sociální spravedlnosti, je evidentní, že zásluhový princip má převahu, a to i přes určité problémy s vnitřní konzistencí jeho definice ve společenském vědomí. Je to patrné nejen z analýzy distribucí jednotlivých položek indikujících pozici jedince na tomto kontinuu (jehož existenci potvrdila faktorová analýza i provedené korespondenční analýzy), ale i lokalizace sociálních nositelů v prostoru definovaném těmito korespondenčními analýzami. Zásluhový princip evidentně čerpá svoji vitalitu převážně ze vzdělanějších vrstev společnosti a s výjimkou stoupenců tradičního státního socialismu mají sklon se k němu hlásit zastánci všech "modelů vývoje", mezi nimiž ovšem jednoznačně dominují vyznavači důsledné tržní orientace. Bez zajímavosti není ani to, že jedinci s vyšším vzděláním, a kupodivu i zastánci důsledné tržní orientace, mají ve srovnání s ostatními tendenci spojovat meritokratický model s demokratickým principem rovných příležitostí (*equal opportunity*).

4. Percepce bohatství a chudoby

Bohatství i chudoba byly pro státní ideologii v bývalých komunistických režimech fakticky prázdné pojmy. Jejich výskyt byl prakticky vždy spojen s pohledem do kapitalistického světa, kde označovaly typické produkty jeho nespravedlnosti. To, že za socialismu oficiálně nebylo chudých ani bohatých, bylo naopak interpretováno jako jeden z hlavních výsledků uskutečňování nového (rovnostářského) modelu sociální spravedlnosti. Nechme stranou oprávněnost této interpretace sociálních rozdílů charakteristických pro státní socialismus a zabývejme se problémem bohatství a chudoby v období postkomunistické transformace. Nebudeme se ale zabývat otázkou vymezení hranic chudoby a bohatství v současném Československu. Pokud jde o různé přístupy k vymezení chudoby a o analýzu jejího rozsahu, první kroky v tomto směru byly již učiněny [Večerník 1991]. V této stati nám jde o něco jiného. Naším cílem je zachytit subjektivní percepci chudoby a bohatství jako fenoménů, k nimž se vztahují různé koncepty sociální spravedlnosti. Základní otázky, kterými se zde zabýváme tedy zní: *Jaké faktory jsou považovány za hlavní příčiny chudoby? Existuje v tomto ohledu konsensus nebo je percepce hlavních příčin chudoby závislá na sociálním postavení?* Pokud jde o bohatství, otázka zní analogicky.

Percepce chudoby byla předmětem řady výzkumů a analýz [Huber, Form 1973; Williamson 1974; Feagin 1975; Feather 1974; Lopreato, Hazelrigg 1972]. Dosavadní výsledky lze však shrnout v několika větách: Obecně existuje tendence klást větší důraz na roli individuálních spíše než strukturních příčin chudoby. Tato tendence, označovaná jako snaha "*obviňovat chudé*" (*blaming the poor*) nebyla zjištěna pouze v USA, kde ji lze vysvětlit extrémně silným individualismem, ale i v západoevropských zemích (Itálie). Korelace mezi názory na příčiny chudoby na jedné straně a sociálně demografickými charakteristikami na straně druhé jsou kupodivu velmi slabé. Předpoklad, že sociálně ekonomické postavení nebo třídní

sebezařazení hrají v percepci příčin chudoby významnou roli, tedy nenachází ve výzkumných datech pocházejících z vyspělých industriálních zemí dostatečnou podporu [Kluegel, Smith 1981: 41].

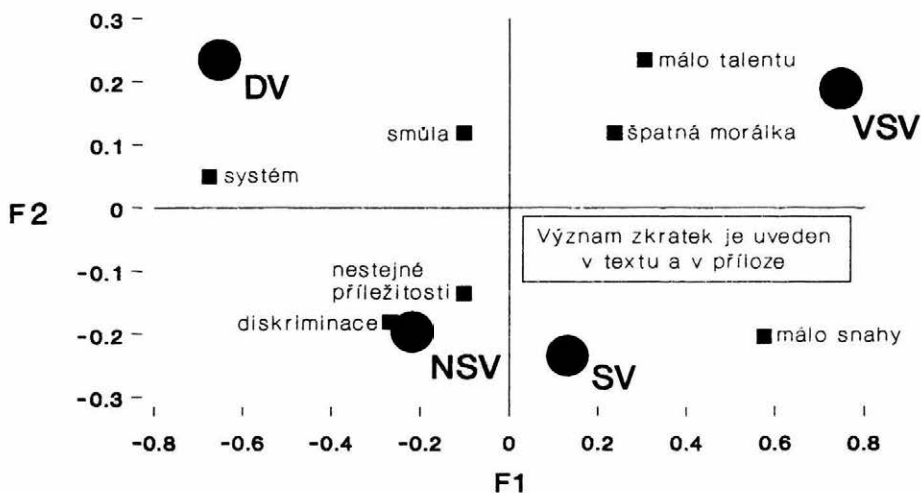
Lze očekávat, že ve srovnání s jedinci žijícími ve stabilních společnostech s relativně silnými ekonomikami, vyvinutým individualismem a vírou v rovnost příležitostí budou jedinci v zemích procházejících post-komunistickou transformací mnohem méně ochotni přijímat individualistický výklad příčin chudoby, neboť je zřejmé, že její růst je spjat se zhroucením ekonomického systému a s celkovým propadem životní úrovně. Na druhou stranu ovšem jedním z efektů podstatného omezení redistribuce jako nástroje řešení problémů chudoby může být posílení názoru, že stát dříve absorboval nebo implicitně toleroval jak špatnou morálku, tak neschopnost, a tím vlastně zachraňoval před chudobou ty, kteří si ji zaslouží.

Ve výzkumu sociální spravedlnosti měli dotázaní možnost se vyjádřit k sedmi hlavním příčinám chudoby v současném Československu. Podle očekávání lze mezi hlavními příčinami nalézt jak individuální, tak systémové faktory. Nicméně na prvním místě je *špatná morálka* (65 %) a teprve za ní následuje *špatný systém* (53 % - mimochodem nejnižší hodnota v rámci bývalých socialistických zemí), na třetím místě pak nalezneme *nestejně příležitosti* (43 %). I když běžná korelační analýza dala za pravdu těm, kteří tvrdí, že mezi názory na příčiny chudoby a sociálně demografickými charakteristikami jsou jen velmi slabé korelace, korespondenční analýza ukázala některé velmi zajímavé souvislosti. Předně se ukazuje, že s růstem vzdělání sílí tendence spojovat chudobu s nedostatkem snahy a schopností. Ovšem na druhé straně si vzdělanější jedinci uvědomují roli nerovných příležitostí. Skupiny s nejnižším vzděláním vidí naopak hlavní příčiny chudoby v systémových faktorech (*špatný hospodářský systém, diskriminace a předsudky*) a v nedostatku štěstí. Diagram 4 ukazuje jinou, i když obsahově velmi podobnou strukturu: vliv sociálního sebezařazení na percepci příčin chudoby. Jedinci, kteří sami sebe lokalizují na samotný spodek společenského žebříčku, jednoznačně inklinují k názoru, že příčinou chudoby (to znamená i jejich vlastní situace) je špatný hospodářský systém. Pro jedince, kteří se zařazují blíže středním třídám, se zdá být typickým názorem, že zdrojem chudoby je diskriminace a nedostatek stejných příležitostí. Blížíme-li se vyšším třídám, sílí tendence vidět příčiny chudoby v individuálních charakteristikách (*málo schopností, špatná morálka, málo snahy*).¹⁰

Instruktivní je i pohled na rozdíly plynoucí z politické orientace (Diagram 5). Podle očekávání je pro krajní pravici charakteristické "obviňování chudých" (*málo snahy, špatná morálka*), zatímco mírnější pravice a střed se v podstatě shodují v tendenci zdůrazňovat úlohu subjektivních faktorů vymykajících se vůli jedince (*nedostatek schopností či talentu*) a univerzálních vnějších faktorů (*nedostatek stejných příležitostí, diskriminace a předsudky*). Lokalizace mírné levice nejbližší fatalistickému vidění příčin chudoby (*smůla*,

¹⁰) Nezkrácené formulace příčin chudoby a bohatství včetně frekvencí pozitivních voleb jsou uvedeny v příloze.

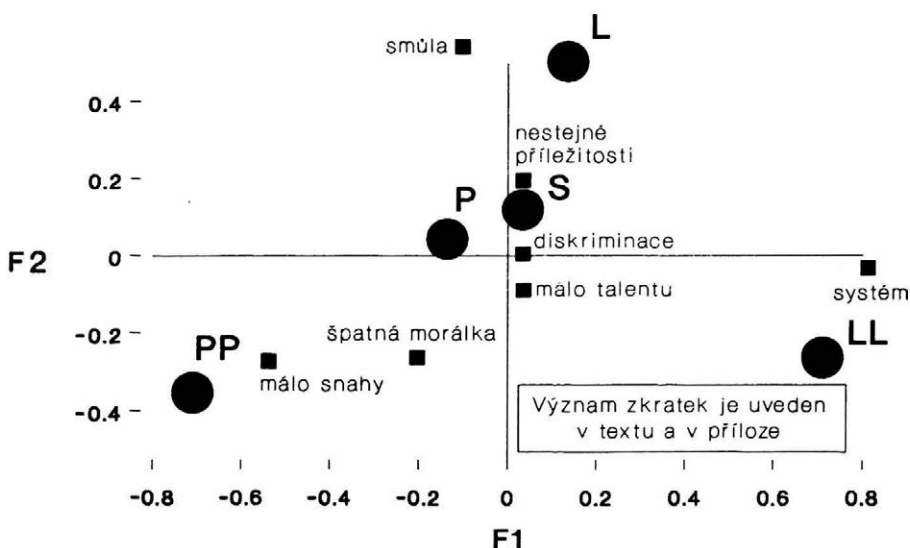
DIAGRAM 4
Příčiny chudoby
a třídní sebezařazení

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

DIAGRAM 5
Příčiny chudoby
a politická orientace

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

nedostatek štěstí) stejně jako pozice krajní levice zcela mimo prostor "obývaný" ostatními politickými seskupeními (nejblíže názoru, že příčinou chudoby je *špatný systém*) by mohla být chápána jako zlomyslnost autorů, kteří ovšem mají v tomto ohledu čisté svědomí: jedná se o výsledek hodnotově slepé statistické analýzy.

Příčiny bohatství kupodivu nejsou zrcadlovým obrazem příčin chudoby. Za jednoznačně dominující zdroj bohatství jsou považovány *známosti a styky* (76 %) a *nepoctivost* (73 %). Ani na třetím, ale ani na čtvrtém místě, se neumístil žádný z meritokratických faktorů, nýbrž *hodpodářský systém umožňující nespravedlivé výdělků* (62 %) a *lepší podmínky vstupu do života* (52 %). *Schopnosti* (51 %) a *pracovitost* (34 %) jsou sice těsně před *štěstím* (23 %), ale rozhodně na konci tohoto seznamu. Mimochodem právě v těchto dvou položkách se Československo a Polsko vzdalují všem ostatním zemím participujícím na komparativním projektu.

Stejně jako u chudoby, i v případě názorů na zdroje bohatství, lze nalézt rozdíly spjaté s některými základními sociálními a politickými charakteristikami. Zajímavé je zjištění, že jedinci s nejvyšším vzděláním nemají nijak výraznou tendenci vidět zdroj ekonomického úspěchu v *pracovitosti* a *schopnostech*, a že se od jedinců s nejnižším vzděláním příliš neliší v názoru na roli *nepoctivosti*.

Částečně je to vidět i na diagramu 6, kde jsou ve dvourozměrném prostoru spolu s výroky o příčinách bohatství opět zakresleny skupiny definované sociálním sebezaražením respondentů. Pro vyšší střední třídy¹¹ je skutečně hodnocení významu *pracovitosti* a *nepoctivosti* zhruba stejné, respektive z lokalizace této skupiny na okraji silových polí těchto dvou faktorů je znát napětí, které v tomto směru nepochybně ve společenském vědomí vládne. *Systém, známosti a nestejné vstupní podmínky* jsou typickými reakcemi pro dolní polovinu sociální hierarchie, zatímco střední třída se zdá mít nejblíže důvěře ve *schopnosti*.

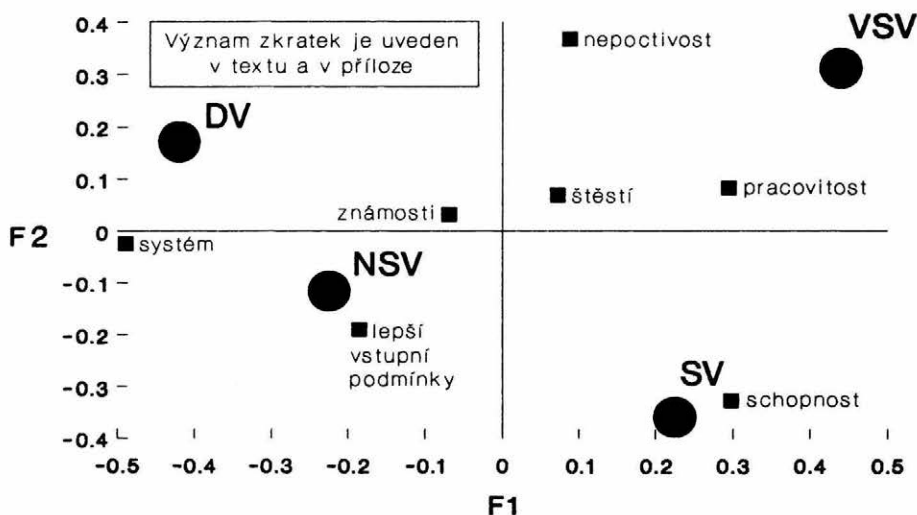
Politické spektrum je stejně jako v případě názorů na příčiny chudoby překvapivě dobře definované. Pokud jde o názor na hlavní příčiny bohatství, krajní pravice stojí na jednom konci osy definované *schopnostmi*, mírnější pravice je na stejné ose, ale mnohem blíže *pracovitosti*. Tato osa má na svém druhém konci těsně u sebe "mírnější levice" a "střed", v obou případech zdůrazňující roli *počátečních podmínek, štěstí i známostí*. Opět mimo tuto výraznou osu leží krajní levice, která má nejblíže názoru, že je to *hospodářský systém umožňující bohatým, aby nespravedlivě vydělávali*. Necháváme bez komentáře.

5. Závěrem

V úvodu jsme zdůraznili, že cílem této stati je pokus o první zmapování prostoru sociální spravedlnosti v Československu, tedy prostoru, který byl dlouhá desetiletí obehnan vysokou zdí tabuizace. Bude třeba ještě hodně analytické práce, abychom systému sociální spravedlnosti porozuměli alespoň tak, jak je tomu v jiných zemích. Rozhodně nám k tomu může pomoci fakt, že jsme vstoupili do mezinárodního komparativního projektu, který přináší nejen výzkumná data z dalších zemí, ale důležité teoretické inspirace.

¹¹⁾ Ve skutečnosti se jedná o nejvyšší, neboť do nejvyšší se sám nezařadil žádný z respondentů.

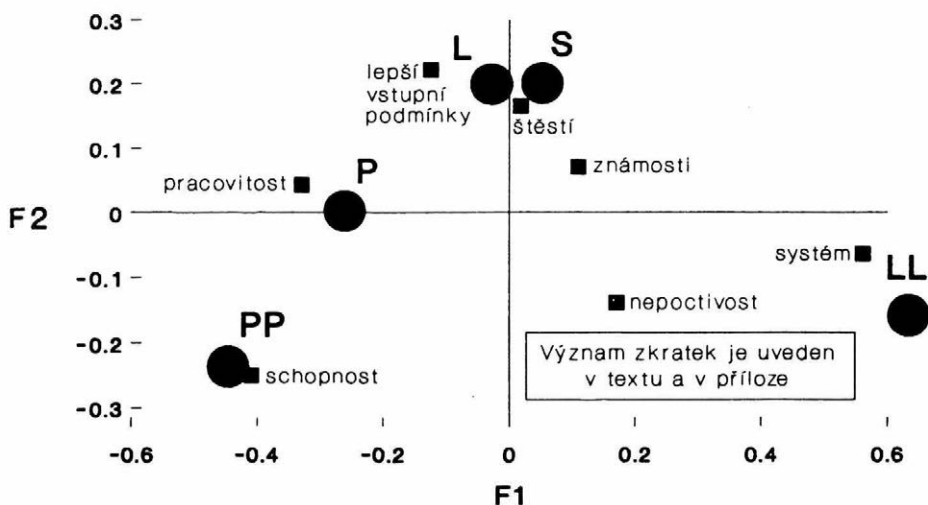
DIAGRAM 6
Příčiny bohatství
a třídní sebezařazení

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

DIAGRAM 7
Příčiny bohatství
a politická orientace

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

Analýza percepce změn ve významu faktorů životního úspěchu potvrdila, že v naší společnosti skutečně krystalizuje zásluhový princip sociální spravedlnosti. Zdá se, že určitá polarizace naší společnosti, zejména pokud jde o názor na vývoj sociální spravedlnosti, není důsledkem nějakého "zmatení" pojmů. Jedná se o polarizaci způsobenou spíše postavením jedince v proměňujícím se systému a různými životními perspektivami, které z tohoto postavení v období transformace vyplývají. Potvrzuje se tak náš vstupní předpoklad, že v systémech procházejících hlubší změnou nebo radikální transformací dochází v percepci sociální spravedlnosti ke zřetelné krystalizaci protichůdných hodnocení, což znamená, že naděje na dosažení konsensu ve srovnání se stabilními systémy klesá.

Pokud jde o Československo, bez větší simplifikace lze konstatovat, že názorově proti sobě stojí na jedné straně ti, kteří díky rovnostářské politice a systému socialistické redistribuce patřili k relativně zvýhodňovaným skupinám (nekvalifikovaní dělníci, úředníci, zemědělci, explicitně politicky loajální), na druhé straně ti, kteří byli touto politikou znevýhodňováni (jedinci s vyšším vzděláním obecně, držitelé vysokoškolských diplomů, odborníci - profesionálové, politicky "neangažovaní" nebo explicitně neloajální atd.). Kromě toho se ukazuje, že existuje tendence připisovat současnému systému atributy předchozího systému, a to zejména u jedinců, kteří díky kolapsu předchozího systému ztratili své bývalé jistoty či relativní výhody nebo privilegia.

V souvislosti s vývojem životní úrovně a s pravděpodobným narůstáním podílu populace dostávající se pod hranici chudoby je třeba brát vážně fakt, že populace "subjektivně chudých" skutečně má tendenci vidět tuto společnost jako nespravedlivou. Výpovědi této části dotázaných samozřejmě kontrastují s výpověďmi "bohatších" či lépe situovaných, ale vyznačují se velmi ostrým kontrastem i vůči "průměrné populaci". Projevuje se to zejména v tendenci subjektivně chudých popírat růst úlohy zásluhových principů. Nebezpečí tohoto postoje, zejména pokud se stává masovým, je mimo veškerou diskusi.

Analýza percepce chudoby a bohatství potvrzuje, že ačkoli obecně je za hlavní příčinu chudoby považována *špatná morálka* a teprve po ní následují takové faktory jako *špatný hospodářský systém*, *diskriminace* atd., jedinci, kteří mají k hranici chudoby relativně nejbližší, jednoznačně obviňují z chudoby "systém". Jedinci s vyšším vzděláním a příslušníci vyšších statusových vrstev mají naopak tendenci obviňovat chudé, to znamená, že mají sklon k přesvědčení, že hlavní příčiny chudoby jsou na straně jedinců (*špatná morálka*, *málo snahy*, *nedostatek schopností*). Je to určitá evidence ve prospěch hypotézy, že ekonomická reforma, problémy domácností vyrovnat se s poklesem životní úrovně a náhlá ztráta pocitu sociálních jistot, jsou faktory, které vedou k určité polarizaci naší společnosti. Tento fakt není podle našeho názoru třeba dramatizovat, bylo by spíše podezřelé, kdybychom tuto polarizaci v datech z roku 1991 nenašli. Na druhé straně je ovšem evidentní, že tato polarizace má již poměrně jasně definované politické nositele. O to důležitější bude se k tématu chudoby, k jejím objektivním příčinám a jejich subjektivní percepci permanentně vracet a monitorovat případné změny. Nelze pochybovat o tom, že to bude téma, které bude stát v ohnisku politických

spekulací, ani o tom, že bude existovat snaha v tomto smyslu manipulovat veřejným míněním. V jakém směru a z jaké strany, naše analýza jasně ukázala.

Reálný efekt fenoménu chudoby a percepce jejích příčin na společenské vědomí a na celkovou sociální situaci je podle našeho názoru podmíněn vnímáním fenoménu bohatství a percepcí jeho příčin. Pokud jde o percepci příčin bohatství, již předběžná srovnání s údaji za ostatní země ukazují, že v tomto směru jsou bývalé socialistické země včetně Československa pravděpodobně odlišnější od vyspělých průmyslových zemí, než tomu je v případě percepce příčin chudoby. Znepokojující je především fakt, že mezi příčinami bohatství jednoznačně dominují faktory, které jsou svou povahou v rozporu se zásluhovým principem (*známosti a styky, nepoctivost, mezery v hospodářském systému, nestejné podmínky* atd.). Varující je, že "vyšší třídy" sice mají ve srovnání s ostatními sklon interpretovat bohatství jako výsledek pracovitosti, ale stejný význam připisují nepoctivosti. Za pozornost stojí i to, že velmi daleko k přesvědčení o významu schopností a pracovitosti jako nástrojů ekonomického úspěchu mají jak vzdělanci, tak odborníci.

V úvodu jsme zdůraznili, že naše analýza je prvním pokusem o mapování prostoru, který byl dlouhá léta sociologii uzavřen. Neotevřeli jsme všechny relevantní otázky a na ty, které jsme si položili, jsme možná dali neúplnou odpověď. Jsme ale přesvědčeni, že na mnohé z těchto otázek budeme schopni odpovědět více do hloubky a v širším kontextu jakmile na ně uplatníme komparativní perspektivu. To je ovšem téma, které si necháváme pro příští stať.

Příloha

a) Formulace vybraných otázek z výzkumu "Transformace"

Jak se podle Vašeho názoru změnil význam uvedených okolností životního úspěchu ve srovnání s dobou před dvěma lety?

- Varianty odpovědí:
1. Má to rozhodně menší význam
 2. Má to trochu menší význam
 3. Má to stejný význam
 4. Má to trochu větší význam
 5. Má to rozhodně větší význam

Formulace v dotazníku		Součet odpovědí Zkratka pro analýzu 4 a 5 (%)	
a)	Pocházet z bohaté rodiny	"bohatství"	44,0
b)	Mít vzdělané rodiče	"vzdělání rodičů"	24,9
c)	Mít sám vysoké vzdělání	"vzdělání"	41,6
d)	Mít snahu vyniknout, prosadit se	"snaha vyniknout"	62,5
e)	Mít nadání či schopnosti	"schopnosti"	65,3
f)	Být pracovitý	"pracovitost"	64,8
g)	Znát správné lidi	"známosti"	51,1
h)	Mít politické konexe	"pol. konexe"	25,6
i)	Jaké je člověk rasy nebo národnosti	"národnost"	10,3
j)	Jakého je člověk náboženského vyznání	"náboženství"	19,5
k)	Odkud člověk pochází, kde se narodil	"lokalita"	7,3
l)	Zda je mužem nebo ženou	"sex"	11,2
m)	Politické přesvědčení	"polit"	24,3
n)	Mít trochu štěstí	"štěstí"	47,5
o)	Schopnosti se přizpůsobit	"přizpůsobivost"	55,1
p)	Nebát se riskovat	"risk"	70,2

b) Formulace vybraných otázek z výzkumu "Sociální spravedlnost"

Je více názorů na budoucí vývoj československé společnosti. Které z možností byste Vy osobně dal(a) přednost? Vyberte, prosím, jen jednu z nich.

Varianty odpovědí	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1. Socialistické společnosti zhruba takové, jakou jsme již v Československu měli	S	2,8
2. Demokratičtějšímu typu socialismu, jaký je v některých západních zemích	DS	35,5
3. Zásadně nesocialistickému uspořádání s tržní ekonomikou, jaká je v jiných západních zemích	TRH	35,6
4. Zvláštnímu československému řešení, tj. vlastní cestě vývoje	VCV	26,1

Předpokládejme, že byste byl(a) dotázán(a), zda patříte k dolní vrstvě, nižší střední vrstvě, střední vrstvě, vyšší střední vrstvě nebo horní vrstvě. Co byste řekl(a)?

Varianty odpovědí	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1. Dolní vrstvě	DV	10,5
2. Nižší střední vrstvě	NSV	25,4
3. Střední vrstvě	SV	61,8
4. Vyšší střední vrstvě	VSV	2,3
5. Horní vrstvě	HV	0,0

Když někteří lidé mluví o politice, používají pojmu "levice" a "pravice". Zde Vám předkládáme škálu, kde je naznačeno množství různých poloh od levice k pravici. Označte křížkem, kam byste se svými politickými názory sám(a) zařadil(a).

Použitá transformace	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1 + 2 = vyhraněná levice	LL	5,6
3 + 4 = levice	L	13,5
5 + 6 = střed	S	47,3
7 + 8 = pravice	P	24,5
9 + 10 = vyhraněná pravice	PP	9,0

Následující tvrzení se týkají rozdělování příjmů a majetků. Odpovídejte podle karty. Stačí číslo odpovědi, která vystihuje Vaše stanovisko.

Varianty odpovědí: pětistupňová škála (1. Zcela souhlasím - 5. Zcela nesouhlasím).

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Nejspravedlivější způsob rozdělování majetku a příjmu je dát všem stejně.	"všem stejně"	19,7
b) Je správné, že někteří lidé mají více peněz nebo majetku, ale jen v případě, když všichni mají stejné příležitosti.	"stejně příležitosti"	69,6
c) Lidé mají právo si ponechat to, co si vydělají, i když to znamená, že někteří budou bohatší než jiní.	"právo na celý výdělek"	85,9
d) Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ti ostatní.	"podle zásluhy"	90,9
e) Lidé mají právo předat vlastní majetek svým dětem.	"transfer majetku"	90,6
f) Je velmi důležité, aby lidé dostali co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují.	"podle potřeby"	44,8
g) To, že někteří lidé mají větší nadání a schopnosti než jiní, je jenom náhoda, takže si nezaslouží vydělávat více peněz.	"nadání nezaslouží více"	12,6

Jak často se podle Vás dnes v Československu objevují následující příčiny chudoby? Zajímá nás, zda se tyto důvody objevují velmi často, často, občas, zřídka nebo nikdy.

Varianty odpovědí:

1. Velmi často
2. Často
3. Občas
4. Zřídka, málokdy
5. Nikdy

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Nedostatek schopností a talentu	"málo talentu"	30,5
b) Prostě smůla, nedostatek štěstí	"smůla"	20,8
c) Špatná morálka a opilství	"špatná morálka"	65,0
d) Nedostatečná snaha samotných chudých	"málo snahy"	35,2
e) Předsudky a diskriminace vůči některým skupinám v Československu	"diskriminace"	16,9
f) Nedostatek stejných příležitostí	"nestejně příležitosti"	43,0
g) Špatný hospodářský systém	"systém"	53,0

Jak často se podle Vás dnes v Československu objevují následující příčiny bohatství některých lidí? Zajímá nás, zda se tyto důvody objevují velmi často, často, občas, zřídka nebo nikdy.

- Varianty odpovědí:
1. Velmi často
 2. Často
 3. Občas
 4. Zřídka, málokdy
 5. Nikdy

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Schopnost či talent	"schopnost"	51,0
b) Štěstí	"šťěstí"	22,8
c) Nepoctivost	"nepoctivost"	73,2
d) Pracovitost	"pracovitost"	34,4
e) Dobré známosti a styky	"známosti"	76,1
f) Lepší podmínky při vstupu do života	"lepší vstupní podmínky"	51,5
g) Hospodářský systém, umožňující bohatým, aby nespravedlivě vydělávali	"systém"	61,5

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu ČSAV. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

Literatura

- Arts, W. 1989. *Sociological Theory and the Issue of Justice in the West. Towards an explanation of perceptions of distributive justice.* Paper presented at the Dubrovnik meeting of the project: "Perception of Justice in East and West". October 26-28, 1989.
- Deutsch, M. 1975. "Equity, equality and need: what determines which value will be used as the basis of distributive justice?", *Journal of Social Issues* 31: 137-150.
- Deutsch, M. 1985. *Distributive justice: A Social Psychological Perspective.* New Haven.
- Eckhoff, T. 1974. *Justice: Its Determinants in Social Interaction.* Rotterdam.
- Feagin, J. R. 1975. *Subordinating the Poor.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Feather, N. T. 1974. "Explanation of poverty in Australian and American Samples: The person, society, or fate?" *Australian Journal of Psychology* 26: 199-216.
- Huber, J., W. H. Form 1973. *Income and Ideology.* New York: Free Press
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. "Beliefs about Stratification". *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Lane, R. 1986. "Market Justice, Political Justice". *American Political Science Review*, No. 2.
- Lewis, M. 1978. *The Culture of Inequality.* Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Lopreato, J., L. E. Hazelrigg 1972. *Class, Conflict, and Mobility.* San Francisco: Chandler.
- Miller, D. 1976. *Social Justice.* Oxford.
- Řehák, J., I. Loučková 1985. "Komparační faktorová analýza profilů". *Sociologický časopis* 21: 176-204.
- Řehák, J., P. Mánek 1991. *LINDA - Lineární dekompoziční algoritmus. Uživatelský manuál.* Praha: Sociologický ústav ČSAV.

- Řehák, J., B. Řeháková 1986. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha: Academia.
- Sampson, E. E. 1975. "On Justice as Equality". *Journal of Social Issues* 31: 45-64.
- Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu". *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Williamson, J. B. 1974. "Beliefs about welfare poor." *Social Science Research* 58: 163-75.

Summary

There are two main dimensions in which sociologists can monitor changes in social stratification in Eastern Europe:

- a) the dimension of objective changes (development of inequality, changes in patterns of occupational mobility, development of the mobility regime, changes in the recruitment mechanisms of different socioeconomic strata, changes in the role of individual factors of the achievement process, etc.);
- b) perception of change and beliefs about stratification (perception of inequality and its roots, beliefs about principal factors of economic success, perception of social and distributive justice, etc.).

In the paper we use the data from the first "post-communist" stratification survey in Czechoslovakia (Transformation of Social Structure - October 1991) and the Czechoslovak data from the international comparative survey "Social Justice" (June - July 1991). We start with an analysis of the perception of change in inequality in Czechoslovakia since 1989, when the post-communist transformation began. We focus on two questions: first, how people perceive the development of inequality (is there much more, about the same, or less inequality than before 1989); secondly, do people believe that the post-communist transformation brings more or less justice into the inequality. We follow by identifying groups with different or opposite views on these issues, and try to demonstrate that the post-communist transformation has typical "winners" and "losers" according to their position in the former "redistributive" system.

In the second part of the paper we analyze the perception of the principal factors of life success and of the change in their role due to the socioeconomic transformation. One of the principal results of the correspondence analysis is that, in general, there is a tendency to interpret the transformation process as progressing towards a more meritocratic system. There is not, however, consensus in this respect. Again, individuals who were typical "winners" in the socialist distributive system tend to believe that the transformation is not bringing more meritocracy. Also, there are relatively sharp contrasts between the supporters of different political orientations, in particular regarding the evaluation of the role of various factors of life success.

The analysis of egalitarian versus achievement principles and their typical supporters shows that the understanding of these principles is still rather vague, mostly because of the heritage of the socialist egalitarian ideology that seems to continue to affect the understanding of the principal concepts of distributive justice in post-communist Czechoslovakia.

Third part of the paper focuses on the perception of poverty and wealth and their principal causes. "Loose morals" dominates among beliefs about the causes of poverty ("the failure of the system" was rated only as the second most important factor). Again, we found that the tendency to "blame the poor" finds different support in different social strata. The sharpest contrasts, however, were found among people of different political orientations.

A general result of the analysis is that the post-communist transformation is bringing with it a polarization of the society, particularly regarding beliefs about changing inequality, its development and its roots.

Trh práce: problémy a perspektivy

JIŘÍ VEČERNÍK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

The labor market in Czechoslovakia: problems and prospects

Abstract: Changes of the labor market are observed on the base of recent surveys from various points of view: 1. the production and utilization of human capital; 2. work incentives and rewards; 3. private ownership and job allocation; 4. work perspectives and unemployment. The transitory period will be very confused. The labor market will be segmented and the development of individual segments will be uneven. Already now, new temporary borderlines are created. The transformation of the post-communist countries is being carried out in a period when the era of market regulation is over in the West and many securities of the labor market are being eroded. Rather than uniform regulation, one needs the dynamics of individual segments and flexibility in work engagement. The results of our surveys show that the population is not very much troubled and that it is aware of the depth of the necessary transformation only to a certain degree. This is very good for maintaining social peace, but it is less good for radical change in economic behavior.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 319-336)

Prožíváme období přechodu od plánované k tržní ekonomice, a tedy i od státního dohledu nad pracovními silami k otevřenému trhu práce, od státního paternalismu k individuální odpovědnosti. Zjevný nedostatek pracovních sil se mění v nezaměstnanost.

Komunistický režim měl absolutní kontrolu nad pracovními silami, která počínala u rozhodování o kvalifikační struktuře a končila detailními mzdovými tarify a pravidly odměňování. Právo na práci bylo fakticky pracovní povinností, tj. administrativním donucením k práci bez dostatečné možnosti výběru zaměstnání. Důsledkem byl nedostatek zájmu o investice do skutečného vzdělání (na rozdíl od diplomů) a netečnost k výsledkům vlastní práce. Taková politika zaměstnanosti nutně produkovala nedostatek pracovních míst a skrytou přezaměstnanost. Důležitá byla nikoli práce, ale zaměstnání, nikoli výkon, ale pozice, nikoli efektivnost využití pracovních sil, ale naplnění personálních plánů.

Kolektivistická ekonomika práce měla několik osudných následků, které budou ještě dlouho přetrvávat. Na jedné straně, nabídka levné pracovní síly podporovala technologickou zaostalost výroby a expanzi byrokratického systému. Na straně druhé, využití skutečných pracovních schopností aktivní populace bylo malé a v postupu "budování socialismu" se dále snižovalo. Administrativní kontrola "kvalifikačních předpokladů" jen skrývala skutečné plýtvání lidským kapitálem.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 87 77, fax: (02) 235 78 88, E-mail: vecernik@cspgas11.bitnet.

Všechny reformy mzdového systému (označované vždy jako posilování motivační funkce mzdy), pouze konzervovaly platovou nivelizaci. Status práce nutně klesal, když se vazby mezi schopnostmi, výkonem a odměnou (v termínech funkcionální stratifikace) oslabovaly nebo mizely.

O trhu práce víme mnoho z ekonomické statistiky, souhrnně bilancující zaměstnanost a nezaměstnanost. Zde bychom se na něj chtěli podívat z jiné strany, z hlediska vnitřních problémů a napětí. V procesu transformace uzavřeného (byrokratického) systému v systém otevřený (tržní) se střetávají staré návyky s novými pravidly. Nutně se objevují konflikty mezi starými a novými tendencemi, pokud jde o produkci a využití lidského kapitálu, systém odměňování, systém vlastnictví a typy zaměstnání. Realita vznikajícího trhu je ještě více vzdálena teoretickým představám, než jsme ochotni si přiznat. Nikoli jednotný a přizpůsobivý, ale fragmentovaný a v mnoha segmentech rigidní trh práce můžeme spíše očekávat v blízké budoucnosti. Nejen u nás probíhají významné změny. Také v západních zemích dochází k erozi mnoha jistot, jež doposud částečně regulovaný trh práce poskytoval. O to iluzornější se nám musí jevit některá očekávání populace i sliby některých politických stran.

1. Tvorba a užití "lidského kapitálu"

Před 2. světovou válkou patřilo Československo (zvláště jeho západní část) mezi vyspělé evropské země s kvalifikovanou dělnickou třídou a vzdělanou inteligencí. Výrazná socialistická orientace obou hlavních sociálních skupin byla v letech 1945-1950 zneužita komunisty na jejich cestě k totalitní moci. Zatímco kvalifikace pro manuální práce byla plně vytěžena, vzdělání se stalo spíše nebezpečným faktorem jakožto latentní zdroj nesouhlasu s totalitní politikou a sovětizací ekonomiky. Předválečný diferencovaný školský systém byl přetvořen v unifikovanou mašinérii a dřívější důraz na klasické vzdělání byl nahrazen směsí ideologie a pragmatických poznatků. Specifickým jevem československého vzdělávacího systému, v porovnání s ostatními satelitními zeměmi, byl pomalý růst počtu vysokoškolsky vzdělaných lidí, ve prospěch středoškolsky vzdělaných, zvláště pak žen.

Dědictví minulosti, všeobecná kulturní úroveň, profesní odbornost i odpovědný vztah k práci a jejímu výsledku, to vše bylo cíleně vybíjeno režimem, který vyzdvihoval nikoli nejlepší pracovníky, ale nejvíce poslušné a ochotné, a který skutečné profesionály nahrazoval "dělnickými kádry". Omezovány byly i funkce rodiny, aby se oslabil mezigenerační transmise kulturního kapitálu. Tři emigrační vlny zasáhly nejvíce inteligenci. Svě provedla i prostá demografická směna populace: dnes již přinejmenším dvě generace jsou vzdělány socialistickými školami a vychovány socialistickým myšlenkovým a pracovním klimatem (včetně očekávaných "sociálních jistot").

1) Pojem "lidského kapitálu" používáme nadále ve smyslu definovaném Beckerem [1964] či Mincerem [1974]. Podle nich vychází produktivita práce z jednotlivého pracovníka, který ji může zvyšovat na základě svého vzdělání a kumulované pracovní zkušenosti. Protože investice do vzdělání jsou hlavní determinantou produktivity práce, jsou vráceny jedinci ve vyšším výdělku a společnosti ve vyšším produktu. Variabilita individuálních příjmů je tak funkcí variability vzdělání, zkušenosti a míry jejich návratnosti.

Změna kritérií zakládajících ocenění kvalitní, tvůrčí a odborné práce se projevuje v trvalé nízké prestiži intelektuálních povolání. Je vcelku samozřejmé, že odpovědnost a vědomosti stále patří mezi hlavní kritéria posuzování prestiže povolání (viz tabulku 1). Podíváme-li se však na stejná data jinou optikou, zjišťujeme, že pouze 62 % respondentů přisuzuje odborným znalostem jedno ze tří nejvyšších míst a pouze 57 % respondentů přisuzuje stejnou pozici odpovědnosti. Zároveň se ukazuje, že veřejné mínění je značně nejednotné, pokud jde o zásady hodnocení různých profesí.

Zajímavá je rovněž dokumentace o trvalé průrvě mezi vzděláním a pracovní způsobilostí ve vědomí a chování lidí. Podle výsledků panelového průzkumu z podzimu 1989 chápe důležitost vzdělání a schopností (a jejich vztahů) pro životní úspěch pouze menšina dětí a jejich rodičů. Pro 62 % dětí nebyly schopnosti důležitým nástrojem úspěchu a pro 44 % nebylo důležité vzdělání. Bohužel, situace se od té doby příliš nezměnila, protože na jaře 1991 byly schopnosti důležité jen pro 54 % a vzdělání pro 62 % dětí.²

Úspěch na kompetitivním trhu práce vyžaduje určité dispozice, které byly za komunismu systematicky potlačovány: schopnosti a znalosti, adaptabilitu a mobilitu. Minulý systém však byl založen na životním povolání i zaměstnání (vzpomeňme na "boj proti fluktuaci"), lidé nejsou zvyklí měnit pracoviště, učit se něco nového. To ostatně odpovídá velmi konkrétnímu zaměření odborného vzdělání, oproti rozvíjení obecného základu a schopnosti se učit. Byly vystavěny komunikační bariéry uvnitř společnosti i mezi zeměmi. Například zatímco před válkou byla znalost němčiny v českých zemích běžná a většina intelektuálů se domluvila i francouzsky, po 40 letech povinné výuky ruštiny je jazykové vybavení populace bídné.³

Zjistit současnou úroveň lidského kapitálu je nemožné. Nejsou k tomu ani jasná kritéria (diplomy mají v postkomunistické společnosti ještě menší váhu než v tržních ekonomikách), ani prostředky testování u populace. Oporou snad může být pocit lidí samotných, jak si své kvalifikace v nových podmínkách cení. Podle výzkumu "Ekonomických očekávání" z prosince 1991 si je pouze 18 % lidí jisto, že jejich kvalifikace vyhovuje (viz tabulku 2). Podrobnější analýza v tabulce 3 ukazuje, že jen mladší a vzdělanější lidé jsou v tomto směru optimističtější.⁴ Přitom ale i

2) Uvedené výsledky výzkumu "Rodina 1989" jsou založeny na následujících otázkách: "Co podle Vás znamená, když se někdo považuje za úspěšného člověka: 1. slavný, 2. vysoce vzdělaný, 3. bohatý, 4. schopný, 5. tvrdě pracující, 6. přizpůsobivý, 7. známý [Matějů 1990].

3) Podle výzkumu "Transformace sociální struktury" má 17 % populace dobrou nebo slušnou znalost němčiny, 6 % angličtiny, 2 % francouzštiny a 36 % ruštiny. Existující rozdíly jsou ve prospěch žen a obyvatelstva českých zemí.

4) V tabulkách 3 a 7 předkládáme některé výsledky procedury ANOVA statistického programu SPSS/PC+, konkrétně tabulku mnohonásobné klasifikace. V horní části jsou uvedeny odchylky od průměru. Jednotlivé odchylky jsou adjustovány pro ostatní proměnné, a jsou tedy aditivní. Koeficienty beta jsou standardizované regresní koeficienty ve smyslu používaném v mnohonásobné regresi: β^2 (*100) indikuje procento variance vysvětlené každou jednotlivou proměnnou, R^2 (*100) indikuje celkovou varianci vysvětlenou všemi zahrnutými proměnnými, včetně jejich společného působení.

z vysokoškolsky vzdělaných je 23 % mužů a 16 % žen vůči své kvalifikaci skeptických. Úroveň vzdělání je rovněž hlavním faktorem ochoty vzít na sebe manažerskou odpovědnost nebo rozvíjet dále vlastní odbornost. Určité rozdíly jsou mezi republikami - je to spíše populace České republiky, která je více nakloněna vzdělávat se nebo více pracovat.

V důsledku minulého vývoje dnes tedy existuje absolutní nedostatek skutečně schopných a výkonných pracovníků. Nikoli nezaměstnanost, ale neuspokojenou poptávku po kvalitních lidech a neodborníky obsazená místa bychom dnes měli považovat za hlavní problém a největší nedostatek trhu práce. Jeho řešení tkví v motivaci individuálních investic, v obnovení funkčního sepětí mezi schopnostmi, výkonem a odměnou. Je nepochybné, že otevřený prostor aktivity a nesrovnatelně vyšší úroveň motivace mohou vést ke zlepšení kvalifikační úrovně v poměrně krátkém období. Individuální aktivita bude zřejmě rychlejší než změny školského systému a vzdělanostní struktury populace. Rozsah kvalifikačních škod se bude ovšem napravovat velmi dlouhou dobu.

2. Motivace práce a odměňování

Rozsah příjmových nerovností byl v poválečném Československu extrémně malý a během dlouhého období téměř stabilní. Nivelizační trend začal již během nacistické okupace a pokračoval po roce 1945 v důsledku poválečných problémů a převažujícího vlivu socialistické ideologie. Největší změny však nastaly v období 1948-1953, kdy nové potřeby přestavby ekonomiky se těsně propojily s militantním ideologickým důrazem na nivelizaci. Všechny implementované rysy výdělkové diferenciace byly pevně fixovány i pro budoucnost. Ve mzdovém rozpětí nedošlo během 30 let k žádným výraznějším změnám, vyjma malých přesunů na nejnižší a nejvyšší mzdové hladině. Přes manifestované (či spíše předstírané) úsilí posílit význam kvalifikace a výkonu pro příjmovou nerovnost v 60. letech nedošlo ani tehdy k podstatným změnám, nicméně kvalifikační diferenciál mezd se mírně rozevřel.

Pro období 1970-1988 jsme shromáždili empirický materiál dokládající změny vzorců mzdové distribuce v Československu [Večerník 1991a, Večerník 1991b]. Zatímco rozdíl pohlaví pro mzdovou pozici zůstal dominantní, 1. dále poklesla pozice vyššího vzdělání, 2. prohloubila se inferiorita sektoru sociálních služeb a 3. došlo k dalšímu znevýhodnění mladých pracovníků.

Je nepravděpodobné, že se tyto charakteristiky budou rychle měnit jedním směrem. V přechodném období se mohou projevovat spíše protichůdné tendence než jednotný vývoj k rozevřenější funkční nerovnosti. Pokud jde o rozpětí mzdové distribuce, zdá se, že se pro převážnou část pracovního trhu (kromě nových soukromých firem) zmenšuje, a to v důsledku restriktivní ekonomické politiky, minimální mzdy a mzdové regulace. Ponecháme-li stranou soukromý sektor, pak je v Československu mzdová diferenciace stále nižší než např. v Maďarsku, Polsku nebo v bývalém Sovětském svazu [Szirácky 1990]. Určité změny přinese mzdová liberalizace, je však otázkou, do jaké míry půjde o změny posilující vztah mezi individuálními charakteristikami a mzdou (na rozdíl od role charakteristik odvětvových, sektorových nebo regionálních). Jinak je tomu v soukromém sektoru

a zejména v zahraničních firmách, jejichž fungování vnáší do platů obrovské rozdíly.

Vezměme výše zmíněné dimenze mzdové diferenciace jednu po druhé a zvažme jejich vyhlídky v blízké budoucnosti. Pokud jde o návratnost vzdělání, na jedné straně trh práce ještě není dobře připraven přijímat a využívat vysoce odbornou práci v masovém rozsahu, na druhé straně skutečná kvalifikace pracovníků zatím ještě neodpovídá novým požadavkům. Stěží proto předpokládat, že se rychle vytvoří mechanismus obecně motivující k dlouhodobým investicím do vzdělání, nebo že se kvalifikační diferenciál mezd bude v nejbližší budoucnosti rychle zvětšovat. To může platit pouze u malého počtu skutečných odborníků, zaměstnaných u západních či smíšených firem nebo u dynamických domácích podniků. První analýzy nasvědčují tomu, že mzdová nerovnost mezi vzdělanostními kategoriemi se skutečně po roce 1989 prohloubila.⁵

Pokračování předchozích tendencí je vidět také v členění podle sektorů národního hospodářství. V rozhodujících odvětvích sociálních služeb nejenže zatím nedošlo k pozitivní změně, nýbrž prohloubilo se jejich zaostávání. Školství, státní správa, sociální služby a justice trpí nedostatkem pracovníků z důvodů nízkých výdělků, platy ve zdravotnictví setrvávají pod úrovní průmyslu. Výrazně si polepšilo pouze peněžnictví (nejvyšší mzdy vůbec) a v rámci terciéru vznikly dobře placené segmenty soukromého sektoru.

Pokud jde o členění podle pohlaví a věku, pak větší zranitelnost žen a mladých lidí na trhu práce může nadále vést k ještě většímu nepoměru výdělků mezi pohlavími a k dalšímu úpadku mzdových možností mladších generací ve srovnání s osvědčenými držiteli ekonomického a sociálního kapitálu.

Je nepochybné, že podstatné změny v mzdové diferenciaci teprve přijdou. Dva roky jsou příliš málo pro změnu zafixovaného distribučního mechanismu, navíc v období restriktivní rozpočtové politiky. Pro úspěch reformy je však důležité vytvořit liberální a antiegalitární klima odměňování. V tomto směru výzkumy nehovoří jednoznačně. Značný (byť mírně klesající) je podíl populace, která vyjadřuje ochotu přijmout mnohem větší mzdové rozdíly (tabulka 4A). Přibližně stejná, zato však rapidně klesající část populace je přesvědčena, že rozdíly v odměňování by se měly prohloubit (tabulka 4B). Většina lidí si myslí, že sociální nerovnost se po listopadu 1989 značně zvětšila a je už dnes přílišná.⁶ Ti, kdo jsou pro větší diferenciaci, jsou častěji mladí, vzdělanější, spíše muži a obyvatelé velkých měst, kteří dnes cítí větší možnosti pro uplatnění svých schopností.

5) Porovnáme-li data "Výzkumu sociálně-třídní struktury" z roku 1984 a výzkumu "Transformace sociální struktury" z podzimu 1991, potom zjišťujeme další propad mzdové pozice zejména vysokoškolského vzdělání. Otázkou samozřejmě zůstává, zda k tomu došlo před zahájením ekonomické reformy nebo po něm.

6) Ve výzkumu "Transformace sociální struktury" na otázku "Myslíte si, že nerovnosti mezi lidmi se u nás za poslední dva roky spíše zvětšily nebo zmenšily" 44 % respondentů odpovědělo "rozhodně zvětšily" a 49 % "spíše zvětšily". A na otázku, jaké jsou u nás nerovnosti mezi lidmi, 45 % dotázaných odpovědělo, že jsou "velmi velké" a 41 %, že jsou "spíše velké".

Pro nejbližší budoucnost tedy stále zůstává otevřenou otázkou, zda nesnáze vlastní počátku ekonomické reformy nepovedou k posílení starého nivelizačního klimatu a přístupů charakteristických pro socialistický systém "sociálních jistot". Rovnováha mezi tržním tlakem a sociálním zajištěním, mezi funkční a nespravedlivou diferenciací je vždy velmi vratká a vzhledem k reprodukci starých struktur nerovnosti u nás ještě vratší. Názory populace jsou v tomto ohledu poněkud rozporuplné, neboť současně požadují více podnětů pro tržní chování i vyšší sociální zabezpečení. Orientace odborníků či politických směrů jsou profilovány buď tržním, nebo sociálním směrem, syntetizující pohled a vědomí nejužší provázanosti mezi výkonem ekonomiky a mírou redistribuce zatím chybí.

3. Soukromé vlastnictví a alokace práce

Rozsáhlý byrokratický aparát za komunistického režimu plně ovládal rozmísťování pracovních sil, počínaje kvótami pro různé typy škol a konče klasifikací pracovníků podle "kvalifikačních požadavků" či "politických předpokladů". Trh práce vlastně fungoval jen pro okrajovou skupinu pracovníků s malou kvalifikací, kteří těžili z nedostatku pracovních sil a přecházeli z jednoho místa na druhé, vždy s citelným platovým polepšením a dalšími výhodami.

Tato situace se změnila, nikoli však příliš radikálně. Trh práce se zatím nemohl plně rozvinout vzhledem k trvající převaze státního sektoru a jeho faktickému zvýhodnění. Na jedné straně státní podniky mohou díky cenové liberalizaci a trvajícím monopolům přenášet náklady své neefektivní výroby na zákazníky. Na druhé straně státní byrokracie a nepřehledný stav práva zůstávají velkou překážkou novým soukromým podnikatelům, kteří se na své cestě k novým formám podnikání musejí probíjet barikádami předpisů. Kromě toho pevná společenství bývalých komunistických technokratů stále disponují velkou ekonomickou mocí a mohou s úspěchem svazovat rozvoj soukromého podnikání, například diskriminací soukromých firem při prodeji surovin a materiálů či rozdílnými podmínkami pro různé zákazníky.

Také ze strany práce se mnohým jeví lepší být chráněn proti tržním silám velkými státními organizacemi a odborovými svazy. Polovina dotázaných v aktivním věku odpověděla v červnu 1991, že dobrá vláda musí každému zajistit pracovní místo (20 % odpovědí "určitě ano", 29 % "spíše ano"). Nicméně rychlý růst životních nákladů (55 % v roce 1991) vytlačoval dělníky do dynamického soukromého sektoru, s mnohem vyššími výdělky. Tento tlak bude brzo umocněn bankroty prvních velkých podniků. Pro mnohé pracovníky je ovšem soukromá živnost nucenou volbou po propuštění ze zaměstnání.

Dosavadní běžný model ekonomického chování domácností je složen ze zaměstnání ve formální ekonomice a z příjmů za vedlejší zaměstnání či dalších činností (viz tabulku 2C a tabulku 5). Ve strategiích jednotlivců pro řešení svízelné finanční situace dominuje očekávání vyššího platu ve stávajícím zaměstnání či hledání lépe placeného místa. Pouze 11 % domácností považuje za možné řešit finanční problémy soukromým podnikáním. Jde o nejméně pravděpodobné řešení z pěti možností, tj. teprve po strategii zaměřené na formální ekonomiku, neformální ekonomiku a práci v zahraničí. Poněkud překvapuje, že za půlrok

zachycený našimi výzkumy (od června do prosince 1991) se preference alternativních, doplňkových či přechodných forem snížila, tedy rigidita individuálních přístupů k trhu práce jakoby vzrostla.

Změny v oblasti vlastnictví se zatím rozbíhají. Převažující podíl "soukromých firem" představuje vlastně pouze vedlejší práci řemeslníků, stavebních dělníků, právníků atd. Individuální registrace byla v roce 1991 podmínkou zaměstnání u mnoha soukromých podniků. Výkazy počtu podnikatelů (přes 800 tis. v polovině minulého roku jen v České republice) je tedy značně přehnaná. Podle našich výzkumů mělo povolení k soukromému podnikání 22 % respondentů ve věku 25-60 let (či někdo jiný z jejich domácnosti) v červnu a 25 % v prosinci 1991. Lze odhadnout, že sotva jedna třetina z nich měla k tomu základní vybavení nebo skutečně nezávisle a naplno podnikala. Jde teprve o období startu, na které naváží první vlny velké privatizace státních podniků. Nicméně přesto bychom měli očekávat větší anticipaci změn ze strany pracovníků, jejich větší otevřenost pracovní mobilitě, novým formám, kombinaci úvazků apod.

Stejně jako zvýraznění příjmových rozdílů, také soukromé podnikání potřebuje příznivě naladěné společenské vědomí. Je zajímavé, že stupeň souhlasu s úplnou volností pro soukromé podnikání se během doby radikálně snížil (tabulka 4D). Může to být tím, že zatímco na začátku ekonomické reformy bylo soukromé vlastnictví považováno za všelék, dnes si lidé spíše myslí, že to je sice nezbytná, avšak nikoli postačující podmínka. Může to však být i tím, že již první úspěchy podnikatelů nabuzují značnou sociální závist a mnozí by je rádi viděli pod větší kontrolou. Podmínky pro soukromé podnikání jsou ovšem hodnoceny poněkud skepticky (tabulka 4E). Dosud jsou postrádány důležité právní instrumenty, fungující ekonomické a správní instituce. Důvěryhodnost existujících je nízká a činnost staré byrokracie činnosti soukromých firem nijak nenapomáhá.

Nejenom tedy souhlas, ale také podezření a sociální závist doprovázejí nové kapitalisty. Sice klesající, nicméně stále značná část lidí žádá uchovat státní kontrolu nad ekonomikou (tabulka 4F). Realistické požadavky normální právní regulace podnikání jsou zde nerozlišitelně propleteny s požadavky na kontrolu nad "obohacováním" a ochranu práce.

Soukromé vlastnictví a otevřený trh práce jsou nerozlučně spjaty. Pokud nebude expandovat soukromý sektor, nabídka nových míst bude sporadická. Zvětšující se diverzita vlastnických vztahů a přechodný charakter některých z nich si bude hledat a vynucovat i rozmanitost pracovních podmínek. Po 40 letech "obligatorního práva na práci" se lidé učí být svobodnými také v oblasti zaměstnání. Pro mnohé z nich jde o novou situaci, o které nikdy dříve netušili, že jí budou muset čelit. To je samozřejmě zdrojem skepse a obav. Strach z nezaměstnanosti je tu pravděpodobně tím největším.

4. Pracovní perspektivy a nezaměstnanost

Jedním z charakteristických rysů alokace práce v centrálně plánované ekonomice byl neustálý nedostatek práce, doprovázený jejím neefektivním využíváním nebo

plýtváním.⁷ Komunistické Československo bylo zemí s nejvyšší mírou zaměstnanosti žen na světě. Od počátku 50. let byly ženy nuceny být ekonomicky aktivní nejenom z moci zákona, ale i z ekonomické nutnosti. Podobně Československo bylo i zemí s nejnižším procentem aktivit v soukromém sektoru a nemělo, ve srovnání s Maďarskem nebo Polskem, významnou neformální ekonomiku. To zvyšovalo závislost populace na centrálně řízené zaměstnanosti a alokaci práce.

Umělá přezaměstnanost, nízká úroveň kvalifikace a neefektivní využití pracovních sil se v případě nastolení tržních kritérií a volného trhu práce nevyhnutelně obrací v nezaměstnanost. V současnosti není míra nezaměstnanosti v Československu dramatická, je však velmi nerovnoměrně rozložena (na konci roku 1991 činila 4,1 % v ČR a 11,8 % v SR). Nicméně proces transformace ekonomického systému, vlastnická a manažerská přestavba velkovýroby teprve začaly.

Možný rozsah problému nezaměstnanosti je znázorněn v tabulkách 6 a 7. V prosinci 1991 pouze 17 % ekonomicky činných respondentů považovalo svůj podnik za ekonomicky perspektivní a 23 % považovalo za perspektivní své povolání (všude uvádíme procenta odpovědí "určitě ano"). Jinak řečeno, 22 % dotázaných vyjádřilo vážné obavy z nezaměstnanosti (opět pouze odpovědi "určitě ano"). Z osob v aktivním věku je 22 % ochotno pracovat i za nižší mzdu, udrželi-li si svoji práci, 15 % za minimální mzdu a 5 % i za mzdu nižší než minimální. Rozdíly v populaci jsou samozřejmě značné (tabulka 7). Míra pesimismu stoupá s věkem a klesá se vzděláním. Osobní ekonomické vyhlídky jsou výrazně horší na Slovensku, současně je tu však i nižší ochota být zaměstnán za redukovanou nebo minimální mzdu. Za specifickou skupinu můžeme považovat zemědělce, kteří jsou skeptičtí, pokud jde o jejich podniky, nikoli však zaměstnání. Co je nadějně na těchto - jinak chmurných - výsledcích, je fakt, že vyhlídky sdělené respondenty se zdají být nadějnější v prosinci než v červnu 1991. Pokud by to svědčilo o adaptaci a aktivnějším postoji k novým problémům, bylo by to jistě pozitivním faktem.

Další vývoj nezaměstnanosti budou ovlivňovat protichůdné tendence. Na jedné straně můžeme očekávat rychlý růst nezaměstnanosti s ohledem na privatizaci velkých státních podniků, kdy bude na minimum redukována zaměstnanost ze sociálních důvodů. Na straně druhé neprůhlednost trhu práce způsobuje přeceňování skutečné nezaměstnanosti a tím nadměrné zatěžování státního rozpočtu. Značný podíl (lze odhadovat 15-20 %) oficiálně nezaměstnaných má dostatečné zdroje ze soukromé činnosti, ze zapojení v neformální ekonomice nebo z osobního vlastnictví. Špatné fungování finančního systému a sociálních institucí takové zneužívání usnadňuje a zakořeněná komunistická mentalita paternalistického státu je pro ně silnou motivací.

7) Susan Oxenstiernová [Oxenstierna 1990] provedla velmi důkladnou analýzu hlavních charakteristik "trhu práce" v komunistickém systému a paradoxů "centrálně plánované" ekonomiky, především na situaci bývalého SSSR. Československo muselo přijmout všechny hlavní rysy sovětského modelu, jeho působení však nebylo tak fatální díky vyšší pracovní kultuře a morálce.

Hlavním faktorem dalšího vývoje bude snaha a schopnost nových soukromých podnikatelů zvyšovat počet pracovních míst a motivovat kvalifikaci jejich pracovníků. Zatím soukromí podnikatelé nejsou příliš zainteresováni na rozšiřování trhu práce, spíše se snaží vyhnout zatěžujícím odvodům z mezd a placení sociálního zabezpečení. Problém zaměstnanosti neměl ostatně v rozvrhu ekonomické reformy příliš významnou roli. Nicméně i když na něj není zaměřena žádná prvoplánová strategie, některá pragmatická opatření zejména v České republice se zdají být efektivními brzdami růstu nezaměstnanosti. Vlastnická transformace státního sektoru však zřejmě vyvolá potřebu mnohem aktivnější zaměstnanecké politiky.

5. Závěr: homogenita nebo segmentace, jednota nebo fragmentace trhu práce?

V období ekonomické transformace panuje mnoho iluzí o tržních silách. Silou zvyku, mnozí lidé u moci změnili jen slovník, nikoli však uvažování: "neviditelná ruka trhu" je pro ně jen ekvivalentem "železných zákonů dějin" naučených v kursech marxismu-leninismu; když "sovětský model" selhal, bude stejným způsobem zaveden "tržní model". Směs slovního liberalismu a pragmatické regulace by měla nahradit starou administrativní alokaci pracovních míst. V pozadí jsou dvě myšlenky: trh práce by měl zůstat homogenní (v souladu s neoklasickou teorií a naučeným chováním) a měl by být vhodně regulován ve smyslu sociálně tržního hospodářství (podobně jak se to předpokládá o západních ekonomikách).

Moderní ekonomie a sociologie ovšem ukázaly, že reálný trh práce není homogenní, nýbrž heterogenní. Podle teorie segmentace trhu práce je to pouze tzv. vnější (nebo také sekundární) trh práce, který je charakterizován hrou poptávky a nabídky, zatímco tzv. vnitřní trh (resp. trhy velkých podniků, korporací či odvětví) jsou pojednávány jako "administrativní jednotky, uvnitř kterých jsou tržní funkce oceňování, alokace a často i výcviku řízeny řadou institucionálních pravidel a procedur" [Doeringer, Piore 1971: 1,2]. Mezi primárním a sekundárním sektorem existují podstatné rozdíly v podmínkách práce, principech alokace, návratnosti osobních investic a pravidlech kariéry.

Jakožto protějšek takové segmentace můžeme předestřít typy rozdělovacích okruhů v komunistickém systému. Bylo v něm možné rozlišit přinejmenším čtyři relativně autonomní systémy distribuce, které lze znázornit na dvourozměrném schématu: jedna dimenze představuje zjevný nebo skrytý charakter distribuce, druhá jeho legální nebo nelegální formu (viz obrázek 1a). Na rozdíl od segmentů trhu práce, participace ve více subsystémech mohla být paralelní a tím produkovat velmi značné nerovnosti. Z uvedených segmentů byl statisticky podchytilelný jen jediný (pole 1).

Období transformace bude velmi zmatené. Trh práce se bude zřejmě rozvíjet v různých segmentech různě a jejich povaha se bude měnit. Již v současné době se prosazují nové dimenze, byť přechodného charakteru (obrázek 1b). První dimenze je spojena s pronikáním malých soukromých firem do stále centralizovaného systému - v prvním období jde o malé firmy založené na předchozím majetku (z druhé ekonomiky, komunistických pozic, restitucí apod.), částečně však i na

podnikatelské odvaze a úvěrech. Druhou dimenzi otevírá vstup západních firem a západního kapitálu. V obou případech jsou více či méně narušeny obvyklé či převládající relace a způsoby odměňování, a to na rozdíl od velkých firem připravených k odstátnění, kde kontinuuje nízká úroveň mezd i nivelizované rozdělování. Zatímco politika státního sektoru zatím vede ke stahování mzdových rozdílů (nízké mzdy rostou rychleji s cílem vyrovnat rostoucí životní náklady), dynamické malé podnikání a západní firmy zavádějí značnou diferenciaci.

Transformace postkomunistických zemí se odehrává v době, kdy éra tržní regulace na Západě se stává minulostí a kdy mnoho jistot trhu práce podléhá erozi. Ve stejné době, kdy se tu zkoumá přeměna sociálního (welfare) kapitalismu v tržní a přechod od rigidního k flexibilnímu trhu práce [Lane 1989], mnozí politikové postkomunistických společností hledí do "zlatých" 70. let a předpokládají, že obdobně i u nás se bude formovat dobře chráněný a pro každého přístupný trh práce. Ve skutečnosti však musíme počítat s tím, že trh práce bude rozrušen a fragmentován na Východě mnohem víc než na Západě. Takový vývoj je nevyhnutelným důsledkem problémů na obou stranách tržního vztahu. Má-li se ekonomika rozběhnout, pak na straně nabídky práce budou předkládány různé podmínky, pokud jde o jistoty pracovní pozice, zaměstnání a odměn. Na straně poptávky se budeme setkávat s rozmanitostí schopností a aktivit, a to v důsledku nevypočitatelné směsi zděděného kulturního kapitálu a pracovních motivací na straně jedné a osvojeného lidského kapitálu a skutečných výkonů na straně druhé.

Na Západě již dnes probíhá fragmentace pracovních sil, "charakterizovaná různými vrstvami s kumulativními výhodami a nevýhodami, pronikáním nejistot práce do skupin, které se adaptovaly jen na neustálé zlepšování. Je to spojeno s novým promýšlením povahy sociálního státu, který mnozí viděli jako nadměrně byrokratický, a co horšího, jako nadměrně redistributivní" [Standing 1991: 8]. Jestliže zaměníme "zlepšování" stabilitou a "welfare state" státním paternalismem, můžeme stejným způsobem popsat situaci v postkomunistických společnostech.

Jakožto sociální vrstvy s odlišnými vzorci pracovních jistot nebo nejistot G. Standing rozlišuje mj. "špičkové experty", "kapitalistické zaměstnance" (tj. s podílem na zisku), "flexibilní pracovníky" nebo "underclass". Také v postkomunistickém Československu musíme počítat s genezí velmi specifických skupin, a to přes tradice předválečné demokracie a půlstoleté nivelizace. Předválečná republika byla typickou společností středních vrstev, s téměř absentující velkou buržoazií i pod-třídou. Nyní můžeme očekávat, že například z části Romů se budou rekrutovat marginalizované kategorie, že politický a sociální kapitál komunistické špičky se přemění v nový velkokapitál a že - snad - alespoň z části majitelů kupónových knížek se utvoří cosi jako vrstva "kapitalistických zaměstnanců". Prosazovat univerzální ochranu trhu v dané situaci by se mohlo stát fatálním pro ekonomiku i společnost. Spíše než jednotnou regulaci, je třeba podporovat dynamiku jednotlivých segmentů a prosazovat potřebnou flexibilitu pracovního nasazení. Výsledky výzkumů nasvědčují tomu, že populace není zatím nadmíru zneklidněna a že si hloubku nutné transformace uvědomuje jen do jisté míry. To je velmi dobré pro udržení sociálního smíru. Je to však méně dobré pro nutnou radikální přeměnu ekonomického chování.

Tabulky

Tabulka 1. Hlediska uplatňovaná při hodnocení profesí (v %)

Hledisko	Pořadí		
	1.	2.	3.
1 Vysoké znalosti	25,2	22,3	14,4
2 Odpovědnost	23,6	19,0	14,0
3 Důležitost pro společnost	20,2	19,1	15,1
4 Praktická potřebnost	9,8	9,6	10,9
5 Fyzická namáhavost	7,9	5,4	6,7
6 Zručnost, šikovnost rukou	4,7	9,0	14,7
7 Zvláštní nadání	2,7	4,6	8,4
8 Vzácnost, výjimečnost profese	2,1	3,4	4,8
9 Lehkost, jak se dají vydělat peníze	1,2	1,2	2,9
10 Možnost řídit a ovlivňovat druhé	1,4	3,5	3,9
11 Nezávislost	0,7	2,9	3,7
12 Jiné hledisko	0,5	0,1	0,5
Celkem	100,0	100,0	100,0

Pramen: Výzkum "Sociální rozdíly a prestiž povolání", listopad 1990 (N= 1320).

Otázka zněla:

"Vážnost (prestiž) jednotlivých povolání (profesí) lidé posuzují různě, uplatňují při hodnocení různá hlediska. Které ze tří uvedených hledisek jsou podle Vašeho názoru pro posouzení prestiže povolání nejdůležitější?"

Tabulka 2. Představy dotázaných o přiměřenosti kvalifikace a ochotě více pracovat (v %)

	Kvalifikace 1	Manažer 2A	10 hodin 2B	Příprava 2C	Jazyk 2D
určitě ano	18,0	19,6	41,2	36,9	25,2
spíše ano	35,7	20,5	34,2	33,8	29,2
spíše ne	31,5	30,4	14,5	18,5	22,3
určitě ne	14,9	29,5	10,1	10,8	22,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje populace", prosinec 1991 (N= 1450, pouze populace 25-60 let).

Otázky zněly:

1. *"Považujete svoji kvalifikace v podmínkách rodící se tržní ekonomiky za vyhovující a dostatečnou?"*

2. *"Představte si, že by Vám bylo nabídnuto pracovní místo s dvojnásobným platem. Byl byste ochoten :*

A. vykonávat řídicí funkci;

B. pracovat 10 hodin denně;

C. absolvovat odbornou přípravu delší než půl roku;

D. naučit se nový cizí jazyk během jednoho roku."

Tabulka 3. Představy dotázaných o přiměřenosti kvalifikace a ochotě více pracovat (v %) (mnohonásobná klasifikační analýza)

	Kvalifikace 1	Manažer 2A	10 hodin 2B	Příprava 2C	Jazyk 2D
Průměr	18,0	19,6	41,2	36,9	25,2
Adjustované odchylky (v % průměru)					
<i>Pohlaví:</i>					
muž	2,1	4,4	8,3	2,3	0,3
žena	-1,9	-4,0	-7,7	-2,1	-0,3
<i>Věk:</i>					
20-29	-4,0	0,6	-0,4	2,4	9,0
30-39	2,3	1,7	4,5	5,6	3,3
40-49	0,9	1,4	4,2	4,0	-1,6
50-59	0,2	-4,1	-9,0	-13,1	-11,5
<i>Vzdělání:</i>					
základní	-7,6	-9,4	-5,6	-11,1	-10,0
vyučení, n.o.	-0,9	-2,4	1,0	-2,6	-4,5
středoškolské	3,2	7,2	1,8	6,9	8,3
vysokoškolské	14,1	13,7	3,8	19,6	20,2
<i>Republika:</i>					
Česká	0,9	-0,9	4,0	1,7	1,0
Slovenská	-1,6	1,7	-7,4	-3,1	-1,9
Koeficienty beta:					
Pohlaví	0,05*	0,11**	0,16**	0,05	0,01
Věk	0,06	0,06	0,11**	0,16**	0,17**
Vzdělání	0,16**	0,19**	0,06	0,19**	0,22**
Republika	0,03	0,03	0,11**	0,05	0,03
R²	0,03	0,06	0,06	0,08	0,09

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje populace", prosinec 1991 (N=1450, pouze populace 25-60 let).

V analýze byly uvažovány pouze odpovědi "určitě ano".

**) koeficient významný na hladině < 0,001

*) koeficient významný na hladině < 0,005

Otázky zněly:

1. "Považujete svoji kvalifikace v podmínkách rodící se tržní ekonomiky za vyhovující a dostatečnou?"

2. "Představte si, že by Vám bylo nabídnuto pracovní místo s dvojnásobným platem. Byl byste ochoten :

A. vykonávat řídicí funkci;

B. pracovat 10 hodin denně;

C. absolvovat odbornou přípravu delší než půl roku;

D. naučit se nový cizí jazyk během jednoho roku."

Tabulka 4. Odpovědi na některé výroky o příjmech, soukromém podnikání a nezaměstnanosti (% odpovědi "určitě ano")

	Květen 1990	Prosinec 1990	Červen 1991	Prosinec 1991
<i>A. "Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny?"</i>				
Československo	38,3	42,9	43,5	37,8
Česká republika	40,3	47,3	49,5	45,0
Slovenská republika	34,3	35,2	32,5	25,0
<i>B. "Měly by se podle Vás zvětšit rozdíly ve mzdách?"</i>				
Československo	56,5	51,6		41,5
Česká republika	57,8	55,5		46,9
Slovenská republika	48,0	43,9		31,9
<i>C. "Jsou pro hospodaření Vaší domácnosti velice důležité vedlejší příjmy?"</i>				
Československo		34,4	33,7	
Česká republika		30,1	30,5	
Slovenská republika		42,5	39,4	
<i>D. "Soukromému podnikání je třeba ponechat úplnou volnost."</i>				
Československo	45,5	41,6	35,6	25,0
Česká republika	49,7	45,8	40,0	28,3
Slovenská republika	37,3	33,5	27,6	19,1
<i>E. "Pro soukromé podnikání jsou již vytvořeny příznivé a dostatečné podmínky."</i>				
Československo		2,7	4,4	5,6
Česká republika		2,1	3,8	4,3
Slovenská republika		3,8	5,7	7,9
<i>F. "I v nových podmínkách by ekonomika měla zůstat pod kontrolou státu."</i>				
Československo	52,6	40,7	38,9	38,8
Česká republika	52,0	39,7	39,0	37,3
Slovenská republika	53,9	42,7	38,7	41,4
<i>G. "Nezaměstnanosti je třeba bránit i za cenu zachování mnoha zbytečných pracovních míst."</i>				
Československo	6,3	4,9	3,8	4,7
Česká republika	4,9	4,2	3,9	4,2
Slovenská republika	9,0	6,2	3,5	5,7

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje populace" 1990-1991 (pouze populace 25-60 let).

Tabulka 5. Strategie řešení obtížné finanční situace domácnosti (v %)

	Lepší plat 1	Lepší zaměstnání 2	Druhé zaměstnání 3	Pracovat v zahraničí 4	Soukromý podnik 5
určitě ano	32,6	30,5	21,5	9,9	11,4
spíše ano	25,8	30,5	37,6	11,8	13,7
spíše ne	18,9	20,7	17,4	23,7	25,0
určitě ne	22,2	18,2	23,5	54,5	49,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Výzkumy "Ekonomická očekávání a postoje populace", prosinec 1991
(N = 1283 dospělých 25-60 let).

Otázky a varianty odpovědí:

"Představte si, že se Vaše rodina vlivem nepříznivých vnějších okolností ocitne ve velmi obtížné finanční situaci. Rozhodněte, které z následujících možných řešení by asi osobně pro Vás v současné situaci přicházelo v úvahu?"

1. Usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání.
2. Najít si lépe placenou práci.
3. Sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy.
4. Odejít pracovat do zahraničí.
5. Založit si soukromou firmu."

Tabulka 6. Názory o perspektivách zaměstnání dotázaných (v %)

	Perspektiva profese 1	Perspektiva firmy 2	Obavy z nezaměst- nanosti 3	Ochota pracovat za mzdu nižší 4	Ochota pracovat za mzdu minimální 5
určitě ano	22,5	17,2	22,5	22,2	15,9
spíše ano	35,1	35,0	26,6	45,0	30,8
spíše ne	29,5	30,1	31,9	19,1	25,4
určitě ne	13,0	17,7	19,0	13,7	27,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Výzkumy "Ekonomická očekávání a postoje populace", prosinec 1991
(N = 1283 dospělých 25-60 let).

Otázky zněly:

1. "Považujete svoji profesi za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?"
2. "Považujete svůj podnik za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?"
3. "Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?"
4. "Kdyby Vaše místo bylo ohroženo, byl byste ochoten pracovat i za nižší mzdu, jen abyste zůstal zaměstnaný?"
5. "A byl byste ochoten pracovat i za minimální mzdu?"

Tabulka 7. Názory o perspektivách zaměstnání dotázaných (v %) (mnohonásobná klasifikační analýza)

	Perspektiva profese	Perspektiva firmy	Obavy z nezaměst- nanosti	Ochota pracovat za mzdu nižší	Ochota pracovat za mzdu minimální
	1	2	3	4	5
Průměr	22,5	17,2	22,5	22,2	15,9
Adjustované odchylky (v % průměru)					
<i>Pohlaví:</i>					
muž	3,8	0,5	-2,6	-1,8	-5,9
žena	-3,5	-0,4	2,4	1,7	5,4
<i>Věk:</i>					
20-29	2,9	-0,5	1,2	-4,9	-2,3
30-39	1,8	0,4	2,4	0,3	0,3
40-49	-0,9	3,6	0,2	-0,1	0,4
50-59	-4,4	-3,4	-4,4	4,6	1,6
<i>Vzdělání:</i>					
základní	-8,7	-4,7	3,1	1,8	7,4
vyučení, n.o.	-1,0	-2,7	1,7	-3,8	-3,6
středoškolské	2,7	3,3	-1,4	3,0	-0,4
vysokoškolské	19,2	13,7	-11,1	2,0	-3,6
<i>Republika:</i>					
Česká	3,0	1,7	-5,0	1,5	1,2
Slovenská	-5,5	-3,1	9,4	-2,8	-2,3
Koeficienty beta:					
Pohlaví	0,09**	0,01**	0,06**	0,04*	0,16**
Věk	0,07*	0,06	0,06	0,08	0,04
Vzdělání	0,18**	0,15**	0,10*	0,07*	0,12**
Republika	0,10**	0,06*	0,17**	0,05*	0,05*
R²	0,06	0,03	0,04	0,02	0,05

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje populace", prosinec 1991 (N = 1283 dospělých 25-60 let).

V analýze byly uvažovány pouze odpovědi "určitě ano".

**) koeficient významný na hladině < 0,001

*) koeficient významný na hladině < 0,005

Otázky zněly:

1. "Považujete svoji profesi za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?"
2. "Považujete svůj podnik za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?"
3. "Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?"
4. "Kdyby Vaše místo bylo ohroženo, byl byste ochoten pracovat i za nižší mzdu, jen abyste zůstal zaměstnaný?"
5. "A byl byste ochoten pracovat i za minimální mzdu?"

Obrázek 1. Hlavní dimenze distribučního systému

A) V 'KOMUNISMU

	ZJEVNÉ	SKRYTÉ
LEGÁLNÍ	1 Odměňování podle mzdových tarifů ve formální ekonomice	2 Materiální výhody a privilegia "vládnoucí třídy"
NELEGÁLNÍ	3 Příjmy ze soukromé aktivity v neformální ekonomice	4 "Nadhodnota" ze stranického, státního a ekonomického řízení

B) V PRVNÍM OBDOBÍ TRANSFORMACE

	NOVÝ KAPITALISMUS	VELKÉ PODNIKY
DOMÁCÍ	1 Podnikání s domácím kapitálem	2 Námezdní práce ve státních podnicích: nižší mzdy, větší jistoty
ZAHRANIČNÍ	3 Podnikání se západním kapitálem	4 Námezdní práce v zahra- ničních firmách: vyšší mzdy, menší jistoty

JIŘÍ VEČERNÍK se dlouhodobě zabývá problémy příjmové diferenciaci a ekonomické nerovnosti, je autorem řady článků a studií na toto téma, počínaje kapitolou v knize P. Machonina a kol. "Československá společnost". V Sociologickém ústavu ČSAV nyní vede projekt "Trh práce, sociální politika a domácí ekonomika v období přechodu k tržní ekonomice". Je mj. členem výkonného výboru Luxembourg Income Study a spolupracuje s dalšími zahraničními institucemi v oblasti sociální politiky a ekonomické sociologie.

Literatura:

- Becker, G. S. 1964. *Human capital*. New York: Columbia University Press.
- Doeringer, P. B. M. J. Piore 1971. *Internal Labour Markets and Manpower Analysis*. Lexington, MA: Heath.
- Lane, C. 1989. "From 'welfare capitalism' to 'market capitalism': a comparative review of trends toward employment flexibility in the labour markets of three major European societies". *Sociology* 23: 583-610.

- Matějů, P. 1990. *Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia*. CDE Working Papers, University of Wisconsin-Madison.
- Mincer, J. 1974. *Schooling, Experience and Earnings*. New York: Columbia University Press.
- Oxenstierna, S. 1990. *From Labour Shortage to Unemployment? The Soviet Labour Market in the 1980s*. Universitet Stockholm.
- Standing, G. 1991. *Emerging modalities of work and labour: Pursuit of occupation in flexible labour market*. Paper presented on International conference on Human resources at the dawn of the 21st century. Luxembourg, 27-29 November.
- Szirácki, G. 1990. *Labour Market Analysis and Employment Policies*. Working Papers of the World Employment Programme Research.
- Večerník, J. 1991a. "Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy". *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Večerník, J. 1991b. "Earnings Distribution in Czechoslovakia: Intertemporal Changes and International Comparison". *European Sociological Review* 7: 237-252.

Použité empirické výzkumy:

"Sociální rozdíly a prestiž povolání", listopad 1990, soubor 1320 dospělých aktivních osob.

"Rodina 1989" (opakované pozorování panelu 15 letých dětí a jejich rodičů, poprvé zachycených na podzim 1989).

"Ekonomická očekávání a postoje populace", květen 1990, prosinec 1990, červen 1991, prosinec 1991. Soubor: 1650-1800 dospělých nad 18 let (některé otázky se týkají také situace domácnosti).

"Transformace sociální struktury", září-říjen 1991, soubor 2850 dospělých osob.

Všechny uvedené výzkumy byly provedeny Střediskem empirických výzkumů STEM Sociologického ústavu ČSAV v Praze.

Summary

Under the communist regime, the state bureaucracy had absolute control over the labor force. Limited liberty in job choice and the weak relationship between performance and reward produced a lack of interest in investing in human capital and indifference toward the results of work. As consequences of previous regime, we have to face to many problems, now.

From the point of view of human capital, there is an absolute scarcity of highly competent and efficient workers. Instead of unemployment, the unsatisfied demand for good workers and erroneously occupied positions should be considered the main problem and biggest failure of the labor market. The solution lies in motivating investment in human capital, renewing the functional interrelation between competence, performance and reward. Freer space of activity and new incentives could cause an improvement in qualificational levels in a relatively short period.

From the point of view of work incentives and rewards one might say that contradictory tendencies rather than a consistent development towards greater and more functional inequality might reveal themselves. Considering the range of earnings distribution, it seems to have diminished for a considerable part of the labor market (except the new private firms), due to restrictive economic policy, the establishment and raising of the minimum wage and strict control over the wage fund. For the near future, the balance between the welfare state and market incentives and between functional and unjust inequality remains very precarious. The population's views are rather ambiguous in that sense, because people ask for more incentives for market behavior and more social security at the same time.

From the point of view of ownership and job allocation, changes in property relations are just starting. The overwhelming majority of "private firms" are only the part-time jobs of

craftsmen, construction workers, sellers, lawyers, consultants etc. What is interesting is that acceptance of full freedom for private entrepreneurship has been significantly decreasing over the latest period. Not only consent, but also suspicion and social envy accompanies the new capitalists on their difficult journey. A decreasing but still considerable part of the population desires the maintenance of state control over the economy.

The transitory period will be very confused. The labor market will be segmented and the development of individual segments will be uneven. Now, new temporary borderlines are created. The first one is connected with the introduction of small private firms into the hitherto centralized system. The second one is represented by the introduction of Western firms and foreign capital. The transformation of the post-communist countries is being carried out in a period when the era of market regulation is over in the West and many securities of the labor market are being eroded. We have to take into account that the labor market in the East might be much more eroded and fragmented than in the West. Rather than uniform regulation, one needs the dynamics of individual segments and flexibility in work engagement. Surveys show that the population is not very much troubled and that it is aware of the depth of the necessary transformation only to a certain degree. This is very good for maintaining social peace, but it is less good for radical change in economic behavior.

Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce

ZUZANA MIKOVÁ*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Human capital and household work strategies

Abstract: The main aim of this paper is to analyze the relationships between the various human capital sources and the forms of the adaptation in the new conditions of the period of economic transition. Extensive empirical material, collected over the last two years forms the basis of the paper. The first part of the paper compares data from two surveys ("Family 1989" and "Transformation of social structure" from October 1991) on the volume of domestic production, while the second, based on data from a regular series of empirical studies of the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and December, 1981, analyses coping strategies in the present economic crisis and formulates four models of typical household behavior. Despite the domination of a strongly defensive orientation, there is some shift to a performance-and-achievement-oriented strategy. The first suggestions of market-household substitution and rational behavior are taking place on the pole of higher investment in human capital.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 337-350)

Cesta od plánované k tržní ekonomice je mimo jiné cestou od dosavadních strategií chování domácností k novým způsobům alokace práce. Ve fungující společnosti se domácnost může rozhodovat, jakým způsobem rozdělí své zdroje tak, aby zajistila vše potřebné pro svůj chod. Podle možností a podle svých preferencí volí způsob participace svých členů na trhu práce. Rozhoduje, jak budou zdroje práce rozděleny mezi sféru formální (zaměstnání) a práci domácí. Rozhoduje, které produkty a služby nakoupí na trhu a které naopak vyrobí vlastními silami doma. Domácnost kombinuje příjem z placeného zaměstnání a vlastní práci svých členů tak, aby zajistila určitý standard. Konkrétní způsob rozdělení zdrojů práce mezi zaměstnání a domácnost bývá označován pojmem strategie [Pahl 1984, Becker 1981].

1. Vzdělání a způsob alokace zdrojů práce

Vzdělání a kvalifikace zvyšují v zemích s tržní ekonomikou šance na trhu práce. Jsou klíčem k získání vyšších pozic a vyšších výdělků, jsou základem potenciálně vyššího materiálního standardu. Podle dominantní teorie ekonomiky domácnosti, Beckerovy New Home Economy, je rozhodujícím činitelem alokace práce mezi zaměstnání a domácnost úroveň lidského kapitálu [Becker 1981]. Vyšší investice do lidského kapitálu umožňují získat lepší pozice na trhu práce, zaměstnání s odpovídajícími příjmy. Vyšší příjmy umožňují nejen vyšší spotřebu, ale zároveň

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: ing. Zuzana Miková, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 201, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet.

zvyšují i cenu času a tím i cenu produktů, které domácnost vyrábí vlastními silami. "Ušlý zisk" pak působí jako hlavní kritérium racionality při rozhodování o způsobu využití času, který není věnován placenému zaměstnání - o jeho rozdělení mezi domácí práci a volný čas [Lemennicier 1988].

Žádný z předpokladů racionálního chování domácnosti nebyl předchozím ekonomickým systémem naplněn. Omezená možnost volby a zúžený manévrovací prostor formální ekonomiky, to jsou jen základní charakteristiky vývoje, který skončil postupnou diskvalifikací sféry hlavního zaměstnání (devalvací výkonu a tradičních hodnot práce) a přeměroval energii domácností do oblasti neformální a domácí ekonomiky. Postupné formování trhu práce, pohyb na trhu zboží a služeb, ocenění vzdělání a kvalifikace - to vše by mělo a mohlo uvolnit prostor pro diferenciaci domácích produktivních aktivit a obnovit racionalitu chování při alokaci zdrojů práce mezi placenou a neplacenou práci, mezi zaměstnání a domácnost.

2. Dosavadní formy alokace zdrojů práce

Dominantní strategií, kterou jsme zdělili po minulém ekonomickém systému, byla a je snaha kombinovat příjem z hlavního zaměstnání s příjmy dodatečnými a to vše obohatit relativně vysokým rozsahem další bezplatné práce v domácnosti. Výsledkem je celkový rozsah práce, který se vymyká trendům okolních vyspělých zemích. Pod tlakem deficitního trhu se do domácích produktivních aktivit zapojovala většina domácností.

Tabulka 1. Obsah a rozsah svépomocně zabezpečovaných aktivit

druh činnosti	podíl mužů, kteří činnost zajišťují svépomocně					n
instalátorské práce	87,4					958
opravy domácích spotřebičů	82,5					957
zednické práce	77,3					957
malování, natírání	90,7					960
počet činností	0	1	2	3	4	n
muži	3,6	4,5	8,8	16,8	66,3	956

Pramen: šetření "Rodina 1989"

soubor mužů s alespoň jedním závislým dítětem

Dosažená úroveň lidského či obecněji vzato kulturního kapitálu, byla přitom jedním ze zdrojů, který orientaci na tento druh aktivit nejen netlumil, ale mnohdy posiloval, zvláště byl-li součástí orientace na dosažení slušného materiálního standardu domácnosti.

Tabulka 2. Vliv vzdělání na rozsah a frekvenci neformálních (I) a domácích (H) produktivních aktivit (podíl v %)

	spektrum aktivit		frekvence aktivit		typ aktivit		
	min	max	domácí (H)	několikrát měsíčně vedlejší (I)	0	H	IH
základní	19	49	56	10	23	60	17
vyučení	9	82	66	11	16	61	23
SŠ	5	87	70	15	12	61	27
VŠ	7	87	72	18	15	56	29

Spektrum aktivit: index konstruovaný jako prostý součet počtu nezemědělských činností, zajišťovaných otcem rodiny alespoň částečně,
min - žádná nebo jediná činnost, max - tři nebo čtyři činnosti.

Pramen: šetření "Rodina 1989"

soubor mužů s alespoň jedním závislým dítětem

Jestliže až dosud platilo, že požadovaný životní styl a aspirovaný materiální standard musela domácnost de facto reálně sama vlastními silami vytvořit (adaptovat, stavět či rekonstruovat příbytky, vyrábět nábytek a zařízení, šít, plést, přešívát, zavařovat, konzervovat, opravovat, udržovat apod.), je logickým důsledkem nejen dnešní rozsah vytvořených produktivních zdrojů, ale i dovedností, které ve světě těžko najdou obdobu, a co především, návyky stereotypů řešení každodenních situací, předpokládajících volbu mezi vynaložením vlastní práce a pořízením potřebného na (dříve neexistujícím, dnes pro změnu pro většinu domácností finančně nedostupném) trhu zboží a služeb. To, co umím sám, je totiž najednou (paradoxně) nejen výhodou, ale současně i bariérou rozhodování o tom, co pořídím na trhu a vyrobím sám i v případě, jsem-li dostatečně finančně saturován.

3. Formální a neformální sféra práce. Substitute či komplementarita?

Z chování členů domácností v oblasti formální práce (v hlavním zaměstnání) se nedalo prozatím mnoho odvodit o chování v neformální či domácí sféře a postavení ve formální ekonomice nemělo zpravidla vliv na postavení ve sférách zbývajících. Jakkoli vazba mezi zaměstnáním a domácností postrádala rysy ekonomické racionality a logická substitute obou prostředí byla blokována (s vyšší kvalifikací a vzděláním nekorespondoval vyšší příjem, domácí práce zpravidla neměla svůj adekvátní tržní substitut v podobě dostatečné nabídky na trhu zboží a služeb), plnily atributy pozice ve formálním zaměstnání (nikoli mocenské, o nichž se dnes mluví především, ale povýtce profesní, odborné, podložené vzděláním a dosaženou kvalifikací) zprostředkující funkci ve vztahu ke zbývajícím sférám (neformální a domácí). Mezi profesí, neformální a domácí prací existovaly souvislosti, nesoucí rysy komplementarity, od nichž se pak odvíjely tendence, označované jako polarizace chování domácností [Pahl 1984]. Na jedné straně docházelo ke kumulaci aktivity ve všech sférách práce (formální, neformální a domácí), tím pak i ke kumulaci produktivních zdrojů (příjmů z hlavního i

vedlejších zaměstnání, vlastní práce členů domácnosti) na pólu silného lidského (a kulturního) kapitálu, na straně druhé ke koncentraci malého spektra aktivit, nízkých aspirací na pólu domácností, disponujících nízkou úrovní zdrojů, nejen produktivních, ale především lidského (a kulturního) kapitálu. Maximum produktivních zdrojů bylo spojeno s maximem produktivních aktivit a kvalita investic do lidského kapitálu neměla nijak specifickou roli (nebyla honorována příjmem, který by připouštěl úvahy o substituci vlastní práce trhem).

Předčasné a zjevně spekulativní by bylo předpokládat, že za poslední dva roky došlo - v podmínkách, které zatím prezentují trh převážně v jeho negativní a pouze velmi omezené podobě (trh spotřební s liberalizovanými cenami se prosazuje s větší razancí než trh práce) - k nějakým zásadním změnám způsobů alokace práce. Nicméně množství empirického materiálu, který byl během uplynulých dvou let shromážděn a analyzován, nabízí možnost ohlédnutí, které má za cíl sledovat, jak se změnil vztah mezi vzděláním, kvalifikací a způsobem alokace práce. Podobný krok pochopitelně neřeší, pouze otevírá tak zásadní otázky, jakými je obnovení racionality chování, změna pojetí nákladů a zdrojů domácnosti, změna hospodaření s časem i penězi, změna pojetí času a peněz.

4. Změna rozsahu domácích produktivních aktivit v letech 1989 - 1991

Postavení ve sféře formální ekonomiky (aproximativně indikované ukazatelem úrovně lidského kapitálu - dosaženým vzděláním a kvalifikací) bylo až dosud jedním z diferencujících činitelů, které odlišovaly jednotlivé strategie domácností a podílely se na polarizaci mezi domácnostmi kvalifikovaných, vzdělaných, disponujících dodatečným příjmem a navíc intenzivně využívajících energii ve sféře domácí práce a na druhé straně domácnostmi méně kvalifikovaných atd. Nikoli substituce, ale naopak komplementarita jako princip alokace práce do jednotlivých sfér byla typickým rysem předchozího období.

De facto jedinou reálnou alternativou svépomoci byla zpravidla rezignace a tak není divu, že podle výsledků výzkumu "Rodina 1989" podíl mužů, kteří se věnují domácím produktivním aktivitám, se vzděláním nejen neklesal, ale dokonce rostl (z 86 % u lidí se základním vzděláním až po 96 % vysokoškoláků). Častěji než měsíčně se fyzické práci (typu oprav, údržby, stavebních aktivit apod.) věnovalo 68 % mužů se základním vzděláním, ale více než tři čtvrtiny vysokoškoláků. Opačná tendence se objevuje pouze v rámci týdne. Několikrát týdně se produktivními domácími aktivitami zabývalo 57 % vyučených a středoškoláků, ovšem pouze 47 % mužů se základním vzděláním a 45 % vysokoškoláků. Podobně se na diferenciaci rozsahu a frekvence svépomocných aktivit podílela až dosud kvalifikace. Čím vyšší kvalifikace, tím větší podíl na činnostech, tím méně mužů, kteří se svépomocným aktivitám nevěnovali vůbec.

Odlišnosti ve frekvenci aktivit v rámci týdne připadaly zřejmě na konto odlišné struktury pracovního času placené práce jednotlivých vzdělanostních a profesních skupin, souvisely s různou organizací pracovního dne a různým rozvržením pracovní doby. Vzdělání a kvalifikace měly vliv nejen na frekvenci, ale i na repertoár provozovaných aktivit. Vyšší úroveň vzdělání provázelo pestřejší a rozmanitější, nebo jinak řečeno, méně specializované spektrum činností.

Úroveň lidského kapitálu byla jedním ze zdrojů, který (spolu s dalšími parametry, charakterizujícími produktivní potenciál - zahrady, pozemky, dílny, apod.) tvořil osu, podél níž se na jednom pólu kumulovalo maximum produktivních aktivit, na druhém pólu minimum ekonomických aktivit.

Nepropustnost formální a neformální sféry, jejich vzájemná nesubstitutivnost, měla za následek i omezení spektra strategií, zaručujících domácnosti požadovaný materiální standard, životní úroveň či celkově kvalitu života. Je signifikantní, že při analýzách ekonomického chování domácností ve sféře práce zjišťujeme prakticky nulový vliv příjmu na způsob rozdělení zdrojů práce domácnosti mezi sféru placené a domácí práce, je signifikantní, že zjišťujeme rozporné diferenciatní efekty úrovně majetku.

Vzdělání a celkově míra investic do lidského kapitálu zvyšují (zprostředkovaně přes celkovou úroveň znalostí, schopností a dovedností, schopnosti improvizovat a učit se) rozsah provozovaných činností, lidský kapitál "profesní" se dále zhodnocuje (nebo chcete-li znehodnocuje) prolnutím do kapitálu lidského "domácího". Nelze hovořit o specializaci kapitálu v tom smyslu, jak ji pojímá Becker [Becker 1981], nicméně lidský kapitál "profesní" je (vedle účasti ve sféře placené práce) navíc přímo využíván i v rámci domácnosti.

Celkový rozsah domácích produktivních aktivit může být podmíněn

1. mírou investic do lidského kapitálu (kromě vzdělání intervenuje pozitivně i kupříkladu míra profesních aspirací);
2. rozsahem ekonomického kapitálu domácnosti (na alokaci zdrojů práce se podílel nikoli disponibilní příjem, ale pouze nashromážděný majetek, který nebyl prostředkem vyšší kvality života a potažmo i spotřeby, volného času apod., ale především plnil funkci produktivního zdroje, na jehož tvorbě se nepodílel trh a kterou nezprostředkoval příjem z hlavního zaměstnání, ale dodatečná práce členů domácnosti v neformální a domácí sféře).

Frekvence domácích produktivních aktivit se během uplynulých dvou let prakticky nezměnily. Shoduje se jak podíl těch, kdo se činností (opravářským, stavebním, údržbářským, zemědělským apod.) věnují týdně, tak měsíčně. Při celkově stabilní proporcii došlo nicméně k posunu ve frekvenci aktivit v rozsahu týdne. Přeskupilo se časování aktivit a nás pochopitelně zajímá, zda a jak se na restrukturalizaci projevil vliv vzdělání, kvalifikace a lidského kapitálu vůbec v situaci, kdy základním problémem většiny domácností je eliminovat prozatím převážně negativní dopady ekonomické transformace. Hlavní tendencí obranných strategií domácností je právě mobilizace všech dostupných produktivních zdrojů a ty, jak známo, zpravidla předpokládají zvýšení rozsahu svépomocných naturálních samozásobitelských aktivit.

Tabulka 3. Frekvence produktivních domácích aktivit (v %)

	týdně		měsíčně		podíl v souboru
	1989	1991	1989	1991	
<i>vzdělání respondenta</i>					
základní	46	40	63	54	8,3
vyučení	51	53	66	72	50,9
SŠ	54	44	71	67	28,3
VŠ	46	38	69	67	12,5
<i>vzdělání otce respondenta</i>					
základní	56	49	69	65	29,4
vyučení	51	50	68	72	49,5
SŠ	52	39	72	63	15,4
VŠ	39	28	66	57	5,8
<i>sektor</i>					
státní		46		69	79,8
družstevní		72		84	10,0
soukromý		44		71	10,2
<i>v tom:</i>					
soukromý bez zaměstnanců		58		75	3,0
soukromý se zaměstnanci		35		59	1,4
zaměstnanec soukromé firmy		39		71	5,8

Pramen: "Rodina 1989"

"Transformace sociální struktury, říjen 1991"

soubor osob v produktivním věku alespoň s jedním závislým dítětem

Výrazně se změnil vliv vzdělání (jak respondenta samotného, tak i "zděděného" kulturního kapitálu [Machonin 1992]) na frekvenci domácích svépomocných aktivit. Posuny jsou zřetelněji patrné v rozměru týdne, nikoli měsíce. Je předčasné hodnotit, zda jde o výraz nově se formujících vzorců chování a nakolik se jedná pouze o změnu organizace aktivit podle nových časových dispozic, které si zpravidla vynucuje sféra zaměstnání. Tlak, který je vyvíjen z mnoha stran, totiž konfrontuje tradiční rozložení sil mezi placenou a domácí práci na jedné straně s novými požadavky pracovního nasazení, na straně druhé s nutností adaptace na současnou nepříliš příznivou ekonomickou situaci. Výsledkem takto protikladně působících vlivů je ovšem nikoli absolutní růst orientace na svépomocné aktivity (z pohledu omezené možnosti identifikace - jde o frekvence aktivit, obecně vymezených jako fyzická práce), ale diferenciaci, jejímž základem jsou parametry lidského kapitálu (vzdělání a kvalifikace). Zatímco pro některé skupiny populace (méně vzdělané a méně kvalifikované) se domácí produktivní aktivity stávají součástí každodenní náplně času, vyšší úroveň vzdělání a kvalifikace redukuje výskyt činností v rámci týdne. Neznamená to v žádném případě absenci dříve velmi frekventovaných aktivit, ale prozatím alespoň změnu jejich pozice v náplni času. Změna je výrazněji patrná v její ústupové linii (intenzivnější je útlum u vzdělaných než přírůstek u méně kvalifikovaných), což by mohlo nasvědčovat nikoli kompenzačním momentům na pólu slabého lidského kapitálu v rámci obranných

strategií a snahy o rozšíření zdrojů, ale naopak postupně se formujícím tendencím substituce mezi sférami práce.

5. Defenzivní a ofenzivní strategie v situaci nouze

Předpokládáme, že dosud provedené makroekonomické kroky transformace a jejich důsledky - růst životních nákladů, riziko nezaměstnanosti, problémy, jak vyjít s příjmem - vytvářejí situaci nouze a vyžadují adaptaci chování, zásah do navyklých stereotypů, změnu strategií.

Situace, v níž se rozhoduje o nových způsobech alokace zdrojů je sice náročná, ale nikoli vylučná a nikoli nová. Strategie chování, rozvinuté a osvědčené v minulosti zcela nedávno byly de facto samy o sobě slabou variantou takových adaptačních řešení, byť nikoli na situaci nouze, ale na situaci ve sféře formální práce. Nemění se mechanismy řešení, mění se formy (orientace na vedlejší pracovní příjem nabyta kupříkladu nové podoby změkčeného podnikání na vedlejší pracovní úvazek, kdy individuální zisk provází kolektivní odpovědnost za případnou ztrátu a rizika podnikání kryje zpravidla stát).

Respondentům pravidelně prováděného výzkumu "Ekonomická očekávání a postoje" byla několikrát po sobě (v květnu 1990, v červnu 1991 a v prosinci 1991) nabídnuta baterie možných východisek z obtížné finanční situace. Zahrnovala jak řešení, která znamenají rozšíření příjmů, tak i omezení výdajů (důraz na svépomocné produktivní aktivity a úsporný typ hospodaření). Převedeno do terminologie tripartitního členění sfér práce na formální, neformální a domácí se východiska dají rozdělit takto:

formální - usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání, hledat lépe placené zaměstnání, odejít pracovat do zahraničí, začít soukromě podnikat

neformální - najít si další zdroj příjmů, vedlejší pracovní poměr, melouchy, pronajmát místnosti, chatu, chalupu, prodávat doma vyrobené či vypěstované produkty apod.

domácí - co nejvíce věcí si vlastními silami doma zajistit.

Dominantní reakce - maximální mobilizace existujících zdrojů

Tradiční orientace mimo oblast formální práce, na neformální a domácí ekonomiku nadále pokračuje, dokonce s daleko větší intenzitou než dříve. Poněkud se přitom posouvá její význam - ze základního zdroje a náhradního kanálu diferenciací, z hlavní osy, kolem níž se dosud vytvářely ekonomické nerovnosti, se stává základním adaptačním mechanismem domácností v situaci nouze.

Nejčastějším východiskem z obtížné finanční situace zůstává (pro zhruba 90 % respondentů) řešení v oblasti naturální - omezení výdajů, úsporné chování a snaha zvýšit soběstačnost dotováním provozu domácnosti vlastní prací. Stále atraktivní je pozice neformální ekonomiky (získání vedlejších zdrojů příjmů preferují necelé dvě třetiny dotázaných), následovaná velmi těsně řešením na

úrovni hlavního zaměstnání, snahou najít si lépe placené místo či usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání (60 %).¹

Preference uvedených východisek ze situace nouze je stabilní, v průběhu roku 1991 nebyly zjištěny významnější posuny. Jedinou výjimkou je pokles zájmu o práci v zahraničí (ze 34 % na 25 %).

Ačkoliv se během uplynulého roku na první pohled nic nezměnilo, opak je pravdou. Sofistikovanější metody analýzy naznačují jistý posun. Typologie, provedená pomocí procedury Quick Cluster z SPSS, do níž vstoupilo 5 proměnných (řešení pro jednotlivce na souboru osob v produktivním věku) nás dovedla k specifikaci následujících strategií chování.

Tabulka 4. Typologie strategií nouze (výsledky procedury Quick Cluster)

období	květen 1990			červen 1991				prosinec 1991			
	cluster			cluster				cluster			
	1	2	3	1	2	3	4	1	2	3	4
proměnná											
A vyšší příjem	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+
B lepší místo	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-
C práce v cizině	-	-	+	-	+	+	-	+	+	-	-
D vedlejší příjem	-	+	+	+	+	-	-	+	-	+	-
E soukromá firma	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
n (%)	47	36	18	41	33	5	21	25	11	42	22

Pramen: Výzkum "Ekonomická očekávání a postoje" I., III., IV.

Text otázky: "Představte si, že se Vaše rodina vlivem nepříznivých vnějších okolností ocitne ve velmi obtížné finanční situaci. Rozhodněte, které z následujících řešení by asi v současné situaci přicházelo v úvahu:

A: Usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání

B: Najít si lépe placenou práci

C: Odejít pracovat do zahraničí

D: Sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy

E: Založit si soukromou firmu."

¹) Cesty zlepšení finanční situace domácnosti byly (byť v odlišném kontextu) zjišťovány i v rámci výzkumu "Rodina 1989". Na otázku, zda uvažují o tom, že budou využívat některý z nabídnutých způsobů ke zlepšení finanční situace rodiny, odpověděli respondenti takto (souhrn odpovědí "určitě ano" a "spíše ano"): vedlejší pracovní činnost 37 %, zvýšení pracovního výkonu v hlavním zaměstnání 29 %, práce v zahraničí 5 % a soukromé podnikání 3 %.

Jako indikátory lidského kapitálu, pozice a potažmo šancí na trhu práce byly použity ukazatele:²

- subjektivního ocenění perspektivnosti profese
- dostatečnosti kvalifikace
- míry obav z možné nezaměstnanosti
- vzdělání
- registrace či neregistrace k soukromému podnikání (IČO).

Typ I. "Neformální příjmy"

Jako nejfrekventovanější se vcelku pochopitelně (v červnu i v prosinci 1991) ukázalo řešení, opírající se výlučně o hledání dodatečného zdroje příjmů - najít si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy (v obou obdobích 41 % respondentů). Tento typ řešení obtížné finanční situace se objevil (byť nikoli jako dominantní) už v květnu 1990, kdy se k němu hlásilo 36 % dotázaných v produktivním věku. Pouze vedlejší zdroj příjmů volí respondenti, kteří obvykle

- svou profesi sami označují jako neperspektivní
- nemají registraci k soukromému podnikání
- mají pouze základní vzdělání
- jsou ve věkové kategorii nad 50 let
- častěji se jedná o ženy.

Typ II. "Ncomezené možnosti"

Druhým nejčastějším typem bylo ve všech sledovaných obdobích řešení, disponující všemi nabízenými možnostmi, úsilím o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání počínaje a soukromým podnikáním konče. Během doby ovšem kolísalo jeho početní zastoupení. Jestliže v květnu 1990 připadal tento typ v úvahu pro zhruba 18 % respondentů, o rok později dosáhlo jeho obsazení maxima (třetina respondentů) a během následujícího půl roku klesla jeho preference na čtvrtinu. Maximum možných řešení mají k dispozici respondenti, kteří

- svou profesi hodnotí jako perspektivní
- mají registraci k soukromému podnikání
- jsou vyučení
- jsou ve věku do 29 let
- obvykle muži.

²) Indikátory se opírají o následující formulaci otázek:

Považujete svoji profesi za perspektivní vzhledem k probíhajícím změnám?

Považujete svoji kvalifikaci v podmínkách rodící se tržní ekonomiky za vyhovující a dostatečnou?

Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?

Byl(a) jste v minulých dvou letech nezaměstnaný(á) déle než dva měsíce?

Máte vy nebo jiný člen Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?

Typ III. "Vyšší příjem A"

Třetí typ reakce se shodným obsahem v květnu 1990 (47 % respondentů) a o rok později, v červnu 1991 (21 % respondentů), opíral řešení situace nouze o dvě východiska - usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání a najít si lépe placenou práci. Jeho reprezentanti neměli nijak specifické sociální charakteristiky, nicméně:

- zpravidla se jednalo o lidi bez registrace k soukromému podnikání
- projevoval se u nich (intenzivněji než u ostatní populace) strach z nezaměstnanosti.

Typ IV. "Větší riziko"

Poslední, velikostí reziduální typ (pouze 5 % souboru) spojoval řešení situace nouze v červnu 1991 se dvěma "nejnáročnějšími" východisky - odejít pracovat do zahraničí a založit si soukromou firmu. Volili ho obvykle

- lidé vyučení či VŠ
- osoby s registrací k soukromému podnikání
- bez obav z možné nezaměstnanosti
- ve věku do 29 let
- muži.

Je zřejmé, že ve dvou posledně zmíněných typech je koncentrován poměrně zásadní problém transformace - propojení hypotetických šancí na trhu práce (míry investic do lidského kapitálu) a možností, resp. bariér jejich reálného uplatnění. Stejně tak není a nemělo by být překvapením zjištění, že ještě v červnu loňského roku měla naše společnost velmi daleko k typu chování, které označujeme jako výkonové. Kontext východiska, reprezentujícího výkonovou orientaci (usilovat o zvýšení příjmu z hlavního zaměstnání), se (s výjimkou generálního řešení disponujícího všemi možnostmi) vyskytuje výlučně spolu s extenzivní tendencí hledat lépe placené zaměstnání. Typ strategie, profilovaný snahou získat vyšší příjem (ať už ze současného zaměstnání či v lépe placeném zaměstnání jiném) připouští v daném kontextu pouze jeden výklad. Zastupuje řešení nikoli progresivní, výkonové, ale povýtce tradiční, extenzivní s výrazně defenzivními prvky, v němž vyšší příjem ze současného zaměstnání má evidentně především obranný význam reziduálního řešení (nezbývá nic jiného než čekat a spoléhat, že dostanu přidáno). Podle všeho je odvozeno především od vnějších charakteristik vykonávaného zaměstnání, od funkčních (tabulkových) parametrů pracovního místa, kterému odpovídá určitý výdělek a harmonogram finančního postupu, nikoli od atributů profese, kvalifikace a výkonu samotného.³

³) Zařazení indikátoru "usilovat o zvýšení příjmu ze současného zaměstnání" do baterie možných východisek ze situace nouze bylo, díky možné dvojí (a v zásadě protikladné) interpretaci a nejednoznačné konotaci, poměrně diskutabilní. Ačkoli toto řešení mělo velmi vysokou míru preference, bylo spíše výrazem převažující interpretace, která se opírala ze dvou možných kořenů ("usilovat" a "vyšší příjem ze současného zaměstnání") o ten nikoli výkonový. Při formulaci hypotéz jsme proto vycházeli právě z rozhodující role kontextu.

Perspektivní "aktivní" přístup k řešení obtížné finanční situace zastupoval v červnu 1991 typ, sdružující odchod za prací do zahraničí a soukromé podnikání. Orientace, za níž lze latentně tušit vedle vidiny vyšších příjmů i odpovídající výkon, probíhala ovšem zcela mimo oblast současného zaměstnání a navíc, svým zastoupením v souboru byla fakticky zcela marginální (5 %).

Replika stejné typologické procedury na datech ze zatím posledního šetření v prosinci 1991 odhalila některé poměrně zásadní změny ve způsobech alokace práce. Nicméně i v prosinci dominoval jako nejfrekventovanější typ řešení, orientovaný do neformální sféry práce - na vedlejší příjmy, melouchy. Zůstává zachován nejen obsah, ale i procentuální zastoupení v populaci a charakteristiky jeho reprezentantů. Rovněž se znovu vyčlenil typ, uvádějící pro případ finanční nouze maximum možných východisek, ovšem citelně poklesla jeho váha (ze 33 % na 25 %). Mezi jeho zastánci bylo oproti červnu více lidí, kteří jsou přesvědčeni o perspektivnosti své profese, zároveň vzrostl podíl těch, kdo se obávají nezaměstnanosti.

"Větší výkon?"

Výkonovou orientaci zastupuje nová kombinace volby mezi vyšším příjmem z hlavního zaměstnání a založením vlastní soukromé firmy. Společným jmenovatelem řešení je v tomto případě celkem prokazatelně nejen snaha o vyšší příjem, ale především aktivita, intenzivní práce, výkon, k nimž se hlásí v prosinci 1991 zhruba 22 % respondentů. Převažují mezi nimi lidé s vysokoškolským vzděláním (obvykle z rodin, kde i otec byl vysokoškolák), přesvědčení o perspektivnosti své profese a dostatečnosti kvalifikace, respondenti s registrací k soukromému podnikání, obvykle bez větších obav z možné nezaměstnanosti.

"Vyšší příjem B"

Snaha najít lépe placenou práci nabyla novou souvislostí s ochotou odejít pracovat do zahraničí, která profilovala tento typ v prosinci 1991, zcela nový smysl. Kromě toho se změnila i míra preference - pro 11 % respondentů, kteří se hlásí k tomuto řešení, je společným rysem zejména osobní zkušenost s nezaměstnaností a hodnocení kvalifikace jako nevyhovující či nedostatečné pro rodící se tržní ekonomiku. Jde obvykle o respondenty, kteří nemají registraci k soukromému podnikání, převažují vyučení ve věkové kategorii do 29 let.

6. Poznámky na závěr

Zjištěná pozice soukromého podnikání zpochybňuje přetrvávající představu o tom, že s růstem nezaměstnanosti se bude posilovat rozvoj podnikání, že ztráta zaměstnání přesune volné pracovní síly do soukromého sektoru. Pokud sledujeme souvislost, pak chování respondentů, kteří mají zkušenost s nezaměstnaností, nijak tuto hypotézu nepodporuje. Spíše naopak, zájem o podnikání totiž předpokládá relativně vysokou úroveň lidského kapitálu, perspektivní profesi, vyhovující a dostatečnou kvalifikaci a rozhodně není spojen s obavami z možné nezaměstnanosti.

Podobně je tomu s mlčky předpokládanou souvislostí mezi vedlejšími pracovními příjmy a rozvojem podnikání. Zatím nic nenasvědčuje tomu, že lidé, kteří spoléhají na dodatečné (neformální) zdroje příjmů by za určitých podmínek přešli do soukromého sektoru a začali podnikat.

Nakonec cosi velmi podobného lze předpokládat i o vztahu placené a neplacené práce. Stále platí, že větší šance na trhu práce zvětšují prostor možných šancí v situaci nouze a umožňují volit náročná řešení, naopak nízká úroveň lidského kapitálu uzavírá spektrum možných řešení, vede k obranným strategiím a co víc, zpravidla není kompenzována orientací na domácí produktivní aktivity. Moment substituce, který je možné hodnotit jako pozitivní u strategie výkonové, má problematickou interpretaci tam, kde jiné šance vyššího výdělku jsou více než omezené. Jestliže diferenciací chování na perspektivním pólu (výkon a substituce domácí versus placené práce) je pozitivní, pak absence stejného typu substituce (ovšem v opačném směru, jako pojistky pro případ ztráty pozic ve formální sféře - v hlavním zaměstnání - v případě nezaměstnanosti) na pólu minimálních šancí je spíše znepokojivá.

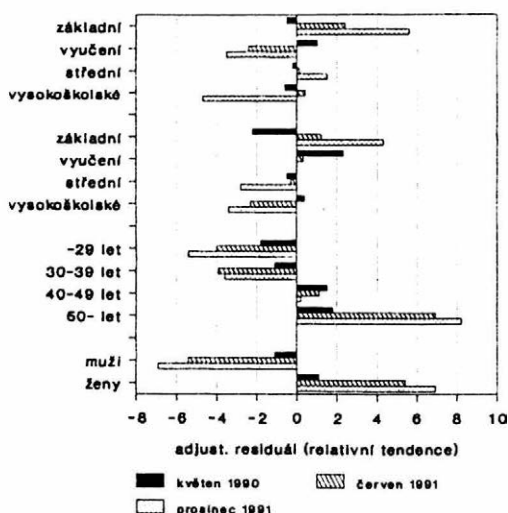
Substituce jako princip alokace práce mezi zaměstnání a domácnost (mezi prací placenou a domácí) a jako indikátor racionality chování opouští dosud výhradní prostor roviny normativní [Miková 1991] a stává se, byť prozatím jen ve formě marginální, i principem organizace každodenních pracovních aktivit. Ačkoliv zatím stále převažuje jako součást očekávání, kdy vstupuje do vzorce chování "úspěšného výkonového" typu, začíná pozvolna ovlivňovat i aktuální alokaci produktivních zdrojů. Tak jako rozvíjející se trh práce otevírá prostor větší diferenciací chování, nabízí se širší spektrum "náhradních" řešení i ve sféře domácí práce. Typ, orientovaný na výkon, se postupně i v běžném životě začíná vzdávat "snahy co nejvíce věcí si doma udělat a opravit".

Substituce má nicméně poněkud ambivalentní charakter. Na pólu minima zdrojů a minima aktivit, na němž se kumulují potenciální ohrožené skupiny, a kde by substituce, byť ve prospěch svépomocných aktivit, mohla být alespoň krátkodobě výhodným řešením - při ztrátě pozic ve sféře formální práce, v případě nezaměstnanosti apod., nelze - právě pro relativní nedostatek zdrojů - s podobnou kompenzací příliš počítat.⁴

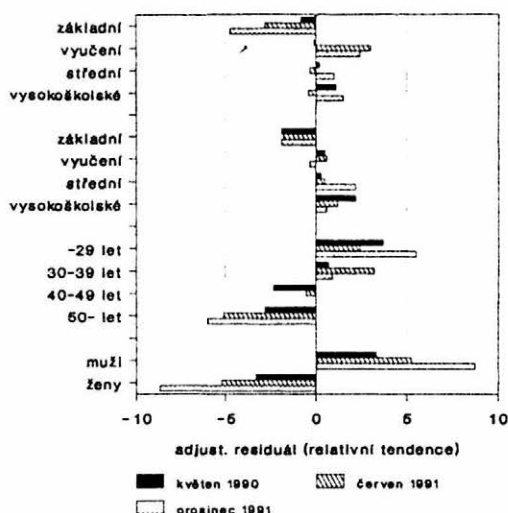
Zátěž minulosti neseme stále a stále se projevují paradoxy uplynulého období. Tam, kde se v minulosti nakumulovaly zdroje, tam jsou dnes přirozeně kumulovány větší šance domácností. Nejde zdaleka jen o materiální zdroje, jde i o vzdělání, schopnosti, kvalifikaci, jinými slovy lidský kapitál. Jestliže doposud vysoká úroveň lidského kapitálu neměla specifické efekty na formování strategií, působila pouze jako jeden (být mimořádně efektivní, produktivní či motivující) z mnoha faktorů, profilujících orientaci na dodatečnou domácí práci, objevují se dnes první známky diferenciací. Jejím jádrem je právě vzdělanostní úroveň (nikoli pouze jako

⁴) Na toto riziko ostatně upozornila již řada autorů, vypovídajících o industriálních společnostech, které spojovaly východisko krize sféry formální práce s transferem aktivity právě do neformální a domácí sféry práce. Podobná hypotéza se bohužel nikde nepotvrdila [Pahl 1984].

typ I. - vedlejší zaměstnání
(adjustovaná rezidua)

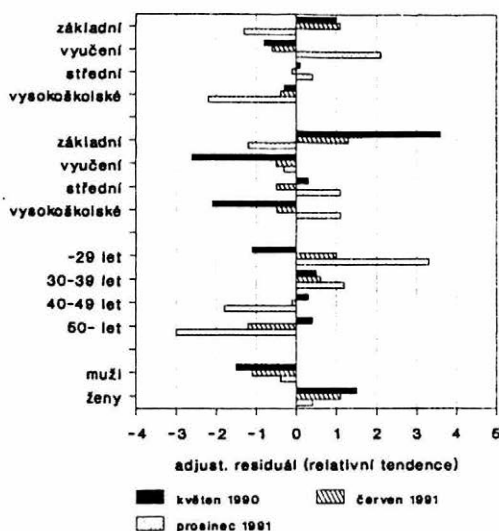
typ II. - neomezené možnosti
(adjustovaná rezidua)

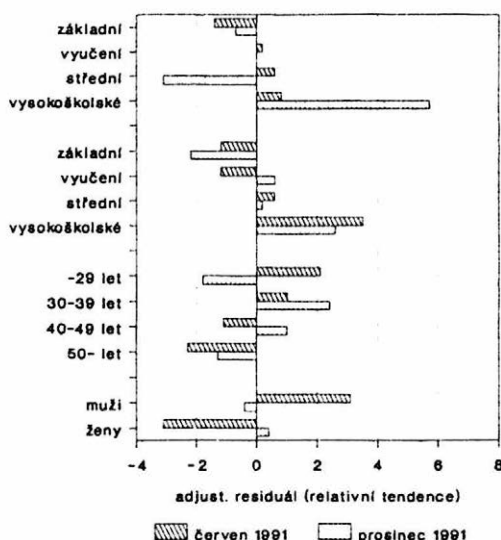
Typy strategií v situaci nouze

(podle vzdělání respondenta, vzdělání otce, věku a pohlaví)
(soubor respondentů v produktivním věku)

typ III. - vyšší příjem
(adjustovaná rezidua)

typ IV. - vyšší výkon
(adjustovaná rezidua)

pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" I.-IV., STEM Praha

indikátor lidského kapitálu, ale v širším pohledu i jako podstatný efekt zděděného kulturního kapitálu) a jejím obsahem je změna donedávna univerzálně platného vzorce komplementárního vztahu mezi sférami práce. Alokace práce mezi zaměstnání a domácnost má navzdory dnešnímu převážně defenzivnímu trendu chování většiny domácností i nové (prozatím jen marginální) prvky ekonomické racionality, provázené substitucí mezi výrobky a službami, donedávna produkovány převážně vlastními silami, produkty získanými na trhu.

ZUZANA MIKOVÁ je odbornou pracovnící Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Je členkou skupiny pro ekonomickou sociologii, zabývá se především otázkami ekonomického chování domácností, v poslední době publikuje práce na téma adaptace domácností v období transformace.

Literatura:

- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Jankeliowitch, E. 1989. "Le comportement d'adaptation des ménages a la crise". *Cahiers Economiques de Nancy* 22.
- Lemennicier, B. 1988. *Le marché du mariage et de la famille*. Paris: PUF.
- Machonin, P. 1992. "Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?" *Sociologický časopis* 28: 73-84.
- Miková, Z. 1991. "Domácnost, ekonomika a reforma". *Sociologický časopis* 27: 603-630.
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of Labour*. Oxford: B. Blackwell.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession". In *Beyond Employment*, ed by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.

Summary

The road from a planned economy to a market one is at the same time the road from past and present household work strategies to new forms for the allocation of the work sources between the formal, informal and household spheres. The main aim of this paper is to analyze the relationships between the various human capital sources and the forms of the adaptation in the new conditions of the period of economic transition. Extensive empirical material, collected over the last two years forms the basis of the paper. The first part of the paper compares data from two surveys ("Family 1989" and "Transformation of social structure" from October 1991) on the volume of domestic production, while the second, based on data from a regular series of empirical studies of the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and December, 1981, analyses coping strategies in the present economic crisis and formulates four models of typical household behavior. A traditional orientation from the formal sphere of work continues to be present. Informal income combined with the household production of goods and services seems to be the core and most frequent form of the household's adaptation mechanisms.

The level of human capital is in noway eliminated, but rather stimulated, for the present time, by this pattern of household work-strategy. Despite the domination of a strongly defensive orientation, there is some shift to a performance-and-achievement-oriented strategy. The first suggestions of market-household substitution and rational behavior are taking place on the pole of higher investment in human capital. Performance-and-achievement-oriented strategies in formal employment, typical for educated, highly skilled professional people, reduces the volume and importance of activities in the informal and household spheres.

Sociální politika a politika solidarity

Existují perspektivy pro sociální demokracii ve střední a východní Evropě?

JOHAN JEROEN DE DEKEN*

European University Institute, Florencie

Social policy and the politics of solidarity

Are they any prospects for social democracy in East-Central Europe?

Abstract: Social policy affects the production of a new, or the reproduction of an existing political power structure in a society. This paper starts by contrasting the "conservative-corporatist" and "social citizenship" ideal types of social policy regimes of Western Europe with the "Leninist" ideal type of post-war Central and Eastern Europe. It interprets these three regimes in terms of three distinct strategies of attaining a different kind of solidarity. It addresses the question of how the respective forms of solidarity induced or reinforced the loyalty of different actors within each regime. It concludes with a discussion of the implications of the "Leninist" regime for actors in the current Czechoslovak political scene by examining how the organizational and ideological legacy of forty years of Marxist-Leninist rule constrains the options available to actors who advocate "social citizenship" as a model for social policy.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 351-368)

V tomto článku se zabýváme tím, jak a v jaké míře může sociální politika ovlivňovat mocenskou základnu aktérů spolupracujících v politickém režimu. Zvláště se zaměříme na způsob využití sociální politiky jakožto nástroje utváření a konsolidace mocenské základny sociálně demokratických stran střední a východní Evropy. Nejprve ukážeme "ideální typy" režimů sociální politiky, tak jak jsou rozlišovány v literatuře o vývoji poválečné západní Evropy. Budeme se zabývat vlivy, které měly tyto typy politiky na vytváření nových či reprodukci stávajících struktur politické moci, tj. jak zaváděly či posilovaly loajalitu různých aktérů v rámci každého politického režimu. Šíře se rovněž zabýváme minulým "leninským" režimem sociální politiky střední a východní Evropy. Důvodem našeho zájmu je skutečnost, že jakkoli se mohou změny v roce 1989 a po něm zdát radikální, minulý režim za sebou zanechal dědictví určité organizace a ideologie. Toto dědictví limituje vytváření stavu, který by dnešní aktéři považovali za možný nebo žádoucí. Nakonec předkládáme několik úvah o rozsahu, v němž mohou sociálně demokratické strany pozitivně ovlivnit sociální politiku.

1. Tři "klasické" ideální typy režimů sociální politiky v západní Evropě

V literatuře o sociální politice v zemích OECD se obvykle rozlišují tři typy režimů. Lze je považovat za obměnu tří ideálních typů definovaných R. Titmusem v jeho úvodu do sociální politiky [Titmus 1974]. První z nich přibližně odpovídá

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Johan Jeroen De Deken, SPS-Department, European University Institute, Badia Fiesolana, Via dei Roccettini 9, I-50016 San Domenico di Fiesole, Italia. E-mail: dedeken@iffiue.fi.cnr.it.

Titmusovu ideálnímu typu *institucionálně redistributivního* modelu sociální politiky a v literatuře je označován také jako *solidaristický, sociálně demokratický* nebo *univerzalistický s dominantní úlohou státu*. Je pro něj charakteristické, že zahrnuje celou populaci bez ohledu na to, zda je nebo není sociálně potřebná (viz např. [Baldwin 1990b, Esping-Andersen 1990]). V tomto ideálním typu ruší práva zahrnující celou populaci vliv statusových privilegií a trhů. Dávky jsou, alespoň v principu, plošné a jsou financovány z daní. Stát je chápán jako základní prostředek uskutečňování sociálních práv svých občanů. Tento ideální typ se nejvíce blíží skandinávským zemím, hlavně Švédsku v prvních desetiletích po 2. světové válce, ale také do určité míry Velké Británii.¹ Tento typ dále označujeme jako *občanský model*.

Druhá skupina zemí se přibližuje Titmusovu *průmyslovému výkonovému* modelu sociální politiky, který je rovněž označován jako *k příjmům vztahený, moderní konzervativní* nebo *korporativní model se státní dominancí* a je založen na historicky vyvinutém dědictví korporativního státu. Vychází z toho, že sociální potřeby mají být zajištěny pouze na základě zásluh, pracovního výkonu a produktivity. Klíčovým prvkem tohoto modelu je status. Dávky odrážejí hierarchii mezd a jsou financovány z příspěvků zaměstnavatelů a zaměstnanců. Redistributivní efekty tohoto typu sociální politiky jsou jen malé.

V mnoha případech byly tyto režimy částečně utvářeny církví a křesťanskou demokracií. To přispívá k profilování jejich konzervativního postoje k rodině, který stanoví nestejnou výši dávek pro muže a ženy a tím podporuje tradiční formu paternalistické rodiny. Tento postoj zahrnuje princip *subsidiarity*, podle něhož stát podporuje a zajišťuje pouze ty formy sociálního zabezpečení, které ostatní instituce, především církve, nejsou schopné poskytnout. Tyto konzervativní korporativní systémy nejvíce odpovídají zemím kontinentální Evropy, zejména Německu a Rakousku, ale také Belgii.² Uvedený typ bude v této studii označován jako *konzervativně korporativní model*.

Třetí skupina zemí je přirovnávána k Titmusovu modelu *reziduální sociální politiky*. V tomto typu se téměř výhradně spoléhá na soukromý trh a rodinu. Pouze v případě, že tyto kanály selžou, měly by nastoupit instituce sociálního zabezpečení. Základem tohoto modelu je myšlenka, že "skutečným cílem sociálního

¹) Beveridgeův systém zavedený po válce si stále uchovává prvek "pojištění", ačkoli v zmírněné podobě. Byl koncipován jako *institucionální* typ, ale plošné dávky byly tak nízké, že zde zůstalo hodně prostoru pro všechny druhy soukromých komerčních aktivit, které se nacházejí v "tradičních" reziduálních systémech jiných anglosaských zemí, zvláště v USA. Avšak *Státní zdravotní služba* ve Velké Británii zůstává důležitou vymožeností odpovídající *občanskému* modelu.

²) V Belgii, stejně jako v mnoha jiných zemích kontinentální Evropy, se pokoušeli po 2. světové válce zavádět Beveridgeův typ univerzálního systému. Stát vytvořil ústřední Státní úřad pro sociální zabezpečení, *Rijksdienst voor Maatschappelijke Zekerheid*, který zajišťoval minimální příjem všem, kdo nebyli nebo jen nedostatečně byli zabezpečeni existujícím systémem. Přesto však systém zůstal založen na "bismarckovském" principu pojištění a byl financován příspěvky zaměstnanců a zaměstnavatelů, kde dávky nadále odrážely mzdovou hierarchii [Berben, Roebroek, Therborn 1986].

státu je učit lidi, jak žít bez něho" [Peacock 1960]. Reziduální model přijímá bez dalšího nerovnost vytvářenou trhem. Dávky v tomto režimu jsou skromné, často vázané na průkaz prostředků a stigmatizující. Stát podněcuje soukromé formy sociálního zabezpečení, jako je soukromé pojištění a zaměstnanecké zabezpečení. Nejvíce je tento typ pravděpodobně realizován ve Spojených státech, avšak také Velká Británie se k této kategorii v poslední době značně přiblížila. Tento typ zde označujeme jako *reziduální* model.

Rozdíly mezi těmito třemi typy se během doby stíraly. To se zejména týká rozdílu mezi *občanskými* a *konzervativně korporativními* režimy západní Evropy, který se za minulá dvě desetiletí stal méně výrazným.³

2. K charakteristice sociálně politických režimů poválečné střední a východní Evropy, s ohledem na "klasické" západoevropské ideální typy

Předchozí diskuse naznačuje, že *občanský* a *konzervativně korporativní* model může být referenčním východiskem, uvažujeme-li o systémech sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě. Letmý pohled na tyto systémy ukazuje, že opravdu mají rysy nacházející se v obou modelech.⁴ To však neznámá, že režimy ustavené ve střední a východní Evropě po 2. světové válce jsou jednoduše kompromisem mezi *občanským* a *konzervativně korporativním* modelem. Střední a východní Evropa si vytvořila svůj vlastní druh sociální politiky, kterou zde nazýváme *leninským* typem. Přesto se zdá vhodné tyto režimy analyzovat, za použití stejných kritérií jako v literatuře o západní Evropě: záběr, financování, typ dávek atd.

Poválečné režimy měly formální snahu o univerzální pojetí a skutečně mnoho legislativních změn zaváděných v poválečných letech se neslo v tomto duchu. Československo přijalo v roce 1948 *Zákon o národním pojištění*, který sjednocoval různé způsoby sociálně důchodového zajištění z předválečného období. Tento zákon rozlišoval tři kategorie na základě obtížnosti práce, ale více než 90 %

3) Tato konvergence může být nejlépe shrnuta názvy kapitol Baldwinovy nové knihy [Baldwin 1990a]. Kapitola zabývající se "univerzalistickým" sociálním státem je nazvána "Od Beveridgeova systému zpátky k Bismarckovi: otázka výslužby". Zabývá se tím, jak skandinávské země zavedly *doplňkové* důchody, odrážející hierarchii mezd. Jiná kapitola, "Solidarita zadním vchodem", popisuje kontinentální Evropu v 60. letech směřující k více univerzálnímu schématu.

4) Musíme zdůraznit, že tyto podobnosti jsou založeny na analýze, která vědomě slučuje režimy v různých zemích střední a východní Evropy. Je možné, že bližší pohled na jednotlivé země by objevil konzistentnější režim. Zdá se, že komparace s třetím, *reziduálním* modelem je nejméně zajímavá (alespoň v období let 1948-1989) vzhledem k téměř absolutnímu odstranění soukromého trhu ve východoevropských společnostech. Přesto někteří autoři zdůrazňují, že ve východní Evropě lze nalézt také prvky *reziduálního* modelu, zvláště v případě Polska, kde je velké množství programů vázaných na průkaz prostředků [Morawska 1989: 11 an.]. Nicméně tyto programy se zdají spíše srovnatelné s tradičním uspořádáním "poor-relief", které nadále existuje v kontinentální západní Evropě vedle systému národního pojištění (může jít také o to, že tyto programy vázané na průkaz prostředků byly specifické pro Polsko, ve kterém jako v jediné zemi střední a východní Evropy po komunistickém uchopení moci zůstal velice rozsáhlý soukromý zemědělský sektor).

pracující populace spadalo do třetí (nejméně náročné) kategorie.⁵ *Zákon o národním pojištění* z roku 1948 byl v roce 1957 nahrazen *Zákonem o sociálním zabezpečení*, který formálně zrušil příspěvkové financování vyplývající ze *Zákona o národním pojištění* a nahradil jej všeobecným důchodovým financováním.

Odstranění trhu a destrukce zprostředkujících institucí společnosti bezprostředně vedly k situaci, ve které jediným poskytovatelem sociálních služeb byl stát. Stejný vzorec je sledován ve většině východoevropských zemí, ve kterých byla pro téměř každého občana ústavně zaručená sociální práva podřízena tichému nebo i explicitnímu předpokladu, že sociální programy slouží primárně potřebám "pracujících lidí" a jejich rodin. Jakmile jedinec odmítl stát se částí "pracujícího lidu", vystavoval se riziku vyloučení z "univerzálního" zabezpečení.⁶

Formálně vyjádřeno se tedy režimy poválečné východní Evropy nejvíce přiblížily občanskému modelu; avšak restrikce sociálních práv byla tak značná, že téměř univerzální pojetí nesloužilo emancipaci, ale představovalo část státní totalitní kontroly občanů. Podmínkou pro obdržení takových dávek bylo přijetí zaměstnání ve státním sektoru: záběr systému se postupem času zvyšoval, avšak ještě v 80. letech bylo zřejmé upřednostnění zaměstnanců ve státem kontrolovaných sektorech obecně a v určitých odvětvích průmyslu zvláště.

Ve svém působení byla tedy východoevropská sociální politika podobná spíše modelu *konzervativně korporativnímu* než *občanskému*. Její zvláštností je "vztáženost k práci" - netoliko díky faktu, že byla financována z příspěvků,⁷ ale také proto, že zahrnutí do zabezpečení záviselo na zaměstnání, především ve státním sektoru.

"Práce představuje stavební kámen marxistické ideologie stejně jako institucionálního systému socialistických zemí. V tomto kontextu je práce pojata jako zaměstnání v socialistickém sektoru a současně jako základna pro účast v politických a ekonomických systémech. Zaměstnání, nikoli občanství, je klíčovým kritériem pro nárok na sociální dávky a zařazení do sociálních programů." [Sik, Svetlík 1990: 276]

⁵) Podle právní úpravy z roku 1952 byl fond sociálního zabezpečení financován ze státního rozpočtu. Poplatky pracovníků za pojištění byly zahrnuty do daně ze mzdy a zaměstnavatelská část byla původně odvozena procentem z celkově vyplácených mezd. Avšak počínaje rokem 1957 byly poplatky na pojištění nahrazeny 50 % daní z hrubého mzdového fondu podniků (tyto informace byly poskytnuty International Social Security Organization). Sociální zabezpečení tak ztratilo přímý vliv na příspěvky pracovníků a zaměstnavatelů. Je nutné podotknout, že E. Morawska ve své zajímavé diskusi je poněkud skeptická, pokud se týká rozsahu, ve kterém tento předstíraný "nepříspěvkový" systém odráží realitu [Morawska 1989: 9].

⁶) Jednotlivé kategorie populace, které byly vyloučeny ze sociálních práv, se v různých zemích a obdobích liší. Obecně se však diskriminace týká všech "nežádoucích" skupin, od politických disidentů až po pracující mimo státní sektor. Třebas v zemích, jako je Maďarsko, představovaly nežádoucí skupinu až do roku 1970 družstevní rolníci.

⁷) Systém sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě, jak je již uvedeno v poznámce 5, byl financován z daní mzdového fondu podniků. Někdo může poukazovat na to, že se jedná o formu příspěvkového financování.

Kromě toho, sociální dávky nadále odrážely statusové rozdíly, především mzdovou hierarchii. Je ovšem nutné mít na zřeteli, že v zemích, jako je Československo, byla mzdová diferenciací vskutku malá. V tomto kontextu poukázal Miroslaw Ksiezopolski na zajímavý rozpor poválečné východní Evropy:

"Pevné spojení mezi sociálními právy a povinnostmi, mezi pracovním výkonem a úrovní uspokojení individuálních potřeb, se shoduje se základními principy výkonového modelu. Avšak na druhé straně, ... tlak na zvýšení individuálního výkonu byl spojen s poměrně úspěšnou snahou zbavit stejné jednotlivce odpovědnosti za jejich sociální zabezpečení. Během celého poválečného období ... zajišťovala mzdová politika každému zaměstnanci slušné živobytí, ale bylo velice obtížné dosáhnout vyšší životní úrovně zvýšením individuálního výkonu" [Ksiezopolski 1990: 55].

To naznačuje, že podmínkou pro zahrnutí do systému sociálního zabezpečení nebyl výkon jako takový, ale spíše kombinace fyzické přítomnosti na pracovišti a loajality (či alespoň absence zjevného nesouhlasu) vůči straně a státu.

Toto ústřední postavení loajality také znamená významný odklon od "výkonového" ideálního typu; dávky a služby sociálního zabezpečení mohly být nárokovány pouze na základě přítomnosti na pracovišti a nebyly považovány (státem ani příjemci) za smluvní právo, ale spíše za "dar socialistického státu". Například Z. Fergeová uvádí, že tomu tak bylo díky totalitnímu charakteru moci a absenci demokracie:

"... každý krok při zlepšování systému sociálního zabezpečení byl široce prezentován veřejnosti nikoli jako odezva požadavků veřejnosti, ale jako benevolentní dar státu-strany" [Ferge 1990].

Fergeová ukázala, že v Maďarsku lidé bez zaměstnání a jejich rodiny neměli nárok na příjem, včetně rodinných dávek [Ferge 1991a]. E. Morawska uvedla, že v Polsku byly univerzální plošné dávky zaručené občanům vlastně neznámé: existoval tam minimální starobní důchod jako 80 % minimální mzdy, ale starobní důchody byly (a stále ještě jsou) vázány na výdělky [Morawska 1989: 10]. V Polsku navíc byly právně určené důchody zvýšeny *preferenčními přídávky* pro zaměstnance v civilních službách, členy bezpečnostních sil a zaměstnance na "důležitých ideologických frontách", jako je např. žurnalistika nebo školství [Morawska 1989: 16].

Podobné úpravy zahrnující asi 300 beneficentů existovaly také v Československu. O. Ulč cituje příklad bývalých členů politických elit, kteří pobírali takzvanou "čestnou" nebo "osobní" penzi značně převyšující standardní sociální zabezpečení.⁸ Tyto úpravy nebyly stanoveny zákonem a udělovaly se více či méně ad hoc; proto se neobjevují v informacích poskytovaných International Social Security Association a je nadále obtížné přesně odhadnout, o kolik lidí se zde jednalo. Tyto přídávky značně připomínají privilegia úředníků v zemích, jako je Rakousko - ačkoli v československém případě se počet příjemců zdá být menší.

⁸) Jeden z nekriklavějších příkladů, který uvádí Otto Ulč [1974: 53], je případ K. Bacílka, ministra bezpečnosti z doby stalinských procesů; počátkem 70. let pobíral důchod 2 500 Kčs za měsíc, tj. dvakrát více než univerzitní profesor s třicetiletou praxí.

Zdá se tedy, že *leninský* režim sociální politiky poválečné východní Evropy měl prvky společné s oběma modely, *občanským* i *konzervativně korporativním*. Na jedné straně to byl pokus o realizaci určitého druhu univerzálního pojetí, ačkoli zaměnil kategorii "občana" za kategorii "dělníka". Uskutečňoval to prostřednictvím silného veřejného sektoru tak, že "stát" byl jediným poskytovatelem většiny dávek a služeb, ačkoli tento "stát" byl pod výlučnou kontrolou jediné politické kliky, která však v některých zemích delegovala výkon určitých služeb jiným "převodovým pákám" pod svou kontrolou.

Na druhé straně, *leninský* model v některých aspektech připomínal *konzervativně korporativní* typ, a to zvláště svým důrazem na "práci" jako kritérium zahrnutí - ačkoli fyzická přítomnost na pracovišti se zdála být důležitější než skutečný výkon. Další podobnosti s *konzervativně korporativním* modelem zahrnují pevné vazby mezi individuálním sociálním zabezpečením a pracovní hierarchií, ačkoli tyto hierarchie se zdají být více determinovány loajalitou k režimu než kompetentností, výkonem nebo dědičností⁹ a poskytováním zvláštních výhod pro civilní službu, ačkoli reálně nebyly vlastně určeny atd.¹⁰ Bylo by samozřejmě pošetilé vytvářet z těchto *relativních* podobností uspěchané závěry: prvky probírané v předchozím textu byly vytrženy z kontextu a za odlišných podmínek různých režimů mohou klidně mít jiné vzájemné vztahy a jiné významy. Nelze například ignorovat odlišnosti významů kategorie "práce" v běžném životě demokratických kapitalistických zemí a marxisticko-leninských společností.

3. Zavedení kritéria solidarity a formování identity

V této části nehodláme vytvářet jinou typologii sociálně politických režimů.¹¹ Chtěli bychom spíše popsat specifické prvky těchto režimů s cílem nalézt konceptuální vazby mezi rozvíjením sociální politiky a (re)produkcí politické moci. Jedním ze základních argumentů tohoto článku je, že různé režimy sociální politiky, které se v Evropě institucionalizovaly v poválečném období, se dají interpretovat jako *tři různé strategie dosažení solidarity*.

⁹) V této souvislosti je dědičností míněn formální, legálně potvrzený transfer statusových privilegií. V neformální rovině hrají samozřejmě důležitou roli rodinné konexe lidí při pozitivním ovlivňování šancí vzestupu ve společenské hierarchii.

¹⁰) Podle Z. Fergeové byla podobnost s *občanským* modelem *pouze* formální. Uvádí, že "emancipační dimenze skandinávského modelu absolutně chybí v státně socialistickém modelu sociálního zabezpečení" a "má dokonce mnohem méně společného s ostatními typy režimů v Evropě". Uzavírá označením leninského sociálního systému jako "antiliberálního, státního, socialisticky hierarchizovaného, smíšeného a s konzervativními prvky" [Fergeová 1991b: 9]. Ačkoli Fergeová sama srovnání nedělá, je lákavé udělat paralelu mezi užitím a formou sociální politiky poválečné východní Evropy s císařským Německem na konci 19. století. Koneckonců všechny přívlastky jako "antiliberální", "státní" a "hierarchizovaný" se zdají být stejně aplikovatelné na bismarckovskou koncepci sociální politiky.

¹¹) Dva ze tří zde probíraných režimů více či méně korespondují s Titmusovým "institucionálním modelem" a jeho "industriálním výkonovým" modelem; třetí režim je smíšeným leninským modelem.

První strategie, přijatá v sociálně demokratických sociálních státech severní Evropy a částečně zavedená ve Velké Británii ihned po válce, využívá jako prostředku vytvoření solidarity sociální občanství. Rovné sociální občanství bylo zaručeno každému členu společnosti bez ohledu na jeho třídní původ. Začlenění do systému sociálního zabezpečení se jasně oddělilo od pozice ve struktuře nebo od výkonu příjemce na trhu práce. Tato strategie jako taková vytvářela *meztřídní* solidaritu.¹²

Druhá strategie, přijatá v konzervativně korporativních sociálních státech kontinentální Evropy, je založena na technice "pojištění"¹³ a je kombinována s principem subsidiarity. Tato strategie nezpochybňovala status quo a byla omezena na redistribuci vybraných rizik mezi sociálně rovnými. Nevytvářela proto solidaritu mezi zaměstnaneckými skupinami, ale *uvnitř* skupin: nejednalo se o formu meztřídní solidarity, ale o mezigenerační solidaritu v rámci téže vrstvy nebo o *vnitro*-třídní solidaritu. Duchovní předchůdce tohoto přístupu k utváření solidarity lze nalézt v různých směrech, od Bismarckovy sociální politiky [De Deken, Rueschemeyer 1992] přes práci Emila Durkheima [1978] a sociální učení katolické církve [Van Kersbergen 1991, Spieker 1986] až k tomu, co se dá nazvat "novou školou" sociální ekonomiky [Gide 1932, Donzelot 1984].

Třetí strategie byla uplatněna v marxisticko-leninských společnostech střední a východní Evropy a pokoušela se ustavit solidaritu vytvořením "beztržního" dělnického státu. Místo zaručení sociálního občanství všem třídám bez ohledu na jejich původ, jak je tomu v *občanské* strategii, se *leninské* režimy pokoušely udělat z každého občana člena jedné preferované třídy (dělnické třídy) a v hospodářství kontrolovaném státem-stranou garantovaly všem těmto "dělníkům" plnou zaměstnanost. Sociální dávky byly proto podmíněné tím, že jedinci akceptovali začlenění do přediva tohoto "dělnického státu".

Zatímco konzervativně-korporativní strategie povýšila "korporativní" statusovou identitu a sociálně demokratická strategie se pokusila vytvořit "lidskou" identitu podnícením sounáležitosti mezi dělníky, rolníky a ostatními námezdními pracovníky - leninská strategie měla vtěsnat každého člena společnosti do identity "dělníka".

Tato strategie šla daleko za rozložení rizik, za organizování sociálních služeb nebo redistribuci příjmu: podstatně změnila strukturu společnosti, zvláště její ekonomickou organizaci. Zatímco strategie přijaté v západní Evropě lze chápat jako pokus vytvořit solidaritu ve sféře spotřeby, režimy střední a východní Evropy se pokusily realizovat solidaritu již na úrovni výroby. Z tohoto důvodu se uvádělo,

¹²) K diskusi o předchůdcích sociálně demokratické občanské založené strategie upevňující meztřídní solidaritu viz [Esping-Andersen 1987]. Ke kritice této "labouristické" interpretace univerzálního sociálního státu viz [Baldwin 1990b].

¹³) Koncepce "pojištění" má v tomto článku poněkud užší význam: odpovídá systému financovanému spíše z příspěvků než z daní, kde dávky odrážejí mzdovou diferenciaci mezi přispěvateli. Pojištění tedy není použito v širším smyslu "rozložení rizika" - kdyby byl používán tento význam, pak každý systém sociálního zabezpečení by mohl být vydáván za systém založený na principu pojištění.

že ve společnostech sovětského typu měly být sociální zabezpečení a solidarita zajištěny uvnitř všech institucí společnosti a v důsledku toho by měl takový sociální řád malé využití pro redistributivní sociální politiku.

"Předpokladem bylo, že by automaticky zmizel ... dřívější střet ekonomických a sociálních zájmů; ... že by nebylo potřeba oddělených institucí reprezentujících ekonomické a sociální zájmy. Sociální politika jakožto samostatná institucionalizovaná sféra by mohla být zrušena, neboť sociální zájmy by byly již zabudovány ve fungování ekonomiky" [Ferge 1989: 271].

Někteří dokonce prohlašují, že to, co v těchto režimech existovalo jako *sociální politika*, ve skutečnosti často mělo opačný efekt: "*sociální politika*" namísto redukce nerovnosti tuto nerovnost vytvářela [Szelenyi 1978].

4. Strategie utváření solidarity, produkce a reprodukce režimu

Sociální politika může být pojata jako systém generující stratifikaci. Například práce německého historika J. Kocky přesvědčivě ukázala, že pojišťovací systém vilémovského Německa přispěl k vytváření tříd rozlišováním mezi zaměstnanci (*Angestellte*) a dělníky (*Arbeiter*).¹⁴ Vzhledem k těmto stratifikačním důsledkům může sociální politika ve společnosti hrát důležitou roli v produkci a reprodukci specifické mocenské struktury.

Sociálně demokratické vlády ve Skandinávii použily občansky založenou strategii jako způsob vytvoření vnitrotřídní solidarity. Navrhly reformu sociální politiky, která

"byla univerzální ve své organizaci a vlivu a tudíž minimalizovala vnitrotřídní rozdíly a navíc vytvářela kolektivní identitu" [Esping-Andersen 1985: 147].

Jednou ze základních charakteristik, která odlišovala sociálně demokratický způsob rozšířeného občanství v sociální oblasti od jeho liberálních předchůdců¹⁵ je tedy fakt, že sociální občanství jako takové není samo o sobě cílem; spíše je to *prostředek*, kterým se sociální demokracie pokoušela překonat překážky svého vlastního formování, zvláště problémy interní diferenciaci a stratifikace na jejich přirozené politické bázi.

V tomto ohledu může být považována technika založená na pojištění za opačnou strategii. Jak poukázal Donzelot:

"tato metoda (pojišťovací technika) v žádném případě neposkytuje státu možnost, aby byl aktérem vědomé transformace struktury společnosti, ale aby maximalizoval efektivní vazby solidarity *uvnitř stávajících struktur*" [Donzelot 1988].

¹⁴) Podobný rozdíl lze nalézt ve francouzském a belgickém systému sociálního zabezpečení, ve kterém "cadres" a "ouvriers" mají odlišné schéma pojištění. Avšak kategorie "kádru" se zdá být méně inkluzivní ve srovnání s *Angestellte* [Kocka 1981].

¹⁵) Koneckonců lze považovat hlavní liberální myslitele a politiky, jako je T. H. Marshall a W. Beveridge, za "otce" sociálního občanství, ačkoli v jejich vlastní zemi zůstalo sociální občanství omezeno pouze na akademické debaty [Marshall 1950, Beveridge 1942].

Tento důraz na existující struktury vytváří z *principu subsidiarity* "přirozený" protipól pojišťovací metody. Princip subsidiarity pochází ze sociálního učení katolické církve: Manfred Spieker to shrnul následovně:

"subsidiarita je ústřední princip řízení vztahu mezi státem a společností, který vyjadřuje, že jakákoliv činnost státu či společnosti musí prospívat všem částem společnosti, tedy nakonec i lidu. Negativně vzato stát může zasahovat do společnosti pouze, když schopnost jednotlivců nebo jejich sdružení konat ve vlastním zájmu se ukáže nedostatečná" [Spieker 1986: 222].

Konečně, ve společnostech sovětského typu ve střední a východní Evropě byla sociální práva vázána na povinnou plnou zaměstnanost. Hlavní cílem bylo vytvoření společnosti sestávající výhradně z "pracujících":¹⁶ sociální dávky byly často podmíněny zaměstnáním ve státním sektoru a jako takové byly využívány jako nástroj rozložení jiných sektorů v ekonomice.¹⁷

Lze tedy odvodit, že strategie tvorby zvláštních vazeb solidarity v každém z typu těchto tří režimů byly částí "širšího" pokusu o udržení, produkci nebo reprodukci mocenských struktur uvedených režimů. Sociální politika jako taková nebyla cílem sama o sobě, ale sloužila jiným cílům.¹⁸

5. Je nějaká perspektiva cesty k moci pro sociální demokracii ve střední a východní Evropě?

V této závěrečné části chceme prozkoumat míru možností, jaké mají sociálně demokratické strany střední a východní Evropy pro posílení své politické a organizační pozice vytvořením sociálního státu založeném na občanském a univerzálním principu.

Sociální občanství a ekonomický rozvoj

Před diskusí o důsledcích leninského dědictví pro takovou strategii je nutné odpovědět na řadu obecnějších námitek. Tyto námitky se týkají snadnosti zavádění univerzalistického systému sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě, primárně financovaného ze státního rozpočtu, který by v podstatě poskytoval plošné dávky na základě rovného občanství. Někteří pozorovatelé pochybují o rozsahu, ve kterém jsou relativně chudé společnosti střední a východní Evropy schopny nést břímě takového univerzalistického systému.

¹⁶) Někteří autoři uvádějí, že "státní socialismus" nevyrovnával sociální strukturu, ale spíše ji "boural". V tomto smyslu hovoří Boguszak, Gabal a Matějů o "destratifikaci" československé sociální struktury [Boguszak, Gabal, Matějů 1990].

¹⁷) Viz např. způsob politiky uplatňované proti *kulakům* v Československu v 50. letech, jak to popisuje E. Tábořský [Tábořský 1961: 401].

¹⁸) Neříkáme, že to je skutečně nový pohled. Myšlenka je samozřejmě ústředním tématem teorií, které pohlíží na sociální politiku jako na prostředek legitimizace [Habermas 1975] nebo [Wolfe 1977]. Avšak tyto teorie byly rozváděny v kontextu demokratického kapitalismu, ačkoli někteří se je dokonce pokoušeli rozšířit na společnosti sovětského typu [Arato 1982]. Legitimizační argumenty více pohlíží na sociální politiku jako na určitý druh funkcionálního ekvivalentu deprivace ostatních sfér života a neukazují, jak může být sociální politika součástí strategie sociální výstavby mocenské struktury.

Tento druh kritiky slučuje dva aspekty: velkorysost redistribuce jako systém (*kolik* peněz je shromažďováno a vydáváno na sociální zabezpečení) a organizaci redistribuce systémem (*jak* jsou peníze shromažďovány a vydávány). Asi je pravda, že současná ekonomická krize v střední a východní Evropě značně omezí velkorysost systému sociálního zabezpečení. V nejbližších letech budou sociální dávky, stejně jako mzdy nejspíše velice skromné.

Metoda financování systému sociálního zabezpečení a základní logika poskytování většiny dávek jako takových jsou však na úrovni ekonomického rozvoje značně nezávislé. Každá urbanizovaná a industrializovaná společnost musí používat část svého hrubého národního důchodu na takové účely, jako jsou starobní důchody, bydlení, vzdělávání, zdravotní péče atd. Makroekonomicky není velkého rozdílu, jakými formami se uskutečňují.¹⁹ Peníze mohou být získány prostřednictvím systému progresivního zdanění a následně rozdělovány podle jednotného veřejného programu; mohou pocházet z příspěvků zaměstnavatelů a zaměstnanců a mohou být následně alokovány na základě pojišťovacího principu; nebo se všechno může nechat na domněle "svobodném" trhu. Proto i relativně zaostalá společnost může zvolit systém založený na sociálním občanství.

Ty západoevropské země, které přijaly občanský model, jej zaváděly za situace, kdy nebyly o mnoho ekonomicky rozvinutější, než je dnes většina zemí střední a východní Evropy. Z porovnání se zeměmi západní Evropy v době vytváření jejich režimů sociální politiky je zřejmé, že vyspělá ekonomika není nezbytným předpokladem univerzálního sociálního zabezpečení. Například Švédsko bylo první zemí, která zavedla univerzální a povinný starobní a invalidní důchod v roce 1913,²⁰ tj. kdy úroveň jeho ekonomického rozvoje byla (významně) nižší, než byla v zemích jako USA, Belgie nebo Francie, které si v té době zvolily *reziduální* nebo *konzervativně korporativní* model.²¹ Vysoká úroveň vyspělosti není předpokladem univerzalizmu; naopak se zdá, že pouze po dosažení vyšší ekonomické zralosti má univerzalistický systém tendenci být doplňován přídávky odvozenými z příjmu, aby nedošlo k jeho oslabení vůči rostoucímu tlaku soukromých zabezpečovacích schémat [Esping-Andersen, Mickleright 1991].

Podíváme-li se znovu na švédský případ, uvidíme, že to bylo v 60. letech, kdy švédští sociální demokraté připojili k univerzálnímu plošnému schématu povinné od platu odvozené doplňkové zabezpečení. Ve Švédsku byl tedy občanský založený

¹⁹⁾ Nejde o to, jak vláda financuje svůj rozpočet. Na makroekonomické úrovni je samozřejmě rozdíl v tom, zda je státní rozpočet financován z daně z příjmů všech občanů nebo zdaněním podnikatelů. Zvláště v případě střední a východní Evropy, kde hlavním cílem se zdá být přilákání zahraničních investic, by vláda nebyla schopna uvalit na podniky vysoké daně. Avšak i kdyby byly státní výdaje převážně hrazeny přímým a nepřímým zdaněním, stále by existovala základna pro určitý druh mezitřídní redistribuce charakteristické pro *občanský* model solidarity. Nadále by to znemožňovalo rozvoj korporativních statusových identit.

²⁰⁾ Nicméně až do reformy v roce 1946 tento účelově univerzální systém nadále používal průkaz prostředků pro poskytování dávek nad stanovené minimum.

²¹⁾ Někteří dokonce uvádějí, že skandinávský "univerzalizmus" může být zčásti vysvětlován jakožto "zpátečnická" solidarita mezi rolníky a dělníky. K diskusi o roli agrární třídy při utváření švédského sociálního systému viz [Olsson 1990].

plošný systém přijat v době, kdy země byla v raném stádiu ekonomického rozvoje; až když švédská společnost dosáhla vyšší ekonomické vyspělosti, byla zavedena druhá řada důchodů odvozených od výdělků. Jinými slovy, zavedení takového univerzalistického systému nebylo pouze otázkou ekonomických předpokladů, nýbrž bylo spíše záležitostí politické vůle.

Není však účelem tohoto článku dokazovat, že tato politická vůle je prostá omezení.²² V poslední části budou ukázány dva druhy překážek, které země střední a východní Evropy zdědily po čtyřiceti letech leninismu: organizační a ideologické dědictví.²³

Organizační dědictví

Organizační dědictví *leninských* režimů je přinejmenším poněkud dvojsmyslné. Marxisticko-leninské vlády byly formálně nakloněny univerzalismu a - s výjimkou zákonné pozitivní diskriminace upřednostňující "vysoce rizikové dělníky" a kvazilegální pozitivní diskriminace ve prospěch některých státních úředníků - sociálně politické systémy, které v těchto režimech vznikly, byly více či méně univerzální. Bylo by však chybné označovat je jako systémy založené na občanství, neboť byly založeny na formální vazbě mezi "právem na sociální zabezpečení" a "povinností pracovat"; v každém případě byly vztaženy k výdělkům.²⁴ To ostatně nebyl hlavní problém těchto režimů vzhledem k tomu, že byly silně zaměřeny na plnou zaměstnanost a mzdová diferenciací byla velmi omezena: avšak s přechodem k tržní ekonomice se tyto mzdové difference pravděpodobně budou drasticky zvětšovat a plná zaměstnanost bude zřejmě, alespoň v kratší perspektivě, nahrazena masívní nezaměstnaností. Kdyby nedošlo k zásadním změnám v současném systému sociálního zabezpečení, pohyb od režimu *sociálně občanského* typu by byl nevyhnutelný.

²²) Mělo by být zřejmé, že zde nenaznačujeme, že země střední a východní Evropy mohou nebo by se měly pokusit dohnat švédský model. Bylo by chybou si myslet, že tyto země mohou jednoduše napodobit zkušenosti ostatních zemí, které se nacházely v jiných mezinárodních podmínkách, s jinou demografickou strukturou atd. Tato omezení se stejně tak vztahují na napodobování kontinentálního "bismarckovského" nebo anglo-amerického "reziduálního" modelu. Zabývali jsme se švédským modelem sociální politiky jenom proto, abychom demonstrovali, že *občanský* model pocházel z poněkud odlišného sociálně-ekonomického kontextu než ten, který se sám tvořil po několik dalších desetiletí.

²³) Existují samozřejmě i jiné překážky na cestě k sociálně demokratickému univerzalismu. Avšak omezený rozsah nám zde neumožňuje jejich rozbor. Tento článek je zaměřen na organizační a ideologické překážky, neboť tyto lze se vši pravděpodobností odstranit vědomým působením.

²⁴) "Výkon" nemusí být v režimech východoevropských zemí vhodným označením této dimenze práce, neboť (jak je již naznačeno výše) od lidí na pracovišti nebyl opravdu vyžadován výkon, ale pouze fyzická přítomnost. Z. Konopásek v tomto kontextu uvádí, jak tyto režimy sloučily dvě báze, podle kterých byla sociální práva udělována, status "zaměstnanec" a "občana", a jak toto sloučení zapříčinilo, že se tyto kategorie staly poněkud bezvýznamnými; [Konopásek 1991]. Fakt, že systém byl vztažen k výdělkům, neznamená jeho výkonovou orientaci, neboť mzdové diferenciací neodrážely úsilí zaměstnanců, ale spíše jejich loajalitu ke straně a státu.

Leninské režimy zanechaly systém zahrnující určité prvky subsidiarity, např. podnikové odbory a bytová družstva byly částečně zodpovědné za řízení systému sociální politiky. Celkem vzato však tyto organizace byly "převodovými pákami" komunistické strany; po zrušení její moci lze klást otázku, do jaké míry budou tyto organizace nadále efektivní. Současné pokusy ustavit správní výbory sestávající ze zaměstnavatelů, zaměstnanců, příjemců důchodů, finančních institucí a správy sociálního zabezpečení budou, vzhledem k absenci organizovaných zájmových skupin, pravděpodobně čelit závažným obtížím.

Avšak koncepce nazvaná *Hlavní principy nového systému financování sociálního zabezpečení* [Hlavní 1991] pro Československo, pocházející z ledna 1991, předjímá takovou korporativní formu řízení. Stejný dokument zároveň obsahuje detailní návrh příspěvkového financování, kde by stát byl pouhým garantem solventnosti fondu sociálního zabezpečení a přispíval by do něho jako garant existenčního zajištění některých kategorií, jako jsou úředníci, občanští zaměstnanci v armádě, nezaměstnaní a studenti. Tento návrh tedy jasně volí příspěvkový systém financování sociálního zabezpečení, korporativní kontrolu jeho fondů a pouze okrajovou roli státu. Jinými slovy navrhuje transformaci *leninského* režimu na *konzervativně korporativní*, s několika málo ústupky pracujícím.²⁵

Ideologické dědictví a nepříznivý mezinárodní konsensus

Výše jsme naznačili, že organizační dědictví *leninských* režimů stále ponechává určitý prostor pro systém založený na sociálním občanství; avšak ideologické škody jejich čtyřicetileté pseudovlády se mohou ukázat natolik zničující, že pro myšlenky sociální demokracie zůstává velice malý prostor. *Leninské* režimy dokonale zdiskreditovaly vše, co i vzdáleně připomíná socialismus. Dokonce samy výrazy "sociální" a "sociální politika" se staly něčím, co je považováno za pochybné. Leninistický mocenský systém znetvořil hodnoty jako je "kolektivismus" nebo "solidarita".²⁶ To mělo trvalý vliv nejen na vnímání populace,²⁷ ale také na akademické a politické debaty v této a o této oblasti.

²⁵) Avšak rodící se tripartitní uspořádání lze považovat za druhou nejlepší možnost za předpokladu, že odbory budou dostatečně silné, aby reprezentovaly zájmy zaměstnanců, což není úplně zřejmé vzhledem k jejich zkompromitování se v roli "převodové páky" minulého režimu. Navíc tripartitní uspořádání může spíše připravit půdu pro konzervativní křesťansko-demokratický režim sociálního státu. V určitém ohledu může být takový režim považován za funkcionální ekvivalent sociální demokracie, neboť také vede k částečné "dekomodifikaci" pracovní síly, zmírňující její závislost na tržní distribuci důchodů. Přesto takové tripartitní uspořádání může být škodlivé pro dlouhodobý výhled mocenské základny sociální demokracie.

²⁶) To částečně vysvětluje relativní úspěch různých druhů nacionalistických a populistických stran v Československu a ve střední a východní Evropě vůbec, neboť nacionalismus a populismus jsou běžně jediným "legitimním" kanálem, prostřednictvím kterého může obyvatelstvo projevit svou úzkost z disruptivních efektů "tržní ekonomiky bez přívlastků" (srv. proslav Václava Klause u příležitosti udělení Schumpeterovy ceny, Vídeň 1991).

²⁷) Jestliže například zkoumáme volební preference vyjádřené v létě 1991 československou populací, jen necelých 7 % hlasů by bylo pro strany se sociálně demokratickým zaměřením: Československá sociální demokracie (následník předválečné Československé sociální demokracie) by obdržela 2 % hlasů; Občanské hnutí 2,6 %; Československá strana

V těchto debatách je často leninismus slučován se sociální demokracií. Například Konopásek tvrdí, že sociálně demokratický model trpí stejnou "totalitně zmatenou instrumentací" jako *leninský* režim sociální politiky. Implicitně naznačuje, že tento systém, založený na sociálním občanství zahrnuje stejný druh libovůle, stejný druh totalitního zploštělého přístupu, který ničí zprostředkující instituce společnosti, a že *sociální občanství* má stejný druh atomizujících důsledků na společnost, na rodinné struktury atd.²⁸ Takový pohled má tendenci ignorovat fakt, že demokraticky kontrolovaný stát funguje poněkud jinak než ten, který je kolonizován jedinou stranou. Je závažný rozdíl mezi tím, zda jsou sociální dávky a sociální služby řízeny demokraticky kontrolovaným, responsivním státním aparátem nebo totalitním státem vedeným jednou dogmatickou stranou.

Diskreditace jakékoli formy socialismu je zhoršena (pokud není plně způsobena) poněkud nepříznivým mezinárodním konsensem, obhajujícím neoliberální a monetaristické řešení rekonstrukce střední a východní Evropy. Zdá se, že marxismus-leninismus začíná být nahrazován tím, co M. Glasman nazývá "tržním leninismem" (market leninism): leninský třídní předvoj opouští své pozice, aby byl nahrazen novou, institucionálně vycvičenou a ideologicky motivovanou elitou, která se vzdělávala na nových školách mezinárodního řízení v západní Evropě a severní Americe.²⁹ Tento "nový předvoj", reprezentující nový světový řád transnacionálního kapitalismu, bude sloužit jako "hlídací pes" pořádku ve společnostech považovaných za "nevyvinuté a zaostalé", kterým se nedostává odborností či schopností efektivně zavádět tržně orientované reformy. Glasman tvrdí, že právě proto, že tito noví "komisaři" nemají kontakt s dějinami a kulturou společnosti, kterou reorganizují a tvarují, mohou stát nad politiky a konflikty, aplikující své vědecky "neutrální" metody a "korektní" procedury.

socialistická, pokračovatelka z předválečného období, 1 %. Hlavní pravicová strana, Občanská demokratická strana V. Klause, 10,8 % hlasů (výsledky výzkumů *Ekonomická očekávání a postoje* provedených Střediskem empirických výzkumů STEM Sociologického ústavu ČSAV). Neměli bychom však přikládat veliký význam těmto předběžným snímkům politického života: v pozdějším výzkumu provedeném na různých vzorcích populace zvýšila Československá sociální demokracie svůj podíl volebních hlasů na více než 7 % a Občanské hnutí na více než 4 %. To znamená, že sociální demokracie se stala druhou nejsilnější stranou v českých zemích po ODS, jež obdržela v prosincovém měření 14 % volebních preferencí [Mansfeldová 1992].

²⁸) Není žádným překvapením, že tento druh argumentů se často odvolává na kritiku švédského sociálního státu z pozic *Nové pravice*. Konopásek se odvolává na článek D. Popenoe [Popenoe 1991]. K širší diskusi o kritice sociálně demokratického "welfare" státu z pozic *Nové pravice* viz [Huntford 1971].

²⁹) Koncepce tržního leninismu je rozvinuta a analyzována M. Glasmanem [Glasman 1992]. Studie také obsahuje pozoruhodnou analýzu toho, jak změna mezinárodního konsensu dnes omezuje výběr, který mohou aktéři působící ve východoevropském transformačním procesu racionálně sledovat. Zkoumá omezení kladené na racionální agendu kognitivní kontrolou toho, co tito aktéři považují za rozumné.

Tato hegemonie idejí svobodného trhu má několik příčin.³⁰ Částečně je to důsledek toho, jak v západní Evropě *Nová levice* a *Nová pravice* zatlačily obhájce sociálního státu do defenzívy. *Nová levice* obvinila sociální stát, že způsobil byrokratizaci denního života, kolonizaci živého světa a podkopávání sebeorganizujících se hnutí, které historicky představovaly sociální základnu boje za sociální reformy. Tento "útok zevnitř" učinil sociální stát a jeho obhájce více zranitelnými vůči trvalému útoku zvnějšku. *Nová pravice* vzala ze své většinu analýz sociálního státu vypracovaných *Novou levicí* a připojila k nim svůj vlastní pohled, zabývající se "škodlivými efekty" progresivního zdanění na ekonomickou motivaci a stagnaci způsobenou státním vlastnictvím a "přetížením vlády", v jehož důsledku dochází k "přílišnému zasahování" státu do výroby.

To vše znamená, že koncem 70. let zůstal sociální stát bez aktivního voličstva, pouze s několika málo aktéry ochotnými jej bránit. Defenzivní pozice, do níž byli obhájci sociálního státu vmanévrováni, frustrovala jakýkoli pokus rozvinout funkční sociálně ekonomickou strategii jako alternativu k neokonzervativnímu modelu rekonstrukce střední a východní Evropy. Přestože instituce sociálního státu byly méně zkorodovány v těch zemích, které se úspěšně vyrovnaly s ekonomickými krizemi 70. a 80. let, i tyto instituce přestaly být schopné efektivně a konzistentně artikulovány jako alternativní model společnosti. Důsledkem byla absence sociálně demokratického modelu v politických debatách o rekonstrukci střední a východní Evropy.

Akteři reformy v této oblasti se zdráhali přijmout sociálně demokratické ideje také proto, že mnoho členů dřívějších opozičních skupin, kteří dnes zastávají vládní pozice, viní prominentní sociální demokraty (jako je Willy Brandt, Bruno Kreisky a "pozdní" Olof Palme) za jejich pokusy o posílení dialogu s marxisticko-leninskými režimy v 70. letech. Tento proces sblížování byl bývalými disidenty interpretován jako akt posilující leninistickou mocenskou strukturu. Ve skutečnosti z dlouhodobého hlediska byl opak pravdou: *uvolnění* otevřelo opozici prostor pro vystoupení z ilegality a pro otevřené napadení leninských režimů. V podmínkách "studené války" by pro marxisticko-leninské vlády bylo mnohem snadnější násilím potlačit jakoukoli formu opozice. Toto neopodstatněné a nepoctivé přisuzování role "andělů strážných zavržených neostalinských komisařů" sociálním demokratům usnadnilo připodobňování sociální demokracie k leninismu a nadále přispělo k diskreditaci návrhů sociálních demokratů.

Neokonzervativní ideologie může nakonec snadno obnovit "centralitu práce", kterou marxisticko-leninské vlády čtyři desetiletí vtloukaly lidem do hlavy. "Občanství" nebylo vlastně obsaženo v diskusi legitimující sociální dávky. Místo toho tyto režimy propagovaly formule "každému podle práce" a "každému podle zásluh" jako cíl spravedlivé distribuce. Již výše jsme naznačili, že "centralita práce a zásluh" byla prakticky redukována na fyzickou přítomnost na pracovišti a loajalitu

³⁰) Bohužel nedostatek místa znemožňuje rozsáhlejší diskusi o všech faktorech, jež přispívají k hegemonii *Nové pravice*. Glasmanova studie, zmíněná v předchozí poznámce, rozsáhleji rozpracovává tento problém a diskutuje sdílené předpoklady marxistické a neoklasické ekonomické vědy.

k režimu; avšak přesto se zdá, že populace byla dobře poučena o správnosti obou cílů. Úchylinky v praxi byly zjevně vnímány jako zvrácení v zásadě platných principů.

Po období transformace bude disciplinární mechanismus vznikající tržní ekonomiky považován za efektivnější "nástroj", který nakonec bude schopen zavést do praxe "oprávněné" distributivní zásady vyhlášené po čtyřicet let. Noví "komisaři tržního leninismu" mohou nyní efektivně apelovat na normativní orientace u populace, jejíž myšlení bylo ovlivněno desetiletými propagandy komisařů marxismu-leninismu.

Přeložil Michal Kudernatsch

JOHAN JEROEN DE DEKEN studoval sociologii na Free University v Bruselu a na Brown University v Providence, USA, nyní připravuje doktorskou práci na Evropském univerzitním institutu ve Florencii. Disertace se týká porovnání vývoje systémů sociální politiky v západní a východní Evropě po roce 1945. Publikoval několik článků o "nových" sociálních hnutích, naposledy pak spolu s Dietrichem Rueschemeyerem článek "Democratization, Social Policy and State Structure: Reflections on Late 19th Century England and Germany" (in Rolf Torstendahl, ed. *State Theory and State History*, London: Sage, 1992).

Literatura

- Alber, J. 1988. "Continuities and changes in the idea of the welfare state". *Politics and Society* 16: 451-468.
- Arato, A. 1982. "Critical sociology and authoritarian state socialism". In *Habermas: Critical Debates*, ed. by J. B. Thompson, D. Held. Cambridge, MA: MIT Press.
- Baldwin, P. 1990a. *The Politics of Social Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baldwin, P. 1990b. *The Politics of Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875 - 1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berben, T., J. Roebroek, G. Therborn 1986. "Stelsels van sociale zekerheid: Na-oorlogse regelingen in West-Europe." *Res Publica. Belgian Journal for Political Science* 28: 111-137.
- Beveridge, W. 1942. *Social Insurance and Allied Services*. Cmd 6404.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR". *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- De Deken, J. J., D. Rueschemeyer 1992. "Democratization, social policy and state structure: Reflections on late 19th century England and Germany". In *State Theory and State History*, ed. by R. Torstendahl. London: Sage.
- Donzelot, J. 1984. *L'invention du social*. Paris: Fayard.
- Donzelot, J. 1988. "The promotion of the social". *Economy and Society* 17: 403.
- Durkheim, E. 1978. *De la Division du Travail Social (1902)*. Paris: Presses Universitaire de France.
- Esping-Andersen, G. 1985. *Politics Against Markets. The Social Democratic Road to Power*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1987. "Citizenship and socialism: De-commodification and solidarity in the welfare state". Pp. 78-101 in *Stagnation and Renewal in Social Policy: The Rise and Fall of Policy Regimes*, ed. by M. Rein, G. Esping-Andersen, L. Rainwater. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Esping-Andersen, G. 1990. *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Esping-Andersen, G., J. Mickleright 1991. "Welfare models in OECD countries: An analysis for the debate in Central and Eastern Europe". In *Children and the Transition to the Market Economy*, ed. by G. Cornia, S. Sipos. Aldershot: Avebury.
- Ferge, Z. 1989. "Social policy and the economy". In *The Goals of Social Policy*, ed. by M. Blumer et al. London: Unwin Hyman.
- Ferge, Z. 1990. *Social Security Systems in the New Democracies of Central and Eastern Europe: Legacy of the Past and Possible Futures*. Paper presented at the Roundtable on Safety Nets for Children in Central European Countries in Transition to the Market Economy. Warsaw, 16-18 October, 1990.
- Ferge, Z. 1991a. *Recent Trends in Social Policy in Hungary*. Draft version for a Mac-Millan volume.
- Ferge, Z. 1991b. *Social Policy Regimes and Social Structure*. Hypotheses about the prospect of Social Policy in Central Eastern Europe.
- Gide, Ch. 1932. *La Solidarité. Cours au College de France, 1927-28*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Glasman, M. 1992. *Agendas, Rationality and Agency. Why Co-Determination is not a Policy Option for Poland*. Přípravovaný interní text katedry politických a sociálních věd Evropského univerzitního institutu. Florence, Italy: EUI.
- Habermas, J. 1975. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- Hlavní principy nového systému financování sociálního zabezpečení*. 1991. Předběžný návrh vypracovaný ve spolupráci s Mezinárodní asociací sociálního zabezpečení. Geneva: ILO.
- Huntford, R. 1971. *The New Totalitarians*. London: Allen Lane.
- Kocka, J. 1981. "Class formation, interest articulation and public policy: Origins of the German white-collar class in the late nineteenth and early twentieth centuries". Pp. 63-81 in *Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics*, ed. by S. Berger. Cambridge: Cambridge University Press.
- Konopásek, Z. 1991. *Escape from State Socialism: Which Way?* Unpublished paper. Prague: Charles University.
- Ksiezopolski, M. 1990. "Is social policy a problem in socialist country? The case of Poland". In *Social Policy in the New Eastern Europe*, ed. by B. Deacon, J. Szalai.
- Mansfeldová, Z. 1992. *Tschechische und slowakische politische Landschaft: Zusatzinformationen*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morawska, E. 1989. *Aging Under State-Socialism: The Case of Poland*. Philadelphia, PA: Institute of Advanced Study, University of Pennsylvania.
- Olson, S. E. 1990. *Social Policy and the Welfare State in Sweden*. Lund: Arkiv.
- Peacock, A. T. 1960. *The Welfare Society*. London: Liberal Publication Department.
- Popenoe, D. 1991. "Family Decline in the Swedish Welfare State". *Public Interest* 102: 65-77.
- Předběžný návrh vypracovaný ve spolupráci s Mezinárodní asociací sociálního zabezpečení (Geneva: ILO, 1991).
- Sik, E., I. Svetlik 1990. "Similarities and differences". In *Shifts in the Welfare Mix. Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies*, ed. by A. Evers, H. Wintersberger. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Spieker, M. 1986. *Legitimitätsprobleme des Sozialstaats. Konkurrierende Sozialstaatskonzeptionen in der Bundesrepublik Deutschland*. Bern: Verlag Paul Haupt.

- Szelenyi, I. 1978. "Social inequalities in state socialist redistributive economies". *International Journal of Comparative Sociology* 19: 63-87.
- Táborský, E. 1961. *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- "The development of social security in Czechoslovakia 1948-1953". 1954. *International Labour Review* 69: 494-512.
- Titmus, R. M. 1974. *Social Policy. An Introduction*. London: Allen & Unwin.
- Ulč, O. 1974. *Politics in Czechoslovakia*. San Francisco: Freeman.
- Van Kersbergen, K. 1991. *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Post-War Settlement of the Welfare State*. Doktorské teze přednesené na katedře politických a sociálních věd Evropského univerzitního institutu. Florence, Italy: EUI.
- Wolfe, A. 1977. *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Late Capitalism*. New York: Free Press.

Summary

The literature on social policy in OECD countries generally distinguishes three regime clusters: the "Institutional Redistributive" model of Scandinavia, the "Achievement Performance" model of continental Western Europe, and the "Residual" model of North America. If one examines the "Leninist" model of post-war Eastern Europe in terms of the same criteria that define those three Western ideal-types, it appears to have features in common with both the "Institutional Redistributive" and the "Achievement Performance" model. With the former it shares a formal commitment towards some form of universality and a strong reliance on the state. On the other hand both the "Achievement Performance" and the "Leninist" models emphasize the centrality of work. However, these apparent similarities seem to be relative to an abstraction of elements from their complex context within the different setting of the different regimes they probably have a different relationship to one another, and different meanings. A comparison of Eastern and Western European regimes therefore requires the introduction of an additional conceptual device. The different social policy regimes which were institutionalized in Europe during the post-war era can be interpreted as three strategies aimed at attaining solidarity. The first strategy, the "social citizenship" strategy, was adopted in the "Institutional Redistributive" welfare states of Scandinavia and uses social citizenship as a means of establishing solidarity. Inclusion within the social security system is largely detached from the structural position or the performance of the beneficiary in the labour market. As such this strategy created inter-class solidarity. The second strategy, the "conservative corporatist" strategy, was adopted in the "achievement performance" welfare states of continental Europe: it is based on the "insurance" technique. It did not create solidarity between occupational groupings, but only within such groups: it was not a form of inter-class solidarity, but of solidarity between generations of the same stratum, or intra-class solidarity. The third strategy, the "Leninist" strategy, was adopted in the societies of post-war Central and Eastern Europe, and tried to establish solidarity by creating a "classless" workers' state. As such this strategy promoted what one could call a "single class" solidarity. Instead of granting social citizenship to all classes irrespective of their background, as in the citizenship strategy, the "Leninist" regimes tried to turn every citizen into a member of the one preferred class (the working class) and guaranteed full employment to all those "workers" in an economy controlled by the party-state. Social benefits were thus made conditional upon the acceptance by individuals of inclusion in the tissue of this "workers' state".

Now that the "Leninist" project has failed, one can wonder what model is likely to emerge in the societies of Central and Eastern Europe. The organizational legacy seems to favour the emergence of a "conservative corporatist" model: the "universality" of Leninism was

conditional on a full employment which is bound to go with the transition towards a capitalist market economy. Furthermore, under Leninism benefits were earnings-related, which within the context of the increased wage differentials of a capitalist market economy will promote corporatist status identities. This means that without any substantial organizational changes, it seems to be unavoidable that the societies of Central and Eastern Europe will move further away from the "social citizenship" model. The bleak prospects for social citizenship are aggravated by the fact that during their four decades of misrule, the "Leninist" regimes succeeded in effectively discrediting anything that makes even the most moderate allusion to socialism. They consistently abused such values as "collectivism", "socialism" or "solidarity". Forty years of Marxism Leninism has discredited the conceptual tools of the advocates of the "social citizenship" model. It has left Social Democracy without a vocabulary for mobilizing its fragmented electorate. The discrediting of any form of socialism is further amplified by a rather unfavorable international consensus that through "Market Leninism" imposes a set of neo-conservative/neo-liberal solutions for the reconstruction of Central and Eastern Europe. This unfavorable international consensus has several causes amongst which the sustained attack of West European welfare states from both within (the "New Left") and without (the "New Right") seems to be the most important one. Finally, the neo-conservative ideology underpinning "Market Leninism" can easily recycle the centrality of work which the "Leninist" regimes have been promulgating, though not consistently practising, for more than forty years. In other words, Marxism Leninism appears to be more compatible with neo-liberal conservatisms than with Social Democracy.

Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě

EVA HEŘMANOVÁ

MICHAL ILLNER

ZDENA VAJDOVÁ*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Political spring 1990 in the countryside and in small towns

Abstract: Political and social change in rural and small urban municipalities during the first stage of post-communist transformation in the Czech Republic is described in this paper. The study is based on observation of a panel of 35 municipalities between November 1989 and the parliamentary elections in 1990. Smaller municipalities responded to global change after November 1990 with a delay and in a different manner than urban centers. More continuity of institutions, personalities, patterns of behavior and values was preserved, local life was less politicized and less polarized. Institutional change was characterized by administrative disintegrating of municipalities and by reconstruction of local authorities, by foundation of new political parties and movements (notably of the local Civic Fora) and by reshaping the old ones. Local Communist Party was weakened but has survived. The structure of social organizations was transformed and leadership of local economic organizations changed. The character and intensity of change were differentiated according to type and size of municipalities.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 369-385)

Většina rozborů politických změn, které v Československu probíhaly po listopadu 1989, věnovala pozornost globální úrovni a zajímala se o "velkou" politickou scénu. Změny však neprobíhaly jen na pražských náměstích, ve vedení politických stran, v ústředních zastupitelských orgánech a ve vládách. Revoluce měla také nižší patra, svou mezo- a mikrostrukturní polohu, v níž vstupovala do užších společenských kontextů a nabývala zcela reálného významu pro život občanů.

V této stati se pokoušíme zachytit klima a průběh českého politického jara 1990 v kontextu venkovských obcí a malých měst. Tato lokální scéna patří k oné střední hladině sociální organizace společnosti, která si zasluhuje v analýze společenské transformace stejnou pozornost jako úroveň globální. Venkovská a maloměstská sídla zůstávají i přes pokračující urbanizaci důležitým rámcem sociálního a politického života novodobé české společnosti. Ta má v tomto prostředí své historické kořeny, a mnoha způsoby se k němu i nyní stále vrací. Venkovská a maloměstská scéna ostatně není zanedbatelná ani z kvantitativního

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Eva Heřmanová, JUDr. Michal Illner, PhDr. Zdena Vajdová, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 235, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgaa11.bitnet.

hlediska - co do počtu obyvatel, kteří zde žijí, a množství obcí, které ji reprezentují.¹

Prvá dějství proměny lokálního politického života mezi listopadem 1989 a parlamentními volbami v červnu 1990 jsme sledovali na panelu venkovských obcí a malých měst v České republice.²

Metoda

Panel zahrnul 35 obcí o velikosti do 10 000 bydlících obyvatel v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (jejich seznamy uvádíme níže) a byl vytvořen tak, aby podle možnosti obsáhl obce různých velikostních typů i různé regionální polohy.³

Informace byly získávány souběžně různými metodami:

1. pomocí deníků, které (podle standardizovaných pokynů) vedli během r. 1990 v těchto obcích spolupracovníci výzkumného týmu z řad místních občanů;
2. prostřednictvím rozhovorů s těmito spolupracovníky a s představiteli národních výborů;
3. z dotazníků o situaci v obcích;
4. z písemné a obrazové dokumentace o lokálním politickém, sociálním a kulturním životě (z místních časopisů, z letáků, volebních programů apod.).

Jedna lokalita z uvedeného panelu byla sledována do hloubky jako samostatná případová studie, kde bylo rovněž užito zúčastněné pozorování (při schůzích občanů a místních orgánů), v další byly použité postupy rozšířeny o šetření názorů obyvatel (formou rozhovorů). Výzkum byl zahájen v dubnu 1990 a pokračoval až do konce roku.

Sledovány byly změny ve struktuře politických stran, spolků a společenských organizací, vytváření zájmových skupin a občanská aktivita, rekonstrukce národních výborů a celkové politické klima. Hned z počátku byl ve většině lokalit rekonstruován i vývoj předcházejících měsíců, které následovaly těsně po listopadu 1989.

Poznatky, jež se těmito metodami podařilo získat, jsou povětšinou kvalitativní povahy. Způsob jejich zobecnění a prezentace proto představoval specifický metodický problém, který je zde řešen pomocí typologie. Typologický postup dovolil shrnout poznatky o vývoji ve sledovaném souboru obcí diferencovaně, s respektováním podstatných rozdílů mezi různými místními kontexty. Použitá typologie vychází z předpokladu, že společenská a politická situace v obcích a malých městech České republiky a její vývoj během roku 1990

1) K 31. 12. 1989, tedy v době kdy začínal proces transformace české společnosti, mělo 67,5 % obcí a měst v České republice méně než 1 000 obyvatel a 96,1 % méně než 5 000 obyvatel. V obcích do velikosti 1 000 obyvatel žilo 12,1 % obyvatelstva ČR, v obcích do 5 000 obyvatel 32,1 %. V následujících dvou letech počet obcí dále vzrůstal. Blíže viz tabulku 1.

2) Výzkum "Změny lokální společnosti v post-totalitním období" prováděli v r. 1990 pracovníci Sociologického ústavu ČSAV D. Hanšpach, E. Heřmanová, O. Hubáček, M. Illner (vedoucí projektu), J. Patočka a Z. Vajdová.

3) Složení panelu podle velikosti a regionální polohy obcí ukazuje tabulka 2.

byly diferencovány podle charakteru jednotlivých lokalit. Roli hrály především velikost, resp. význam obce a její pozice v prostorové struktuře sídel, dále povaha, rozsah a naléhavost problémů v obci a také kontinuita dosavadního vývoje obce.

Na základě výše uvedených hledisek byly vyčleněny čtyři typy obcí:

I. "Vesnice";

II. "Venkovská střediska";

III. "Městyse";

IV. "Malá města".

Charakteristiky jednotlivých typů uvádíme níže.

S využitím této typologie shrnujeme výsledky výzkumu. I když je nelze považovat za reprezentativní v statistickém smyslu (vzhledem k malé početnosti panelu a jeho ne zcela proporčnímu velikostnímu složení i regionálnímu rozložení), zachycují získané poznatky názorně základní rysy a směry politického vývoje na venkově a v malých městech České republiky v kritickém prvním období po listopadu 1989.

Kvalitativní, monografické postupy při sledování změn probíhajících na lokální úrovni byly uplatněny i v jiných výzkumech postkomunistických společností [Jalowiecki 1990; Swianiewicz 1991; Velkey 1991]. Zřejmá přednost těchto metod spočívá v jejich schopnosti zachytit i značně dynamickou situaci a proniknout pod její bezprostředně pozorovatelný povrch. Problémem může být zobecnění získaných výsledků a riziko jejich příliš subjektivní interpretace.

Politický a společenský a vývoj ve čtyřech typech obcí

Uvedené typy obcí představují tedy čtyři různá lokální dějiště polistopadového politického vývoje. Pro každý z nich je příznačný poněkud odlišný průběh a tempo politické a sociální změny i poněkud jiné politické klima. S cílem poskytnout co nejživější představu o prvních fázích transformace na lokální úrovni, charakterizujeme události, které se v každém typu obcí odehrávaly v prvním půlroce po listopadové revoluci.

"Vesnice"

První typ tvoří venkovské obce zhruba do 1000 obyvatel⁴. Typickým znakem velké většiny těchto obcí je dlouhodobý populační pokles a pro všechny je charakteristické minimální vybavení obchodní sítí a službami. Do zdravotního střediska obyvatelé dojíždějí v průměru 5 - 6 km. Obdobná je situace ve školství - v obci obvykle nejsou jesle, existuje zde jedna mateřská škola a děti dojíždějí do různě vzdálených škol; v lepším případě je v místě I. stupeň základní školy.

⁴) V našem výzkumu je tento typ představován jednak obcemi bez vlastního MNV, spadajícími pod jinou obec: Lštěn (okres Domažlice), Skřiván (Rakovník), Zahrádky (Jindřichův Hradec), Brtníky (Děčín), jednak obcemi s vlastním MNV: Lipová (Cheb), Jihlávka (Jihlava), Zlatá Koruna (Český Krumlov), Horní Pěna (Jindřichův Hradec), Kostelec u Kyjova (Hodonín) a dále dvěma aglomerovanými obcemi s vlastním MNV Tlustice (Beroun) a Jinočany (Praha-západ).

Velmi jednoduchá je i ekonomická základna těchto obcí, tvořená obvykle státním statkem nebo JZD s určitou přidruženou výrobou a někdy navíc i další průmyslovou provozovnou, takže obyvatelé pracují buď v místě, nebo za prací vyjíždějí.

Politické strany na "vesnicích" představovala v minulosti především KSČ, které výjimečně sekundovala ČSL. Ze zájmových organizací lze jakožto nejčastější jmenovat především požárníky, myslivce a tělovýchovnou jednotu, společně s Českým svazem žen a ČSČK. O něco méně často se lze setkat i s místními organizacemi zahrádkářů, chovatelů, Svazarmu, SČSP a SSM, jen výjimečně s rybáři či včelaři. Přitom ovšem činnost jednotlivých organizací i typů organizací se dosti lišila co do formálnosti a užitečnosti pro obec a její obyvatele: k neaktivnějším patřili tradičně požárníci, k nejformálnějším SSM a SČSP.

V období po 17. listopadu 1989 byly osudy jednotlivých politických a zájmových organizací různé. Některé byly zrušeny (SSM, SČSP, Svazarm), činnost jiných byla značně omezena (ČSŽ) nebo v některých případech orientována pouze na vlastní odbornost a nikoli - tak jako v minulosti - také ve prospěch obce (myslivci, TJ, ČSČK). V tomto typu obcí nedošlo ke vzniku žádné nové místní zájmové organizace, pouze k nárůstu členů u některých stávajících spolků.

V politickém spektru zaujalo své místo OF, které vzniklo v 64 % obcí našeho panelu, a to hned během prosince 1989. V těchto obcích velmi záleželo na tom, kdo OF zakládal. Byli to často lidé, kteří se dříve života obce nezúčastňovali, nijak na sebe neupozorňovali, tedy bez apriorní důvěry veřejnosti; někde dokonce lidé, jimž se důvodně nedůvěřovalo. Nebylo pak mnoho obcí, v nichž se mluvčím OF podařilo důvěru nejen získat, ale také udržet. V některých obcích OF prostě po několika měsících zaniklo.

Nově založeny byly Československá sociální demokracie, Strana zemědělská, Politické hnutí členů JZD a Strana zelených. Pokud jde o KSČ, je její situace charakterizována poklesem členské základny, změnami ve vedení, ale i aktivizací činnosti uvnitř některých zájmových organizací (např. v rámci požárních). Do zrušení závodních organizací bylo členy místních organizací KSČ obvykle několik důchodců. V jedné integrované obci byla organizace KSČ dokonce v minulých letech zrušena pro nedostatek členstva. Příliv komunistů ze závodních organizací situaci poněkud změnil a ztížil pozici OF. V obci, o níž jsme se zmínili, byla místní organizace KSČ opět ustavena a v době výzkumu čítala 15 členů.

Ve většině obcí typu "vesnice" je zřejmé, že probíhající společenské změny se zde do poloviny roku 1990 ještě příliš neprojevíly nebo probíhaly značně pomalu, komplikovaně a někdy i paradoxně. Demokracie bývá chápána často ve smyslu "nic se nemusí". Nová situace znamenala uvolnění řady informací a obnovení starých sporů či téměř zapomenutých křivd, vyřizování účtů a vznik žabomyších válek. Ve vztahu k Praze, resp. jiným větším centrům, panuje názor, že tím, kdo na všech změnách prodělá, budou právě malé vesnice, neboť jejich obyvatelé "nemají dopředu přesné informace, ani dostatek peněz na případné skupování deficitního či zdražovaného zboží". Časté je i "vesnické zaklínadlo", že "to se stejně rozhodne v Praze", či úsloví "nás se to netýká, my máme jiné starosti". Celkovou atmosféru

v tomto typu obcí lze charakterizovat pohasnutím veřejného života (nové zájmové organizace nevznikly, staré se v podstatě nezaktivizovaly, některé zanikly, k oživení nedošlo ani v oblasti náboženského života), přesto však jako atmosféru vcelku otevřenou - nikoli euforii, spíše rozpaky, vyčkávání a mírný optimismus, klid a určité opatrnickví.

Větší míru pasivity či konzervatismu obyvatel těchto malých obcí dokresluje situace okolo rekonstrukcí MNV, které měly podle zákona proběhnout do 31. 3. 1990. Asi v polovině sledovaných obcí rekonstrukce vůbec neproběhla nebo může být považována za nedostatečnou. Spíše nežli předsedové byli vyměňováni tajemníci MNV a poslanci, takže poměr nečlenů a členů KSČ v radách MNV i v celkovém složení národních výborů byl po rekonstrukci zhruba 2,4 : 1. Rekonstrukce představovala ojedinělou legální příležitost zbavit komunisty moci ještě před komunálními volbami. Pokud se zdařila, bylo jejím důsledkem v těchto malých obcích prolomení bariéry strachu a lhostejnosti. Kde se tento krok nezdařil, byl tím další vývoj nepříznivě poznamenán. Krajní případ představuje obec, z níž máme vyjádření: "Dosavadní poslanci nejsou zatíženi chybami minulého režimu... k rekonstrukci proto dojít nemuselo."

Obdobně nedošlo ke změnám ani ve vedení většiny místních hospodářských či rozpočtových organizací. To sice může v některých případech souviset se skutečnou kvalitou a odborností těchto lidí, spíše však s tím, že obyvatelé v malých lokalitách se vzájemně příliš dobře znají, jsou na sebe více než kde jinde odkázáni a je jim proto zatěžko osobně vůči někomu vystoupit.

Tendence v oblasti soukromého podnikání, resp. provozování činnosti na povolení NV lze shrnout do konstatování, že lidé zatím volí radši jistotu svého dosavadního zaměstnání, případně si přivydělávají ve svém volnu na povolení NV. Tabulka 3 popisuje situaci pokud jde o individuální podnikání ve všech čtyřech typech obcí koncem června 1990. Údaje jsou relativizovány na 1000 obyvatel trvale bydlících v příslušných obcích.

Pokud jde o vesnice, ukazují údaje na očekávanou, v podstatě nejnižší podnikatelskou aktivitu, spojenou snad s tradičním konzervativismem, relativně horší informovaností i omezenými příležitostmi, a také zřejmě s nedostatkem místních osobností.

Ukázalo se dále, že obyvatelé se aktivizují v obcích, kde existuje určitý palčivý, všem místním známý problém (např. ekologický), nebo v obcích, které svou samostatnost nedávno v rámci integrace obcí ztratily a byly nelogicky přičleněny k obci značně vzdálené. Lidé žijící v těchto obcích se dokáží snadněji sjednotit a zaktivizovat, celková situace se zdá být vyhraněnější a přehlednější. Na probouzející se, avšak zatím slabé lokální povědomí, mohou ukazovat snahy o osamostatnění některých malých obcí a jejich zájem o členství ve Svazu měst a obcí či v regionálně orientovaných sdruženích obcí a měst.

Obdobně kladný vliv na lokální aktivitu a integraci má i příměstská poloha obce, a to nejspíše díky lepší informovanosti obyvatel. Negativně se naproti tomu do lokální společensko politické situace promítá poválečná diskontinuita přirozeného sociokulturního vývoje některých obcí v důsledku poválečného

odsunu Němců a dosídlování. Dodnes zpravidla znamená, že je zde slabší pocit sounáležitosti s obcí a méně vyvinuté lokální povědomí.

"Venkovská střediska"

Druhý typ je představován obcemi zhruba do 2 000 obyvatel a s vlastním MNV, které mají úlohu obslužného centra. Znakem většiny "venkovských středisek" je poměrně stabilizované obyvatelstvo, jehož počet stagnuje, resp. v čase kolísá oběma směry. Obchodní a obslužná vybavenost je na relativně dostačující úrovni, zahrnuje základní druhy prodejen a v průměru dva druhy služeb. Tyto obce již mají vlastní zdravotní středisko, mateřskou školu a většinou i úplnou základní školu. Jen ojediněle se zde vyskytuje lidová škola umění nebo střední odborné učiliště. Ekonomická základna "venkovských středisek" je o něco pestřejší než u vesnic: kromě jednotného zemědělského družstva či státního statku se lze setkat i s různými průmyslovými závody.⁵

Struktura politických stran v těchto obcích byla v minulosti tvořena opět KSČ, ČSL a navíc - oproti předchozímu typu - v některých případech i ČSS. Ze zájmových organizací lze jakožto nejčastější jmenovat opět především požárníky, myslivce a ČSŽ; méně často se vyskytovali zahrádkáři, tělovýchovná jednota, Svazarm, SČSP a SSM, v polovině obcí byly i místní organizace chovatelů a ČSČK. Ostatní typy organizací jako rybáři, včelaři, ochránci přírody, invalidé či filatelisté se objevovaly jen sporadicky.

Pokud jde o politické strany, nově se ve všech obcích během listopadu, prosince 1989 a ledna 1990 ustavila místní OF, z nichž jedno bylo později zrušeno a nahrazeno Občanskou iniciativou. Z ostatních stran nově vznikly ČSS, ČSL, Strana zelených, Strana zemědělská, ČSSD, Všelidová demokratická strana a hnutí s názvem Křesťanské fórum. Sociální demokracie a Strana zelených zde mají jen málo členů - zhruba kolem deseti, tradiční strany získávají 20-30 členů. V rámci OF jsme zaznamenali mluvčího, který byl členem Klubu Obroda. V jedné obci se připravovalo založení Zemědělské strany, nedošlo k němu však - pravděpodobně pod vlivem Klubu KSČ, který se zorganizoval při místním JZD. Z hlediska vzniku nových zájmových organizací je situace obdobná jako v předchozím typu obcí - jedinou nově vzniklou organizací je Svaz důchodců.

Žádné z "venkovských středisek" zahrnutých do našeho panelu nebylo členem Svazu měst a obcí, jedna obec byla však ve sdružení měst regionálního charakteru (Sdružení měst a obcí Krkonošské oblasti). Celková nálada v obcích II. typu je ovlivněna více než globální politikou děním ve vlastní obci. Tak jako v předchozím typu, projevuje se i zde určitá opatrnost a nechuť veřejně se angažovat: přestože se může svobodně mluvit a lidé se méně bojí, otevřenou kritiku si často nedovolí.

⁵ V provedeném výzkumu sem patřily obce Libčeves (Louny), Kněževes (Rakovník), Kunčice pod Ondřejníkem (Frýdek-Místek), Brtnice (Jihlava), velké moravské vesnice Zaječí (Břeclav), Zdounky (Kroměříž), Otice (Opava) a dále Jablonec nad Jizerou (Semily) jakožto aglomerovaná obec.

Pro "vesnice" i "venkovská střediska" je charakteristický nedostatek nových schopných lidí, kteří nebyli svázáni s minulým režimem. Možné vysvětlení lze hledat ve specifických podmínkách života malých lokalit. V těchto obcích je obvykle nedostatek pracovních příležitostí a také nedostatek příležitostí pro společenský či profesionální vzestup. Pracovní příležitosti a s tím i možnost alespoň malé kariéry hledají místní obyvatelé v jiných prostředích; zbývající schopné lidi v malých obcích obvykle absorbovala místní nomenklatura. Málo bylo těch, kteří odmítli být malou osobní kariérou kvůli nepřijatelnosti podmínek, z nichž jednou bylo členství v KSČ. Následující autentická výpověď vedoucího pracovníka státního statku bude mít jistě své obdoby i jinde: "Mám-li kvótu nově získaných členů KSČ v dělnickém postavení a závisí-li na jejím splnění moje prémie a vůbec pověst u nadřízených, kteří mi mohou či nemusí bilancovat nový traktor, bez kterého už příští sezónu nezasiji, nezbyvá, než si pomoci: podnikem nově postavený okál dostaneš, ale vstoupíš do KSČ - vždyť to moc neznamená, budeš platit příspěvky, občas schůze. Ty příspěvky zaplatím. To přece stojí za takové bydlení".

Pro dokreslení celkové situace je třeba se zmínit ještě o rekonstrukcích MNV a změnách ve vedení místních podniků. Tabulka 4 uvádí údaje o výsledcích rekonstrukce, tj. poměr mezi počty zůstavších a nových předsedů a tajemníků NV a dále celkové rozvržení politických sil v MNV, tj. početní poměr poslanců nečlenů ku členům KSČ.

Z tabulky vyplývá, že v tomto typu obcí rekonstrukce spočívala především ve výměně předsedy a příliš se nedotkla tajemníků ani poslanců. Z tohoto hlediska se situace jeví jako nepříliš příznivá, i když jiná než v typu předchozím. Naproti tomu však zde došlo ve většině případů ke změnám ve vedení místních podniků či škol.

Na nepříliš velkou - ze sledovaných typů obcí nejnižší - aktivitu v oblasti soukromého podnikání ukazují údaje z tabulky 3.

"Městysy"

Třetí typ představují "městysy", tj. obce s velikostí zhruba do 4 000 obyvatel, které již mají nebo začínají mít městský charakter. Ve všech případech jde o obce se stabilním nebo rostoucím počtem obyvatel, obvykle i o střediska místního významu, s větším počtem rekreačních chat či chalup, a také o centra dojížděky za prací. Jsou do značné míry soběstačné jak co do základního školství a předškolní výchovy, tak v oblasti zdravotnictví a kulturních zařízení a co do obchodní a obslužné vybavenosti. Kromě základních druhů prodejen se objevují i prodejny specializovanější a v průměru se lze setkat se 3-4 druhy služeb. Tak jako v předchozím typu, i zde se jen ojediněle vyskytuje střední či odborné školství. Ekonomická základna těchto obcí je v porovnání s předešlými typy podstatně bohatší, a to co do kvantity (4-5 závodů či provozů na obec) i co do druhů činnosti, resp. odvětví výroby.⁶

⁶) III. typ nepředstavoval ve výzkumu příliš početně zastoupenou kategorii. Tyto obce lze navíc dále členit do menších podskupin, a to podskupiny obcí se statutem města a s Městským

Z politických stran byla v minulosti přítomna opět především KSČ, v menší míře a víceméně formálně také ČSS a ČSL. Ze zájmových organizací minulosti lze jmenovat jako nejčtenější se vyskytující požárníky, myslivce, zahrádkáře, tělovýchovnou jednotu, ČSZ a Svazarm, dále i o něco méně časté rybáře, včelaře, ČSČK, SČSP a SSM. Dosti ojediněle byli v "městsech" zastoupeni ochránci přírody, chovatelé, filatelisté, invalidé a ČSPB. V období po 17. listopadu 1989 vznikl asi v polovině obcí Junák (v žádném z předchozích dvou typů obcí se neobjevil). Zánik zájmových organizací se týkal jen SSM, Svazarmu, ČSZ a SČSP.

Z nově vzniklých politických organizací lze jmenovat OF (ve všech případech) a dále ČSS, Stranu zelených, ČSL a ČSSD (většinou jen v jednom či dvou případech). Určité specifikum představuje u tohoto typu obcí vedle Junáka i existence spolků a společností s osvětově, ekologicky a lokálně patrioticky zaměřeným programem. Žádný z městysů nebyl členem Svazu měst a obcí a ani jiného podobného sdružení. V několika případech byla zaznamenána snaha o osamostatnění přidružených obcí.

O tom, jak radikálně zde probíhala rekonstrukce NV, vypovídá tabulka 4. Noví představitelé a poslanci národních výborů pracují často velmi snaživě, někdy se projeví jejich nezkušenost či naivita. Mají většinou jasné představy o budoucnosti obce i o možnostech jejího samofinancování. Naproti tomu dosavadní funkcionáři či poslanci, i pokud zůstali na svých místech, šíří často názory o své nenahraditelnosti, finanční možnosti obce vidí černě a nesnaží se ani nic nového navrhnout.

Změny ve vedení místních podniků a škol proběhly zhruba v polovině sledovaných "městysů". Jak již bylo naznačeno, značná aktivita se v těchto obcích rozvíjí v podnikání, a to jak v činnostech na povolení NV, tak v zakládání soukromých podniků či živností (blíže viz tabulka 3).

Celkovou společenskopolitickou situaci v "městsech" lze charakterizovat uvolněnější náladou, větším zájmem o celkové politické dění i o dění ve vlastní obci, což dokládá zvýšená návštěvnost schůzí a růst především verbální aktivity lidí. Vypozorovat lze zvýšený zájem o možnosti podnikání, ale i obavy o další osud některých místních podniků, obavy ze zdražování apod. Svou prostou velikostí "městse" vytvářejí předpoklad, že pro politické instituce se najdou noví schopní lidé, stojící mimo dosavadní nomenklaturu či starou strukturu. Určitá anonymita plynoucí z větší velikosti obce zaručuje prostor pro existenci institucionalizované opozice, nikoli pouze pro osobní soupeření. Zdárná rekonstrukce NV zde už nehraje tak klíčovou roli, protože vedle národního výboru zde zpravidla působí politické strany a společenské organizace, které mohou rozhodování NV ovlivňovat a kontrolovat. Obec skýtá již obvykle dostatečný prostor pro formování alternativních či opozičních skupin, které prezentují své představitele a ovlivňují veřejné mínění.

národním výborem - Lázně Kynžvart (Cheb), Švihov (Klatovy), Lišov (České Budějovice), podskupiny moravských obcí s MNV - Veverská Bitýška (Brno-venkov), Štěpánkovice (Opava) a podskupiny specifických obcí s MNV - příměstská aglomerovaná obec Dobříšovice (Praha-západ) a obec se sezónní turistickou funkcí Křivoklát (Rakovník).

Specifickými případy v rámci tohoto typu, vyznačujícími se velmi čilým a diferencovaným politickým životem, jsou obce v nedalekém zázemí větších měst a obce v regionech s typickým životním stylem a hodnotami obyvatelstva.

"Malá města"

Čtvrtý typ zahrnuje obce o velikosti zhruba 4-10 tis. obyvatel. Jde již o skutečná městská sídla, vyznačující se rostoucí populací, velkou rozmanitostí a počtem pracovních příležitostí, všestrannou a specializovanou sítí obchodů a větším počtem druhů nabízených služeb. Vedle základního školství a předškolních zařízení se zde běžně vyskytují i střední školy či odborná učiliště, lidové školy umění, ale i zvláštní školy a další speciální sociální zařízení. Typická je existence muzeí i stálých expozic, galerie či výstavní síně, vyšší sportovní i zdravotnické vybavenosti a také hotelových ubytovacích kapacit.⁷

Politickou strukturu zde v minulosti tvořily KSČ, ČSL a ČSS. K těmto stranám po listopadu přibýly nově vzniklé či obnovené: OF ve všech obcích, Strana zelených (v polovině obcí), Republikánská strana (ve čtvrtině) a jednotlivě i Strana zemědělská. Nově byly založeny i některé místní organizace ČSL, ČSS a především Československé sociální demokracie. KSČ zaznamenala značný pokles členské základny a personální změny ve vedení, ČSL naopak ve více případech vykázala nárůst počtu členů.

Pokud jde o zájmové organizace, je jejich spektrum v podstatě shodné s předchozím typem. Určitým specifikem může být jen silnější pozice ČSPB a výskyt ČSVTS; z nově založených je třeba jmenovat především Junák (založený asi v polovině městeček), ale i Svaz důchodců nebo takové specifické organizace jako Klub křesťanských žen, Společnost přátel Kanady, Společnost přátel USA či společnost pro obnovu daného města.

Na zřejmě větší tlak a aktivitu lidí v tomto typu obcí ukazují výsledky rekonstrukcí MěNV, kde se na nejdůležitější místa předsedů a tajemníků dostali v 80-90 % případů lidé s důvěrou, ať již jde o členy OF, KSČ, jiné strany či bezpartijní. Vyměněna nebo kooptována byla asi 1/4 poslanců, takže celkový poměr nečlenů a členů KSČ je asi 2,5 : 1. Výrazné personální změny proběhly asi v 80 % sledovaných "malých měst" i ve vedení hlavních místních podniků a škol.

Nálada a společenskopolitická situace v "malých městech" byla ve sledovaném období "živá" a podobala se situaci ve větších centrech. Vzrostla zde značně informovanost lidí, a to nejen díky sdělovacím prostředkům, ale i díky oživení lokálního společenského života. Zaznamenána byla silná averze vůči KSČ a alespoň proklamativní připravenost lidí na možná nepopulární ekonomická opatření. Zvýšená aktivita obyvatel se projevuje především v návštěvě veřejných schůzí a hromadných akcí, ve větší vzájemné komunikaci a především ve snahách o

7) IV. typ představuje v našem výzkumu druhou nejpočetněji zastoupenou skupinu obcí. Patří sem Krásná Lípa (Děčín), Benešov nad Ploučnicí (Děčín), Dubí (Teplice) jakožto dosídlované obce a dále Hostinné (Trutnov), Strážnice (Hodonín), Kostelec nad Orlicí (Rychnov nad Kněžnou), Dačice (Jindřichův Hradec), Františkovy Lázně (Cheb), Přestice (Plzeň), Nové Město nad Metují (Náchod).

podnikání (blíže viz tabulku 3). Kromě rekonstrukcí MěNV, změn ve vedení podniků a změn názvu některých ulic či prostranství však žádné výraznější viditelné změny nenastaly. V mnohém zde platí, co už bylo řečeno o obcích III. typu. Zhruba polovina těchto obcí se stala členy Svazu měst a obcí. Dezintegrační tendence se vyskytly u některých přidružených obcí sledovaných "malých měst".

Souhrnně k politickým změnám a politickému klimatu na lokální úrovni

Co souhrnného lze říci k tomuto popisu politických změn ve venkovských sídlech a malých městech? Lokální scéna na venkově a v malých městech reagovala v létech 1989-1990 na politický vývoj v centru, tj. v Praze a několika dalších velkoměstech, převážně se zpožděním a po svém. Bylo to způsobeno nejen vzdáleností, která zejména v prvních nejistých týdnech po 17. listopadu představovala fyzickou překážku šíření informací, nových hodnot a vzorů chování (venkov a periferní oblasti byly např. poměrně dlouho diskriminovány při distribuci denního tisku), ale také jiným rozměrem, odlišným sociálním profilem, sociální organizací a hodnotami vesnického a maloměstského společenství v porovnání se společností velkoměstskou - a proto i jeho jinou reakcí na překotný politický a společenský pohyb. Zejména následující faktory přispěly k pomalejšímu tempu politických a sociálních změn na venkově a v malých městech, k uchování větší kontinuity institucí, osob, chování i hodnot, a často i k větší váhavosti, skepsi a k větším obavám zdejších obyvatel.

Vnitřní provázanost a přehlednost lokální společnosti, prostorové propojení jednotlivých životních okruhů lidí a konkrétnost jejich vzájemných vztahů - a tedy intenzivnější sociální kontrola, málo tolerantní k náhlým změnám politického chování.

Menší podíl inteligence v obyvatelstvu a skutečnost, že značná část schopných a ochotných místních aktivistů se již angažovala v institucích bývalého režimu a byla proto nyní v mnoha případech politicky diskvalifikována - a tedy omezená sociální základna pro formování nových místních elit.

Zainteresovanost určité části rurální a polorurální společnosti na ekonomických a sociálních podmínkách bývalého režimu, zejména na vysoce dotovaném zemědělství a solidaritě panující v některých zemědělských družstvech - a tedy nedůvěra ke změnám, jež by mohly tento systém rozrušit.

Výrazná úloha integrujících lokálních zájmů (vázaných hlavně na místní hmotné životní podmínky) zmírňujících intenzitu stranických politických konfliktů a oslabujících význam univerzálních a abstraktních hodnot a cílů "velké" politiky.

Tradiční sklon venkovské a maloměstské společnosti ke konzervatismu - a tedy nedůvěra k rychlé změně institucí a hodnot.

Politickou transformaci venkova a malých měst souhrnně charakterizuje ve sledovaném období, tedy v prvních měsících po listopadu 1989, několik základních procesů přinášejících v prvé řadě rozklad starých a vytváření nových institucí:

1. Rozdělení velkého počtu obcí, převážně těch, které byly v minulosti vytvořeny administrativním sloučením více sídel, na jejich původní části.

Slučování obcí, probíhající direktivním způsobem v 70. a 80. létech, se ve svých důsledcích mnohde neosvědčilo a bylo ze strany připojených obcí považováno za projev centralismu. Osamostatnění dříve nezávislých lokalit bylo tak často jedním z prvních demokratizačních požadavků na lokální úrovni. Hledisko ekonomické a organizační racionality zůstávalo vesměs ve stínu dezintegračních požadavků.⁸

2. Rekonstrukce místních a městských národních výborů, která probíhala do konce března 1990, spočívala obvykle ve výměně jejich vedoucích funkcionářů (předsedy a tajemníka) a části poslanců tak, aby bylo odstraněno dosavadní monopolní zastoupení komunistické strany. Způsob rekonstrukce byl zpravidla dohodnut mezi politickými organizacemi, jež v místě působily, jednáním u "kulatého stolu". Změna pak byla provedena rezignací části komunistických poslanců a kooptací poslanců nových, zpravidla zastupujících Občanské fórum. Z nich se pak také většinou rekrutovali noví vedoucí funkcionáři národních výborů. Většinou to byli aktivisté vstupující poprvé do politického života, dosud nedotčení zkušenostmi nejen v místní správě, ale také v řízení vůbec. V mnohem menší míře se rekonstrukce dotkla aparátu národních výborů.
3. Vznik nových a zánik či přeměna dosavadních politických a společenských organizací. Téměř všude vzniká na konci roku 1989 nebo počátkem roku 1990 místní Občanské fórum, které se stává hlavním prosazovatelem změn a tribunou nové lokální aktivity. Ve svých, jen volně vymezených řadách soustřeďuje jak donedávna mlčící nebo umlčované aktivisty, tak občas i politické přeběhlíky nebo pragmatiky moci a někdy i sociálně marginální typy, jaké dočasně vynáší každá prudká společenská změna. V mnoha menších obcích ztrácí Občanské fórum v polovině roku 1990 dech, aby jej opět získalo před obecními volbami.

Ve větších venkovských obcích a malých městech začínají působit i další polistopadové politické strany, i když ne všechny z těch, které se etablovaly na centrální úrovni. Územní organizace KSČ většinou přetrvávají, mění však často vedení, ztrácejí část dosavadního členstva, ale získávají také nové, zkušenější a mladší členy, přicházející ze zrušených závodních organizací. Komunistická strana ztrácí v obcích a městech formální vliv, udržuje si však leckde prostřednictvím svých členů a jejich sociálního kapitálu (tj. jejich v minulosti vybudovaných kontaktů, naučených sociálních obratností a zkušeností) nezanedbatelný vliv neformální.

Změnou procházejí i ostatní strany bývalé Národní fronty. V některých obcích se nově ustavují jejich místní organizace nebo již existující organizace získávají nové členy, jinde se však tyto organizace naopak rozpadají. Zastavuje se činnost řady dosavadních společenských organizací (Socialistického svazu mládeže, Svazarmu, Svazu žen, Českého svazu tělesné výchovy apod.) a na místě některých z nich vznikají nástupnické organizace s podobnou funkcí. Přežívá většina zájmových organizací (zahrádkáři, rybáři, myslivci apod.), představujících na venkově jeden z nejdůležitějších, a zřejmě stále funkčních pilířů lokální sociální organizace. Ustavují se společenské organizace nové, a to buď místní odbočky

⁸) Během roku 1990 vzniklo takto v České republice 1665 nových obcí. Celkový počet obcí se tím zvýšil z 4 104 k 31. 12. 1989 na 5 769 k 31. 12. 1990, tedy o 40 %.

nových celostátních institucí (Junáka, Společnosti přátel USA apod.) nebo - spíše výjimečně, organizace specificky místní (vlastivědné a kulturní spolky, organizace pečující o životní prostředí apod.).

4. Nové hospodářské organizace na lokální úrovni v tomto období ještě ve větším měřítku nevznikají - rýsují se však už praskliny, které později povedou k dezintegraci stávajících podniků. Začínají se také projevat první známky zájmu o soukromé podnikání, zejména v obcích městského typu. Jen výjimečně lze naproti tomu registrovat zájem o soukromé hospodaření v zemědělství nebo projevy rozkladu stávajících zemědělských podniků, s výjimkou jejich dekoncentrace.

5. S rozpadem nomenklatury je zpochybněna legitimita dosavadní místní mocenské elity a rozrušují se způsoby jejího vytváření a upevňování. Přístup k moci se otevírá širšímu okruhu jedinců i skupin stojících dosud mimo vládnoucí vrstvu. Pravidla a kritéria formování nové místní elity však zatím nejsou zřetelná. Ti, kdo nově vstupují na místní politickou scénu, spojují své ambice většinou s Občanským fórem. Jsou zpravidla znevýhodněni malou nebo žádnou politickou a manažerskou zkušeností. Zejména v malých obcích, kde není dostatek schopných aktivistů, se však setkáváme s případy, kdy dosavadní funkcionáři národních výborů jsou ve svých funkcích potvrzováni. V očích veřejnosti je legitimují jejich manažerské schopnosti a dosavadní zásluhy o rozvoj obce, ceněné výše než politická příslušnost.

Částečně se mění vedení hospodářských a dalších organizací, které v obcích působí (ředitelů škol, zdravotnických zařízení, organizací místního hospodářství, zemědělských a průmyslových závodů apod.). Proces personálních změn, který byl ve sledovaném období započat a do voleb zdaleka ještě neskončil, má zpočátku dosti živelný průběh a teprve postupně dostává podobu konkursů se stanovenými pravidly.

Vcelku lze konstatovat, že do červnových parlamentních voleb r. 1990 byly ve venkovských obcích a malých městech většinou vytvořeny základní institucionální předpoklady pro změnu místního politického života. Tyto předpoklady však v tomto období ještě nebyly příliš pevně zakotveny a realita nové společenské a politické situace zde byla stále ještě o mnoho méně zřejmá než na úrovni centrální. Téměř nic se v této době ještě nemění (a za tak krátkou dobu zřejmě ani změnit nemohlo) v sociálně ekonomických vztazích uvnitř vesnických a maloměstských komunit. Budou to až tyto změny, především nová struktura vlastnických vztahů, které teprve s trvalejší platností přestaví kulisy i na lokální politické scéně.

Se specifickou situací na této scéně souvisí i politické klima na venkově a v malých městech. Přestože ve většině sledovaných obcí byly události 17. listopadu a následujících dnů (byť se zpožděním) uvítány a přinesly zpočátku vzednutí vůle a aktivity veřejnosti, začíná se z jara r. 1990 v postojích a náladách obyvatelstva projevovat jistý útlum. V představách některých lidí se vývoj začíná zpomalovat a situace jakoby vracet do "starých kolejí". Současně s únavou se dostavuje i vystřízlivění z příliš optimistických představ. Často, a někdy asi i oprávněně, je vyslovován názor, že venkovské obce a malá města zůstala jaksi stranou zájmu, ať

již v souvislosti s předvolební kampaní, nebo s řešením lokálních problémů. K pocitu politického rozčarování někde značně přispěla i již zmíněná problematická úroveň představitelů místního Občanského fóra.

Značnou rezistenci prokazuje odcizený vztah obyvatel k řízení obce, tendence stáhnout se do soukromí, zaujímat vyčkávací postoje, očekávat, že řešení místních problémů obstará kdosi "nahore". Působí zde nejen setrvačnost vzorů chování vytvořených ve společnosti "reálného socialismu", ale především to, že v řadě obcí schází vedoucí činorodé osobnosti, které by na určitém poli (kulturním, ekologickém, podnikatelském aj.) lokální společnost stmelovaly. Nejde v řadě případů ani tak o nedostatek schopných lidí, jako spíše o nedostačně vyvinutý pocit sounáležitosti s obcí a z toho vyplývající absenci ochoty, zájmu či snahy pokusit se něco pro obec a s obcí udělat. A stejně tak zde hraje roli i nerozvinutost institucí, které by občana s obcí spojovaly a zprostředkovaly tak jeho vliv na veřejné záležitosti. Jinými slovy jde tedy o nerozvinutou politickou kulturu a nerozvinutou občanskou společnost.

Uvedené procesy probíhaly v jednotlivých typech obcí různým způsobem a s různou intenzitou. Význam komunitního faktoru, omezujícího politizaci a politickou polarizaci místního života a podporujícího lokální etnocentrismus, klesal - jak lze ostatně očekávat - s rostoucí velikostí obcí, s jejich městskostí, resp. s blízkostí k větším městům. Politická mapa větších a urbanizovanějších obcí byla zpravidla členitější, vyváženější a ve větší míře zahrnovala nové, polistopadové strany a spolky. Tyto obce byly otevřenější vůči změnám na globální úrovni, bylo zde více výrazných osobností a větší potenciál aktivistů. Vývoj v těchto obcích proto také méně závisel na výsledcích rekonstrukce a na způsobu fungování národních výborů, které zde představovaly jen jednu z více složek nově vznikajícího politického systému. Méně také závisel na jednotlivých funkcionářích a aktivistech a na jejich osobních dispozicích.

K velmi podobným poznatkům vedly i nedávné polské a maďarské výzkumy politických změn lokální společnosti v postkomunistickém období. Poukazují jak na aktivizaci lokálních společenství, krystalizaci a diferenciaci místních zájmů a postupné vytváření demokratických institucí, tak i na řadu problémů, které transformaci na místní úrovni doprovázejí. Jalowiecki píše v této souvislosti o "anarchizaci" lokální a regionální společnosti v Polsku, o její amorfnosti a atomizaci, o zatím nedostatečném osvojení institucí místní samosprávy, o nebezpečí apatie a rozčarování, o "nevolnickém" způsobu myšlení zděděném po starém režimu [Jalowiecki 1990]. Velkey ve své monografii maďarského města Mezoberény upozorňuje na malé zkušenosti nových místních politiků v oblasti řízení a na pomalé a váhavé vytváření místních zájmových organizací a skupin [Velkey 1991].

Závěrem

Pokud budeme vycházet hlavně z institucionálních změn, lze polistopadový politický vývoj na lokální úrovni zatím rozdělit do tří etap: 1. období do parlamentních voleb v červnu 1990; 2. období do zavedení nového obecního zřízení a obecních voleb v listopadu 1990 a 3. období, které bude zřejmě

zakončeno zavedením nového systému financování obcí od roku 1993. Poznatky, které jsme zde uvedli, se bezprostředně týkají prvé z těchto etap. V mnoha ohledech však šlo o období kritické, které rozrušilo mocenskou strukturu starého režimu a vytvořilo první předpoklady pro utváření místní demokracie. Procesy, které se v této etapě začaly odvíjet, jsou trvalejší povahy a ovlivní lokální scénu i v dlouhodobější perspektivě.

Na politické jaro, vrcholící parlamentními volbami, navázal pak v obcích a městech neméně důležitý politický podzim s novým obecním zřízením a místními volbami. To je však už jiná kapitola.

Tabulky:

Tabulka 1. Obce v České republice podle počtu obyvatel (stav k 31. 12. 1989)

Velikostní skupina	Počet obcí		Obyvatelstvo	
	n	%	tis.	%
0 - 199	462	11,3	63,4	0,6
200 - 499	1 208	29,4	415,6	4,0
500 - 999	1 100	26,8	777,5	7,5
1 000 - 1 999	665	16,2	912,0	8,8
2 000 - 4 999	385	9,4	1 161,6	11,2
5 000 - 9 999	136	3,3	953,3	9,2
10 000 - 19 999	81	2,0	1 152,0	11,1
20 000 - 49 999	43	1,0	1 293,9	12,5
50 000 - 99 999	16	0,4	1 102,7	10,6
100 000 +	8	0,2	2 330,1	24,4
Celkem	4 104	100,0	10 362,1	100,0

Tabulka 2. Složení panelu sledovaných obcí

Velikostní skupina	Počet obcí	Kraj	Počet obcí
0 - 499	8	Středočeský	6
500 - 999	3	Jihočeský	5
1 000 - 1 999	7	Západočeský	6
2 000 - 2 999	6	Severočeský	5
3 000 - 4 999	3	Východočeský	4
5 000 - 9 999	7	Jihomoravský	6
10 000 +	1	Severomoravský	3

Tabulka 3. Soukromé podnikání na venkově a v malých městech
(panel 35 obcí, konec června 1990)

Typ obce	Počet povolení NV (na 1000 obyv.)	Počet soukromých podnikatelů, resp. registrovaných živnostníků
		(na 1000 obyv.)
Vesnice	6,00	0,36
Venkovská střediska	6,60	0,23
Městyse	6,70	0,73
Malá města	6,54	1,47

Tabulka 4. Rekonstrukce národních výborů na venkově a v malých městech
na jaře 1990
(panel 35 obcí)

Typ obce	Situace po rekonstrukci MNV					
	předseda		tajemník		poslanci	
	d	n	d	n	nečlen	člen
Vesnice	4	1	1,5	1	2,34	1
Venkovská střediska	6	1	3	1	1,62	1
Městyse	1	5	1	2	3,91	1
Malá města	1	2,6	1	1,6	2,46	1

d = dosavadní, n = nový; nečlen = nečlen KSČ, člen = člen KSČ

EVA HEŘMANOVÁ se zabývá geografickými aspekty změn lokální společnosti v post-totalitním období, studovala ekologické aspekty sociální patologie.

MICHAL ILLNER se zabývá sociologickými aspekty lokálního a regionálního vývoje, místní politiky, místní správy a samosprávy. Koordinuje výzkumný projekt "Sociologické aspekty místní samosprávy".

ZDENA VAJDOVÁ se zabývá sociologickými aspekty změn lokálního politického systému a podílí se na výzkumu "Sociologické aspekty místní samosprávy".

Všichni jsou výzkumnými pracovníky Sociologického ústavu ČSAV.

Literatura

Jalowiecki, B. 1989. *Rozwoj lokalny*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Jalowiecki, B. 1990. *Narodziny demokracji w Polsce lokalnej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski - Instytut gospodarki przestrzennej.

Swianiewicz, P. 1991a. "Local Government in Poland in Transition: The Case of Wesola Town." In *Events and Changes. The First Steps of Local Transition in East-Central Europe*, ed. by G. Péteri. Budapest: Local Democracy and Innovation Working Papers.

Swianiewicz, P. 1991b. "Reforms of Local Government in Central European Countries: Some Differences and Common Issues." In *Local Self-Government in Comparative Perspective*, ed. by E. Elander. Orebro: University of Orebro, v tisku.

Péteri, G. 1991. *Events and Changes. The First Steps of Local Transition in East-Central Europe*. Budapest: Local Democracy and Innovation Working Papers.

- Velkey, G. 1991. "Major Political and Economic Factors of the Local Transformation Process Undergoing in Mezoberény and the Vicinity (Korostarcza)." In *Events and Changes. The First Steps of Local Transition in East-Central Europe*, ed. by G. Péteri. Budapest: Local Democracy and Innovation Working Papers.
- Wiatr, J., (ed.). 1987. *Władza lokalna w warunkach kryzysu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Summary

The first stage of transition on the local level between November 1989 and the parliamentary elections in 1990 was monitored on a panel of villages and small towns in the Czech Republic. Smaller municipalities were responding to the stimuli coming from big urban centers in their own way and with delay. This was caused not only by physical distance, but also by their different social profile and social organization and by different values of rural and small town societies compared with big cities.

The following factors contributed to slower pace of change in Czech countryside after 1989, to preserving much more continuity of institutions, persons, behavior and values and to frequently greater reluctance of rural and small town population in accepting the post-communist transformation: 1. Traditional conservatism of rural and small town society as well as intensive social control in smaller communities. 2. The fact that substantial parts of the rural and semirural population profited from the economic and social conditions of "real socialism" and had, therefore, vested interests in the old redistributive system. 3. The integrative influence of local interests overriding political partisanship and reducing importance of universal goals and values of global politics. 4. The narrow social basis for recruitment of new leaders in rural communities and small towns.

Political change in rural places and small towns during the first year after the fall of communist regime can be characterized by the following processes and events: 1. Administrative disintegration of a great number of municipalities into their original parts and the resulting fragmentation of the municipal system. The number of municipalities in the Czech Republic has increased by 40% during 1990. 2. Reconstruction of local governments in spring 1990 which broke power monopoly of the Communist Party. In round-table negotiations between CP and Civic Forum a new distribution of seats in municipal councils was agreed and was brought into effect by the resignation of a great number of communist councillors and by co-optation of new representatives. 3. New political and social organizations were founded, while many old ones were abolished or transformed. Almost everywhere a local Civic Forum was established to become main engine of political change. New political parties founded their local chapters in some municipalities and also the former satellite parties were reshaped. Communist Party survived in most places. It lost a portion of its members but did retain a considerable influence in many places due to the social capital previously accumulated by its members. Many of the old regime's official social organizations closed down, whilst others reappeared with a new face. The traditional pillars of local social life - the gardeners', gamekeepers', fishermen's etc. associations remained mostly intact, proving their functional importance. Some new social organizations were established (Boy-Scouts, ecological organizations). 4. The first, and still modest shoots of private business have shown up, mostly in services, retail trade and crafts. While private activity was gaining momentum in such fields, there was apparent reluctance to take up private farming. Cracks appeared in the structure of the existing economic organizations, including local industry, state farms and service organizations. Some were decentralized, some disintegrated. Most service organizations operated by municipalities were privatized. Many organizations faced economic troubles, had to modify their programs and to reduce labor force. 5. Leadership of political, economic and social organizations has been mostly changed. Access to power was

opened to a wider range of people. New leaders were mostly associated with the Civic Forum and they frequently lacked political and managerial experience.

The character and intensity of the above change were influenced by the type and size of municipalities. The community factor which reduced politicization and polarization of local life played smaller role in larger, more urbanized municipalities and in the vicinity of urban centers. Here, the local political map was more differentiated and more balanced and more frequently included the post-November organizations.

K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky

KAMIL JANÁČEK*

Ekonomický ústav ČSAV, Praha

Some social effects of economic transformation in Czechoslovakia

Abstract: Social effect of economic transformation are analyzed on the base of statistical macrodata. In the behavior of households, adaptation and rationality appears. Renewed propensity to saving took place in 1991. Increase of inequality in earnings between branches begun and will continue so that differences in household incomes will increase. Unemployment remains still low and has a clear territorial and age profile. Rate of poverty is estimated on 13% households in 1991 but other 17% is to be considered vulnerable. The need of analyzing the welfare effect, i.e. consequences of transformation on redistribution of incomes, wealth and opportunities is stressed in conclusion.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 386-393)

Rok 1991 - první rok transformace československé ekonomiky - byl charakteristický silným poklesem hospodářské aktivity v důsledku propadu vnitřní a vnější poptávky, tendencí ke stabilizaci cenových hladin v druhé polovině roku po cenovém šoku po 1. lednu 1991, změnou institucionálního prostředí a nastupující privatizací a konečně obnovou zejména vnitřní rovnováhy v důsledku liberalizace cen, restriktivní měnové a rozpočtové politiky.

Ekonomické subjekty se změněným podmínkám přizpůsobují v omezené míře; převážná většina státních podniků se v očekávání privatizace orientuje na velmi krátký časový horizont, prudce snižuje investice a snaží se udržet určitou úroveň produkce a tudíž i zaměstnanosti. Ekonomika má podstatně více rysů tržního hospodářství, ale stále zůstává "mixem" tržního a netržního hospodářství. Zásadnější strukturální změny jsou teprve v počátcích.

Je samozřejmé, že ekonomický průběh transformace se výrazně odrazil v sociálních parametrech: domácnosti se poprvé po padesáti letech setkaly s nezaměstnaností velkého rozměru (míra nezaměstnanosti činila koncem roku 6,6 % při 527 000 nezaměstnaných), s prudkým poklesem reálných příjmů a se značnou změnou nejen cenových hladin, ale i cenových struktur. Chování domácností bylo a je charakteristické jak zvýšenou nejistotou a obavami z budoucnosti, tak snahou racionálně se adaptovat na měnící se podmínky a přizpůsobit se prostředí se zvýšeným stupněm rizika a nejistoty. Analýza těchto nových jevů je nezbytná nejen z čistě výzkumných hledisek, ale - a to zejména - pro volbu takových cest a opatření hospodářské politiky, jež by nepřekračovala

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Kamil Janáček, CSc., Ekonomický ústav ČSAV, Politických vězňů 7, 111 73 Praha 1, tel.: (02) 26 87 19.

kritickou úroveň sociální tolerance obyvatel, a zajistila tudíž průchodnost transformace československé ekonomiky.

Chování domácností

V chování domácností v roce 1991 dominoval jeden významný faktor: obnovil se sklon k úsporám. Míra úspor dosáhla historicky nejvyšší výše za posledních 40 let - 9,3 %. Lze to brát jako doklad pozitivních očekávání obyvatel, výsledek bankovní politiky i důsledek zmírnění inflace po cenové liberalizaci počátkem roku 1991. Jak ukazuje tabulka 1, restriktivní měnová a fiskální politika vlády byla úspěšná a vedla - přinejmenším v krátkém období - ke zvládnutí inflace. To působilo velmi příznivě na pokles inflačních expektací domácností a posílilo uvážlivost v jejich jednání a sklon k úsporám.

Stabilizace spotřebitelských cen ve 2. a 3. čtvrtletí 1991 i růst příjmů se odrazily ve zlepšení hospodářského veřejného mínění: tzv. index spotřebitelského klimatu, který měří hospodářské mínění domácností, se v květnu výrazně zlepšil (o 46 bodů) a v září o dalších 8 bodů. Nicméně obnovení růstu cen ve čtvrtém čtvrtletí mělo za následek pokles tohoto indexu v prosinci o 10 bodů, přičemž vzrostl počet domácností, které očekávají zhoršení své hospodářské situace v roce 1992. Přitom pokles je podstatně výraznější na Slovensku, kde je obyvatelstvo výrazně kritičtější k celkovému vývoji národního hospodářství, životní úrovně i zásobování vnitřního trhu. To je dáno mj. nejen rozdílným vývojem nezaměstnanosti v obou částech státu, ale též tím, že inflace na Slovensku byla o 5 bodů vyšší než v Čechách.

Analýzy spotřebitelského chování dokládají, že spotřebitelé se začínají orientovat v nové situaci, přizpůsobují se novým cenovým hladinám a relacím a začínají se chovat racionálně a šetrně. Počet domácností, které preferují okamžitě utratit všechny peněžní prostředky, klesá. Snižující se sklon ke spotřebě je důsledkem jak změny v hospodaření s finančními prostředky, tak poklesu koupěschopnosti. Pokles koupěschopnosti se mnohem silněji projevuje v oblasti předmětů dlouhodobé spotřeby než u předmětů běžné spotřeby nebo u potravin. Předměty dlouhodobé spotřeby prozatím ztratily své dlouhodobé výsadní postavení ve výdajích obyvatelstva, jejich váha ve struktuře výdajů výrazně poklesla.

Tabulka 1. Spotřebitelské ceny 1991 - 1992

		měsíční tempa růstu v %
1991	leden	25,8
	únor	7,0
	březen	4,7
	duben	2,0
	květen	1,9
	červen	1,8
	červenec	-0,1
	srpen	0,0
	září	0,3
	říjen	-0,1
	listopad	1,6
	prosinec	1,2
1992	leden	1,1

Pramen: FSÚ

Nákupy jsou odkládány v očekávání snížení cen tuzemských výrobků. V domácnostech s existujícím zájmem o nákup předmětů dlouhodobé spotřeby převládá snaha o nákup v zahraničí či zahraničního výrobku. Zájem o nákupy v zahraničí je motivován tím, že spotřebitelé preferují kvalitu, užité vlastnosti, nákupní podmínky, i když často znamenají vyšší cenu. Spotřební účinnost domácích výrobků je doposud hodnocena jako nízká.

Vývoj v roce 1991 naznačuje, že zdrženlivost v nákupech, střídmost a úspornost spotřebního chování postupně přechází v tendence trvalejšího rázu. Přes - anebo právě pro - špatnou finanční situaci se domácnosti odklánějí od okamžité spotřeby, snaží se vytvářet finanční rezervy a zabezpečit se tak proti nejisté budoucnosti. V chování domácností se stále zřetelněji prosazuje dlouhodobější horizont rozhodování.

Tady dochází k zásadní změně spotřebitelského chování oproti minulosti. Všeobecným znakem chování československých spotřebitelů v nedostatkové ekonomice bylo zvýšení sklonu ke spotřebě v dobách poklesu ekonomické aktivity a rostoucích ekonomických obtíží ve výrobě i na trhu. Spotřebitelé preferovali okamžitou spotřebu; zvýšené nákupy měly často podobu nákupních horeček či vln, zaměřených buď na veškeré zboží, či na vybrané sortimenty. Je samozřejmé, že tyto vlny byly doprovázeny zvýšenou mírou inflace - buď otevřené, nebo skryté.

Takový typ reakce se výrazně liší od spotřebitelského chování v tržní ekonomice; zde sklon k úsporám v obdobích recese ekonomiky se zvyšuje, neboť domácnosti se snaží zabezpečit se proti vzrůstající nejistotě v budoucnosti (budoucí příjmy se stávají nejistými, a proto je nutné zvyšovat rezervy).¹

¹) Tento fakt je znám v ekonomické teorii jako tzv. efekt západky a poprvé jej popsal J. Duesenberry [1949]. Spotřebitelé se snaží udržet již jednou dosaženou úroveň spotřeby a životního standardu, v případě poklesu běžných příjmů čerpají z dříve nahromaděných rezerv

Tabulka 2. Vývoj hrubého domácího produktu a míry úspor

Rok	HDP	míra úspor
1961	2,6	3,6
1962	3,2	2,3
1963	-2,0	2,1
1964	1,4	3,4
1965	3,1	3,7
1966	7,3	3,6
1967	-0,7	4,4
1968	3,7	3,9
1969	6,4	3,0
1970	6,3	5,1
1971	8,6	5,6
1972	4,1	6,1
1973	4,0	6,4
1974	5,6	4,0
1975	3,6	4,1
1976	1,8	4,7
1977	2,3	5,0
1978	2,4	2,8
1979	1,8	2,5
1980	2,5	3,3
1981	-1,0	3,4
1982	-0,9	4,3
1983	0,1	4,6
1984	1,4	4,4
1985	2,4	4,1
1986	0,9	4,8
1987	1,8	4,9
1988	2,0	4,2
1989	1,7	4,1
1990	-3,1 ¹⁾	0,3
1991	-14 až -16 ¹⁾	9,3 ¹⁾

1) předběžné údaje

HDP - tempo růstu v %;

míra úspor - podíl úspor na disponibilních příjmech v %

Pramen: VI. Nachtigal: Otázky dynamiky hospodářského rozvoje

Československa v 60. až 80. letech. EÚ ČSAV, VP č. 380, Praha 1991;

FSÚ; vlastní výpočet.

Toto chování československých domácností lze dokumentovat i empiricky. Jak ukazují údaje tabulky 2, období poklesu ekonomické aktivity bylo v Československu obvykle doprovázeno poklesem míry úspor. V chování domácností se odrazila percepce prosazované koncepce sociálních jistot (stálé zaměstnání znamenalo jistý příjem, pokud ovšem nehovoříme o jeho výši, diferenciaci apod.).

(úspor apod.). Tak se dá vysvětlit známá skutečnost, že výroba, příjmy, hrubý domácí produkt vykazují podstatně větší výkyvy než soukromá spotřeba.

Určitá úroveň důchodů byla zajištěna; co nebylo jisté, byl dostatek některých zboží a služeb, resp. střídání stavu dostatkovosti a nedostatkovosti (viz [Kornai 1980]).

Zvýšení sklonu ke spotřebě, masové nákupy v obdobích ekonomického poklesu a obtíží, tak typické pro chování spotřebitele v centrálně plánované ekonomice, zesilovalo inflační tlaky. Inflace byla navíc sycena vysokými inflačními expektacemi obyvatelstva, které se zakládaly na zkušenostech z minulého vývoje: vláda totiž obvykle hledala východisko, jak řešit rostoucí nedostatky na trhu, centrálním zvýšením cen u nejvíce nedostatkového zboží.

Proto návrat k chování, typickému pro tržní ekonomiku - kdy v období poklesu hospodářské aktivity klesá sklon ke spotřebě a stoupá sklon k úsporám - pomáhá tlumit inflaci: inflační expektace se též v průběhu roku 1991 citelně snížily. Prosazující se tržní racionálnost do chování domácností potvrzuje některé poznatky teorie racionálních expektací, resp. teorie adaptivních expektací.

Změny v chování však neprobíhají naráz, mají delší časovou dimenzi. S určitou nadsázkou by se dokonce dalo říci, že spíše probíhají *intergeneračně*, než *intrageneračně*. Proto vytváření nových spotřebních vzorců a modelů je déletrvající proces. V nejbližším období lze tudíž očekávat prolínání tradičních a nových spotřebních modelů, střídání jejich převahy, což bude určovat definitivnější podobu ekonomického chování československých domácností.

Diferenciace příjmů

Nástup tržních prvků v československé ekonomice s sebou přinesl - ve srovnání s minulými desetiletími - podstatně vyšší diferencovanost vývoje průměrných nominálních mezd v jednotlivých odvětvích národního hospodářství. Zvýšil se variační koeficient, kterým se měří variabilita mezd mezi jednotlivými odvětvími o 7 bodů; to je na československé podmínky velký růst. Zatímco v 80. letech byla větší diferencovanost mezd v odvětvích výrobních, v roce 1991 tomu bylo u odvětví nevýrobních, zejména pak u některých služeb (bankovníctví, pojišťovnictví), kde byl zaznamenán vysoký růst mezd a start k návratu k "normálním" meziodvětvovým relacím, známým z vyspělých ekonomik.

Rozvoj soukromého sektoru znamenal silný impuls pro větší diferenciaci mezd. Úroveň mezd v soukromém sektoru byla v roce 1991 (po očistění o příspěvek na sociální a nemocenské zabezpečení) zhruba o 20 - 30 % vyšší, než ve státním a družstevním sektoru. Je to dáno jak přednostní orientací soukromého sektoru na obory a odvětví, které zaznamenaly nadprůměrný růst mezd (služby), tak faktem, že drtivá většina soukromých firem nepodléhala mzdové regulaci (jedná se o malé podniky do 25 pracovníků).

Všechny přímé i nepřímé informace nicméně jednoznačně potvrzují, že diferenciaci mezd v československé ekonomice započala, a že tento trend bude pokračovat. Především lze očekávat prohlubování diferenciaci nejen mezi odvětvími, ale uvnitř nich - v závislosti na konkrétní ekonomické situaci jednotlivých podniků. Dosavadní předprivatizační stav u většiny z nich tlumí dopad různé ekonomické situace do zaměstnanosti a vývoje mezd (manažeři většinou

preferují sociální klid a tudíž vyplácejí mzdy i tehdy, pokud nejsou schopni dostat dalším závazkům).²

Výraznější diferenciacie mezd a příjmů vůbec je v Československu novým jevem a je otázkou, jakým způsobem na ni bude společnost reagovat, jak se s ní vyrovná. Nivelizace silně poznamenala hodnotové postoje obyvatel, je v nich hluboce zakořeněna, a to nejen v důsledku politiky uplynulých čtyř či pěti desetiletí. Přitom transformace ekonomiky přináší nejen větší příjmovou diferenciaci, ale postupně ztrátu sociálního pohodlí a existujícího modelu sociálních jistot. Reakci společnosti na tento vývoj je možné odhadovat dosti obtížně; nicméně s vysokou pravděpodobností lze očekávat, že již dnes existující nerovnoměrnost v rozdělení příjmů se bude dále prohlubovat. Přitom podíl nejvyšších příjmových skupin bude citelně nižší než podíl skupin na opačném konci příjmového spektra.

Nezaměstnanost a chudoba

Různým aspektům analýzy trhu práce je věnována značná pozornost. Bylo by však užitečné indikovat některé zvláštnosti dosavadního vývoje; rozbor odlišností např. od situace ve standardních tržních ekonomikách totiž může lépe pomoci formulovat aktivní politiku zaměstnanosti, tzn. politiku orientovanou na tvorbu nových pracovních příležitostí.

V Československu jsou nezaměstnaností nejvíce postiženy nejproduktivnější věkové kategorie (mezi 20 a 40 lety). Tento jev je specifický a odlišuje ČSFR od rozvinutých tržních ekonomik, kde nejvyšší míru nezaměstnanosti zaznamenáváme - vedle absolventů škol - u starších ročníků. Důvodů je - či může být - několik:

- pro odchod starších pracovníků prozatím v našich podnicích neexistují žádné důvody. Modernizace v podnicích doposud neprobíhá, moderní technologie - vyžadující vyšší či novou kvalifikaci - se prozatím v masovějším měřítku nezavádějí;
- přetrvávající společenské klima ve většině podniků zatím znamená ohrožení spíše pro mladší generaci, která si nestačila vybudovat pevná pouta v existujících kolektivech a různých neformálních skupinách;
- nižší úroveň znalostí, zkušeností a dovedností - čili kvalifikační kompetence - u mladších pracovníků;
- soukromé podnikání vedle hlášení se jako nezaměstnaný. Díky prozatím slabé kontrolní moci příslušných úředních orgánů nelze ani tento důvod vyloučit.

Vývoj nezaměstnanosti měl silně diferencovaný regionální a strukturální profil. Při celostátní míře nezaměstnanosti 6,6 % činila míra nezaměstnanosti v České republice 4,1 %, na Slovensku 11,8 %, přitom mezera mezi mírou nezaměstnanosti v Čechách a na Slovensku se v průběhu roku neustále rozevírala. Tyto prohlubující se rozdíly jsou zejména výsledkem rozdílného akcentu, kladeného

²) I přesto byl vývoj v roce 1991 zajímavý: zhruba 25 % podniků v národním hospodářství vykázalo stagnaci průměrných nominálních mezd (nebo i pokles), 55 % růst mezd do 20 %, u zbývajících 20 % růst mezd přesáhl 20 % (u 10 % dokonce 30 %).

v obou republikách na aktivní politiku zaměstnanosti: v České republice bylo vytvořeno 157 000 společensky účelných pracovních míst (z toho 50 000 asistentských míst pro čerstvé absolventy škol),³ zatímco na Slovensku se s touto činností započalo později (bylo vytvořeno 24 400 nových pracovních příležitostí).

Ekonomický vývoj v roce 1991 působil též na vývoj skupiny domácností, které se nacházely na či pod hranici chudoby. Analýza sociálního a ekonomického fenoménu chudoby je totiž významná pro dosažení sociálního konsensu a sociální průchodnosti realizovaných systémových přeměn. Proto je záslužné, že zejména sociologický, ale i ekonomický výzkum se začínají intenzivněji touto problematikou zabývat - viz např. stať Jiřího Večerníka [1991] v tomto časopise.

Propočty provedené v Ekonomickém ústavu ČSAV [Janáček a kol. 1991] naznačují, že koncem roku 1991 se *na či pod* hranici oficiálně uznávaného životního minima nalézalo 12-13 % domácností. Dalších asi 17 % domácností se nalézá v pásmu do 25 % nad oficiální hranici životního minima. Jde o okruh domácností, které lze označit za chudé (či potenciálně chudé). V této skupině se nalézají zejména domácnosti s následujícími charakteristikami: vícedětné domácnosti, domácnosti mladých manželů, domácnosti bez ekonomicky aktivních členů. Zejména domácnosti s dětmi a s jedním ekonomicky činným členem jsou potenciálně ohroženy chudobou. Týká se to prakticky všech domácností, u kterých ekonomicky činná osoba má pracovní příjem blízký průměrné měsíční mzdě. Vzhledem k závislosti mezi věkem pracovníka a výškou jeho mzdy (s vyšším věkem pracovníků zpravidla vzrůstá jejich mzda) se to týká domácností s ekonomicky aktivní osobou ve věku do 29 let.

Předpokládáme-li, že v roce 1992 vzrostou životní náklady v průměru o 12 až 16 %, peněžní příjmy o 10 až 15 %, lze odhadovat, že rozsah "oficiální" chudoby se nebude příliš lišit od skutečnosti na konci roku 1991. Znamená to, že až 30 % domácností bude či může potenciálně být ohroženo chudobou.

Tyto výsledky je nutno správně interpretovat. Neznamenají totiž, že všechny tyto domácnosti jsou vysloveně sociálně potřebné a vyžadují poskytnutí sociálních dávek. Vymezuji okruh domácností (respektive osob), které se nalézají v takovém příjmovém pásmu, kdy změny podmínek (nezaměstnanost, narození dítěte, vyšší růst inflace) mohou znamenat bezprostřední ohrožení a posun na či pod hranici oficiálně přiznaného životního minima.

Jak bylo uvedeno výše, v této skupině se nalézají domácnosti s určitými charakteristikami. To klade specifické nároky na sociální politiku. Vzhledem k tomu, že československé sociální soustava má a bude mít prostředky značně limitované, je v zájmu sociální průchodnosti transformace československé ekonomiky nezbytné, aby pracovala efektivně. To např. znamená opustit vesměs plošná opatření a orientovat se na taková opatření, která by selektivně a cíleně řešila situaci nejvíce ohrožených skupin. Tak lze podstatně zvýšit sociální efekt

³) Nezaměstnanost absolventů škol poprvé vstupujících na trh práce představuje vážný problém. Podle některých odhadů má problémy se zařazením do zaměstnání až 60 % absolventů. Nicméně je nesporné, že vytvoření institutu asistentských míst je jedním z mála velmi úspěšných opatření aktivní politiky zaměstnanosti.

veřejných prostředků soustavy sociálního zabezpečení v situaci silných omezení, daných současnými možnostmi československé ekonomiky.

Závěrečné poznámky

Pozornost veřejnosti i ekonomické obce při posuzování prvních výsledků transformace československé ekonomiky byla a je zaměřena především na hodnocení makroekonomického výkonu ekonomiky, rovnováhy, dopadu do zaměstnanosti, vnějších vztahů, stability měny apod. Podstatně méně se prozatím analyzují různorodé účinky, diferencující československé domácnosti.

Transformace ekonomiky má totiž hluboký "welfare effect", tzn. dopad na přerozdělení příjmů, majetků, blahobytu a příležitostí. Mění příjmovou diferenciaci, prohlubuje - oproti minulosti - nerovnosti, vytváří nové skupiny obyvatel, kteří potřebují pomoc sociální sítě. Znalost těchto procesů je prozatím nedostatečná, přičemž potřeba objektivních poznatků a relevantních závěrů je velká.

První důvod je profesionální. Ekonomický a sociální výzkum se nemůže omezovat pouze na národohospodářskou stránku této unikátní operace, kterou transformace ekonomiky z centrálně plánované v tržní je. Poznání o různorodých, složitě strukturovaných procesech a jejich diferencovaných dopadech, vazbách a zpětných vazbách jsou stejně významná jako poznatky o generálních trendech a systémových a institucionálních přeměnách.

Druhý důvod je pragmatický a týká se hospodářské politiky. Čím dále a déle postupuje ekonomická transformace, tím potřebnější jsou poznatky o různorodé struktuře jejích dopadů, o jejích pozitivních a negativních efektech. Pouze s těmito znalostmi lze totiž koncipovat hospodářskou a sociální politiku, která by efektivně - a tudíž selektivně, zacíleně na potřebné subjekty - zmírňovala tyto negativní sociální dopady a udržovala tak sociální konsensus, nezbytný pro průchodnost transformace ekonomiky.

KAMIL JANÁČEK je dlouholetým pracovníkem Ekonomického ústavu ČSAV. V současné době zde vede tým zabývající se problémy životní úrovně, hospodářské a sociální politiky, který mj. dvakrát ročně publikuje studie analyzující sociální efekty transformace československé ekonomiky. Na tomto poli rovněž spolupracuje s vládními orgány.

Literatura

- Duesenberry, J. 1949. *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Goldmann, J. a kol. 1978. *Úvod do makroekonomické analýzy*. Praha: Svoboda.
- Janáček, K. a kol. 1991. *Transformace československé ekonomiky: makroekonomické problémy a perspektivy*. VP č. 405. Praha: Ekonomický ústav ČSAV.
- Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: Elsevier.
- Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu". *Sociologický časopis* 27: 577-602.

K předběžným výsledkům sčítání lidu, domů a bytů k 3. březnu 1991

MILAN KUČERA*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

With respect to the preliminary census data

Abstract: In the results of the census which was carried out on 3 March 1991 there could not be seen the impact of the social changes which are occurring currently due to the prevailing former economic structure.

The population increase, and in particular, that of the Czech republic, declined considerably, partly owing to the illegal emigration in 1981-89 (approximately 60 thousand inhabitants). In the cities with more than 10 thous. inhabitants there lived 54 per cent of the population already. There were confirmed the long-term trends in the ethnic structure of the population: there were 4.8 million Slovaks (31 %), 587 thous. Hungarians (3.8 %), the number of the Germans decreased to 53 thous. The enumerated number of the Gypsies does not reflect the real situation - their real number is estimated at 420 thous. (figure 2).

For the first time since 1950 there was reported the data on the religious denomination. Some kind of the denomination was reported by almost 8.4 mill. persons (54 % altogether, in Slovakia by 73 %). Over 7.2 mill. persons (86 % of total) declared themselves to the Roman catholic church, some 700 thous. to the protestant churches (figure 3). All the census results will be published by the end of 1992.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 394-402)

Sčítání lidu, domů a bytů, přesunutě k datu 3. března 1991 z původního termínu 1. prosince 1990, bylo provedeno v období společensky významného přechodu vytváření demokratických systémů. V opačném smyslu se opakovala situace sčítání 1950, které proběhlo také jinak, než se původně předpokládalo. Sčítání 1991 bylo připraveno do poloviny roku 1989 obsahově, organizačně i z hlediska zpracování, takže po listopadu 1989 nebylo už možné prosazovat žádné větší změny. Nebylo reálné ani účelné přejít rázem k použití mezinárodních klasifikací odvětví nebo povolání, protože přetrvávala dřívější ekonomická struktura. Značnou roli přitom hrála známá skutečnost, že některé společenské procesy, např. změny sociální struktury, jsou úzce vázány na formy vlastnictví i řízení ekonomiky, takže se nemohou projevit v krátké době.

V obsahu i zpracování výsledků sčítání byly proto provedeny pouze některé nutné korekce. Předně byla do obsahu sčítacího archu zařazena otázka o náboženském vyznání, které se zjišťovalo naposledy při sčítání 1950; tehdy byla data sice zpracována, ale ani později nebyla publikována (jako důvěrné vyšly jen

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Milan Kučera, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 291, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet.

souhrny za republiky). Dále byly upraveny číselníky charakteristik ekonomické aktivity zařazením osob hledajících zaměstnání, zvýrazněno bylo hledisko samostatné ekonomické činnosti (dříve okrajová skupina) a vytvořena nová skupina zaměstnavatelů. Pokud jde o zjišťování národnosti, poprvé od roku 1930 byla uznána romská (cikánská) národnost; dřívější ukrajinská národnost byla rozdělena na rusínskou a ukrajinskou a později byly fakticky uznány národnosti moravská a slezská. Další změny již nebyly účelné, protože by stejně neodpovídaly možnému způsobu zjištění při sčítání.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991 svým pojetím i zpracováním, a tedy také výsledky bude plně navazovat na řadu sčítání 1961-1980 a uzavře tak období sčítání prováděných v době "budování socialismu" a centrálního plánování ekonomiky. Současně však bude i východiskem pro sčítání 2000, které bude již plně odpovídat mezinárodním doporučením a klasifikacím a z hlediska struktury výsledků bude také zcela mezinárodně srovnatelné.

V předběžných výsledcích sčítání byly zpracovány pouze některé společensky a demograficky důležité charakteristiky - počty obyvatelstva a hrubé věkové složení, národnostní složení, struktura obyvatelstva podle náboženského vyznání a hlavní údaje o domovním a bytovém fondu včetně vybavení domácností. Všechny údaje předběžných výsledků byly sumarizovány od sčítacích obvodů až po úhrny za republiky, všechny byly vypublikovány v celém územním detailu od obcí a jejich částí.

Následující stručné hodnocení prvních výsledků sčítání se zaměřuje především na tyto okruhy: počty a přírůstky obyvatelstva, složení obyvatelstva podle národnosti a náboženského vyznání, na charakteristiky změn počtu a struktury domů a bytů a na úroveň bydlení a vybavení domácností.

1. Počty a přírůstky obyvatelstva

Roční bilance obyvatelstva od počátku 80. let naznačovaly postupné snižování přirozených přírůstků obyvatelstva, způsobené hlavně poklesem plodnosti žen, a tím porodnosti, stagnací úmrtnosti a emigrací do ciziny. Proto bylo při sčítání sečteno v ČSFR jen 15 568 tis. bydlících obyvatel při snížení desetiletého přírůstku jen na 285 tis. osob (30 % přírůstku předchozího desetiletí, poznamenaného ovšem výraznou demografickou vlnou). V ČR došlo k očekávané stagnaci růstu počtu obyvatelstva při přírůstku pouhých 7 tis., v SR růst počtu obyvatelstva pokračoval, ale zpomaleným tempem (278 tis.). Viz tabulku 1.

Srovnání s bilancemi obyvatelstva prokázalo silný vliv pokračující nelegální zahraniční emigrace. Podle mého odhadu tím ČSFR v letech 1981-1989 ztratila 56-63 tis. obyvatel, většinou v mladším věku (ČR 40-45 tis., SR 16-18 tis.). Došlo i k nedopočtu při sčítání v rozsahu až 50 tis. osob (20-25 tis. záměrný únik osob stíhaných policií, ostatní náhodný únik způsobený nedodržením instrukcí k provedení sčítání).

V minulém desetiletí pokračoval proces koncentrace obyvatelstva ve městech. Počet bydlících obyvatel ve městech nad 10 tis. obyvatel vzrostl na 8 386 tis. (54 %), z toho ve velkých městech nad 100 tis. obyvatel na 2 731 tis.

(18 %). V ČR je stupeň koncentrace obyvatelstva ještě stále vyšší než v SR (56 % resp. 49 % ve městech nad 10 tis., 22 % resp. 13 % ve městech nad 100 tis.), ale přírůstky městského obyvatelstva byly v SR hlavně vlivem pokračujícího růstu obyvatelstva mnohem vyšší (v ČR jen 2 %, v SR 22 %). Tyto údaje nejsou sice přepočteny na srovnatelné soubory měst, ale řádový rozdíl přírůstků by zůstal i po přepočtu.

Na druhé straně dezintegrací dříve spojených převážně menších obcí se zvýšily počty i podíly obyvatelstva v menších obcích do 500 obyvatelů, zvláště v ČR (ve srovnání s minulým sčítáním se v ní zvýšil počet obcí téměř o tisíc, v SR však jen o sto).

Změny věkového složení zjištěné sčítáním odpovídají zhruba výsledkům bilancí a projekcí. Podíl dětí ve věku 15 let se snížil vlivem poklesu porodnosti na 23 % při absolutním poklesu o 122 tis., podíl osob v poproductivním věku ve výši 19 % se nezměnil i při přírůstku 88 tis. starších osob. Slovensko má trvale vyšší a pomaleji klesající podíl dětí (25,7 % - ČR 21,7 %), naproti tomu nižší, ale rychleji rostoucí podíl obyvatelstva v poproductivním věku (17,0 % - ČR 20,3 %).

V minulém desetiletí se výrazně zvýšil počet osob v poproductivním věku o 327 tis. (z toho v SR o 147 tis.), ale počet ekonomicky aktivních osob stagnoval vlivem vyšších počtů osob připravujících se k povolání (silnější populační ročníky 15-19 letých), většího počtu žen na mateřské dovolené i tehdy ještě nízkého počtu osob hledajících zaměstnání.

Územní rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva se postupně zmírňují. V ČR např. roste podíl staršího obyvatelstva v pohraničních okresech, ve vnitrozemských stagnuje nebo klesá vymíráním.

Pokud jde o sociální složení obyvatelstva, nemohly se do dne sčítání projevit žádné změny, protože převážná většina nových podnikatelů realizovala své začínající podnikání při běžném pracovním poměru. Podle dílčích informací ze zpracování prvních okresů ČR vzrostl počet samostatně činných osob na několik desítek tisíc (odhad 50-70 tis. v ČSFR), počet zaměstnavatelů byl ještě velmi nízký. Významnější změny sociální struktury obyvatelstva lze očekávat až po dokončení privatizace, a to včetně zemědělství. Postupně vznikne větší diferenciace ekonomicky činných odvětvově, z hlediska skupin povolání a zvláště postavení v něm.

2. Národnostní složení

Národností se ve sčítání 1991 rozuměla příslušnost k národu a bylo ponecháno každému, aby se svobodně vyjádřil o své příslušnosti podle svého vlastního přesvědčení. Šlo tedy o klasickou stalinskou definici národnosti; případnou změnu pojetí by obyvatelstvo zřejmě stejně neakceptovalo a na jeho přípravu nebyl ani čas.

V rámci celé federace nedošlo od roku 1980 k žádným větším změnám v národnostní struktuře, i když byly některými lidmi očekávány (vzestup počtu Maďarů v SR a Němců v ČR). Pouze o 1 bod se snížilo zastoupení obyvatelstva české národnosti (včetně zapsané moravské a slezské, příp. československé, kterou

vedlo necelých 4 tis. osob v ČR). Podíl obyvatelstva slovenské národnosti v SR klesl o 1 bod, v ČR o půl bodu: obojí pokles byl způsoben uznáním romské národnosti, a právě ke slovenské národnosti se Romové hlásili v roce 1980 nejčastěji.

Počet Němců se snížil z 61 tis. v roce 1980 na 53 tis. (podíl 0,4 %), převážně vlivem vymírání (v roce 1980 bylo Němců přes 40 % v poproduktivním věku), ale i pokračující emigrací. K poklesu došlo v ČR, zatímco v SR jejich počet vzrostl z 2,9 tis. na 5,6 tis. (větší skupiny v Košicích a okolí, v okresech Prievidza, Martin, Spišská Nová Ves a Poprad). Absolutně i relativně se snížil také počet Poláků, žijících převážně v okresech Frýdek-Místek a Karviná. Viz tabulku 2.

Počet obyvatel maďarské národnosti (587 tis.) vzrostl jen o 8 tis. při nezměněném podílu 3,8 % v ČSFR, ale poklesu na 10,8 % v SR. Rusínů bylo sečteno 19 tis., Ukrajinců 21 tis.; obě národnostní skupiny žijí převážně v okresech východního Slovenska, zpravidla společně ve stejných okresech. Z malých národnostních skupin bylo dále sečteno 6 tis. Rusů, přes 4 tis. Bulharů, 3 tis. Řeků a přes 1 tis. Rumunů (vždy šlo o bydlící obyvatelstvo; osoby v uprchlických táborech nebyly jako dočasně přítomní cizinci zahrnuty mezi bydlící obyvatelstvo).

Z předpokládaného počtu 410-420 tis. Romů ke konci roku 1990 se k romské národnosti přihlásilo jen 114 tis. osob, tedy v ČR zhruba čtvrtina a v SR zhruba třetina skutečného počtu. Dosud se nepodařilo zjistit, z jakých důvodů se ke své národnosti přiznala tak malá část Romů. Dílčí informace "z terénu" svědčí o tom, že se tím Romové bránili vzniku nějaké evidence o jejich počtu a rozmístění.

O respektování zápisů moravské a slezské národnosti bylo rozhodnuto až zhruba měsíc před sčítáním. Byla o tom včas a dostatečně informována převážná většina obyvatelů Moravy a Slezska a samozřejmě především sčítací komisaři. Přesto se k moravské národnosti přihlásilo jen 1 360 tis. obyvatel a ke slezské pouze 45 tis. (33 %, resp. 1 % obyvatelstva obou moravských krajů). Moravskou národnost zapsala více než polovina obyvatelů v sedmi okresech jižní a střední Moravy (maximum okres Hodonín - 65 %, v dalších 3 okresech jich bylo 40-50 %, v ostatních 14 okresech méně než 40 %), v okresech Jihlava, Frýdek-Místek, Karviná, Opava a v městě Ostravě dokonce méně než 10 %. Slezané byli soustředěni především v okresech Opava (20 tis., tj. 11 % obyv.), Karviná (8 tis., tj. 2,8 %) a Frýdek-Místek (téměř 5 tis., tj. 2,2 %). Lze sice předpokládat, že při dřívějším uznání moravské a slezské národnosti by se k nim přihlásilo více obyvatel, ale rozdíl by zřejmě nebyl veliký a počet zapsaných Moravanů by v obou moravských krajích jen o málo přesáhl třetinu.

3. Složení obyvatelstva podle náboženského vyznání

Údaje o náboženském vyznání se při sčítání zjišťovaly naposledy při sčítání v roce 1950. Tehdy se za náboženské vyznání považovala spíše církevní příslušnost a ve vysvětlivkách bylo uvedeno, že "náboženské vyznání se zapisuje podle toho, ke které církvi sčítaná osoba náleží".

V dodatečně zařazené otázce 14. Náboženské vyznání bylo při sčítání 1991 uvedeno ve sčítacím archu: запиšte náboženské vyznání, ke kterému se hlásíte, nebo "bez vyznání". V dalších vysvětlivkách se náboženským vyznáním rozuměla účast na náboženském životě některé z církví nebo náboženských společností nebo vztah k ní a bylo každému ponecháno, aby se svobodně vyjádřil o svém náboženském vyznání nebo aby uvedl, že je bez vyznání. Podle svého uvážení měli rodiče zapsat náboženské vyznání u dětí do 15 let. Srovnání obou pojetí náboženského vyznání ukazuje, že v roce 1991 se použilo liberálnějšího přístupu k vyjádření vztahu sčítaných k církvím.

Předpokládalo se, že značná část obyvatelstva zapíše do sčítacích archů "bez vyznání". Po téměř 40 letech vždy militantního a někdy vulgárního státního ateismu by to bylo přirozené u všech ateistů a také u osob, které nemohly nebo se bály v těch letech získat pozitivní vztah k nějaké církvi. Překvapilo však, že mnozí jedinci i celé skupiny obyvatelstva projevíli odpor proti zařazení této otázky do sčítání a odmítli na ni vůbec odpovědět. Někteří považovali tuto otázku za porušování lidských práv a svobod a neuznávali její oprávněnost při sčítání. Někteří lidé se zase údajně báli své náboženské vyznání zapsat pro možnost zneužití.

Údaj o náboženském vyznání nezapsalo téměř 2,6 mil. obyvatelů ČSFR (16,7 %), častěji na Slovensku než v ČR. Zápis "bez vyznání" uvedlo 4,6 mil. obyvatelů (29,5 %) a to mnohem častěji v ČR (téměř 40 %) než v SR (necelých 10 %). Různá intenzita obou těchto zápisů vycházela zřejmě i z nejednotného přístupu a vysvětlování sčítacími komisari, přestože instrukce a školení byla shodná. Žádné náboženské vyznání tedy neuvedlo téměř 7,2 mil. obyvatelů (46 % - v ČR 56 % a v SR 27 %).

Podle očekávání se ovšem k některému náboženskému vyznání, k církvi nebo náboženské společnosti, přihlásila více než polovina obyvatel Československa, a to 73 % v SR a 44 % v ČR. Potvrdil se tedy dřívější předpoklad, že se zachovala poměrně značná religiozita našeho obyvatelstva, i když zjištěné údaje nelze přeceňovat. Pro většinu lidí zápis náboženského vyznání byl vyjádřením skutečného aktivního vztahu k církvi a účasti na jejím životě, pro část lidí mohlo ovšem jít jen o projev formálního vztahu nebo o respektování skutečnosti, že sčítaná osoba byla kdysi pokřtěna. Z dat sčítání nelze tyto rozdíly v intenzitě vztahu k církvi posoudit. Viz tabulku 3.

Největší část osob, které se přihlásily k nějaké církvi (dále je označuji byť nepřesně jako "věřící"), patřila k římskokatolické církvi (více než 7,2 mil., tj. 46 % úhrnu a 86 % věřících). Ke čtyřem výslovně uvedeným největším evangelickým církvím se přihlásilo 661 tis. osob (4,2 % úhrnu a 7,9 % z věřících). Největší z nich byla slovenská evangelická církev s 329 tis. zapsanými a v ČR českobratrská evangelická církev se 193 tis.; další evangelické církve s malými počty přihlášených jsou zahrnuty ještě ve skupině ostatní. Svůj vztah k řeckokatolické církvi zapsalo 189 tis. osob, převážně v SR, k československé husitské církvi 173 tis., téměř všichni v ČR.

Podrobné výsledky o počtech osob hlásících se k jednotlivým i malým církvím budou známy až z definitivních výsledků sčítání do úrovně okresů a měst (podle obcí jen za vybrané větší církve).

V roce 1950 bylo bez vyznání pouze 4,3 % obyvatelstva Československa (ČR 5,9 %, SR 0,3 %). Sekularizace naší společnosti se tedy dále prohloubila, i když ne tak rychle, jak ukázaly např. údaje průzkumu ve spolkových zemích bývalé NDR (téměř tři čtvrtiny obyvatelstva tam prohlásily, že nevěří v Boha - na rozdíl od spolkových zemí dřívější SRN, v nichž byla bez vyznání necelá třetina obyvatelstva).

Hrubé srovnání s daty ze sčítání v roce 1950 ukázalo největší absolutní ztráty samozřejmě u převažující římskokatolické církve, nejvyšší relativní však u československé husitské a nižší u českobratrské evangelické církve.

Výsledky sčítání prokázaly značné územní rozdíly ve stupni religiozity obyvatelstva. Nejnižší podíl věřících byl zjištěn v nejméně stabilizovaném Severočeském kraji (25 %), směrem na jih a zvláště na východ se zvyšovala. V Jihomoravském kraji se k některé církvi hlásilo již 59 % obyvatelstva a ve Východoslovenském kraji 77 %. Mnohem větší diference byla mezi jednotlivými okresy: např. minima podílů věřících v okresech Most a Ústí nad Labem pod hranicí 23 %, maximální podíly v ČR v okresech Hodonín 68 % a Uherské Hradiště 74 %. V SR byl minimální podíl věřících v městě Bratislavě (52 %) a maximální v okresech Bardejov, Stará Ľubovňa, Vranov nad Topľou a Dolný Kubín s 88-89 % věřících. Z celkového počtu 75 okresů ČR se jen ve 28 hlásila k některé církvi více než polovina obyvatelstva (z nich bylo jen 10 českých, ale 18 moravských), na Slovensku převažovali ve všech 37 okresech věřící a ve 31 okresech představovali více než 70 %. Ve všech okresech celé federace převažovali mezi věřícími přihlášení k římskokatolické církvi.

Předpokládá se, že k náboženskému vyznání se přihlásilo především starší obyvatelstvo, které kdysi prošlo náboženskou výchovou v rodinách i v církvích. Podíly věřících v úhrnu i za jednotlivá vyznání podle pohlaví, věku, úrovně vzdělání aj. budou k dispozici z definitivních výsledků sčítání, takže teprve pak bude možné podrobněji posoudit rozsah religiozity v různých skupinách obyvatelstva.

Intenzitu religiozity, tj. úroveň vztahů k církvím vyjádřenou podílem osob účastnících se aktivně života a práce určité církve, nelze však hodnotit bez podrobného sociologického průzkumu. Celkově je totiž zřejmé, že v žádné z větších církví neodpovídá účast na bohoslužebných shromážděních počtem osob přihlášených k nim při sčítání.

4. Hlavní výsledky sčítání domů a bytů, úroveň bydlení a vybavení domácností

V desetiletí 1981-1991 pokračoval vzestup počtu domů sloužících nebo určených k bydlení na 2 858 tis., ale zpomaleným tempem než dříve. Došlo však k poklesu počtu trvale obydlených domů (2 460 tis. tedy o 44 tis., a to v obou národních republikách). Počty bytových domů dále pomalu rostou. Nejvíce přibýlo neobydlených domů (již 398 tis., přírůstek 141 tis.), jejich podíl vzrostl téměř na

14 %. Zvyšuje se především počet neobydlených rodinných domků, sloužících jen k rekreaci.

Podle předběžných výsledků bylo sečteno 5 320 tis. trvale obydlených bytů. V minulém desetiletí jich tedy přibýlo jen 411 tis., což bylo o 40 % méně než v letech 1971-1980. Absolutní přírůstky byly téměř stejně velké v ČR a v SR, relativní přírůstek byl na Slovensku 2,4 krát vyšší než v ČR. Trvale obydlené byty v rodinných domcích představují stále ještě 44 % trvale obydleného bytového fondu (ČR 41 %, SR 50 %). Počet neobydlených bytů vzrostl na 525 tis. (372 resp. 153 tis.) a dosáhl podílu 9 % při malém rozdílu mezi národními republikami.

Dále se výrazně zlepšovala velikost i struktura trvale obydlených bytů. Průměrná obytná plocha bytu vzrostla ze 43,4 m² na 47,0 m², tři nebo více obytných místností mělo již 56 % bytů (ČR 54 %, SR 62 %). Ústředním nebo etážovým topením bylo vybaveno 75 % bytů, koupelnou nebo sprchovým koutem 91 %; v obou ukazatelích jsou mezi ČR a SR již malé rozdíly.

Pokračoval pokles zalidnění bytů, tj. průměrného počtu trvale bydlících osob v bytě z 3,11 v roce 1980 na 2,93 (ČR 2,78, SR ještě 3,26). Průměrná obytná plocha na osobu se zvýšila z 13,9 m² na 16,1 m², v ČR rychleji při minimálním přírůstku obyvatelstva na 16,7 m², v SR na 14,8 m². Na obytnou místnost s 8 m² obytné plochy a větší (bez kuchyní) připadalo již jen 1,07 osob (v ČR 1,04, v SR ještě 1,14). Byty na Slovensku jsou v průměru o 2 m² obytné plochy větší, ale protože v nich bydlí větší domácnosti, zůstává tam průměrná úroveň bydlení o něco horší. Dříve značné rozdíly se však postupně vyrovnávají.

Velmi příznivě se zlepšilo také vybavení domácností předměty dlouhodobého používání. Automatickou pračku mělo již 42 % bytových domácností, televizor pro příjem barevného obrazu 56 %, telefonní přípojka byla ve 30 % bytů. Osobní automobil vlastnilo 44 % domácností a rekreační objekt mělo k dispozici (ve vlastnictví, společném vlastnictví nebo v nájmu) již 10 % bytových domácností (v ČR 12 %, v SR však jen 5 %). Domácnosti v ČR byly vybaveny kromě telefonní přípojky vždy lépe než domácnosti v SR, ale vzestup vybavenosti probíhal v SR zpravidla rychleji.

Předběžné výsledky neumožňují vypočítat existující nedostatek bytů. Z charakteristik průměrné úrovně bydlení lze jen odhadnout, že se v ČR snížil na úroveň kolem 100 tis. a na Slovensku pod tuto hranici, ale zřejmě pomaleji než v ČR.

5. Rekreační objekty

V ČR bylo v rámci sčítání zjištěno v osobním užívání téměř 400 tis. rekreačních objektů, v SR 75-80 tis. (odhad při neúplnosti šetření). Z nich bylo v ČR zhruba 214 tis. rekreačních chat a domků a 182 tis. rekreačních chalup, častěji nevycházených z bytového fondu než vyčleněných. V letech 1971-1991 vzrostl v ČR počet rekreačních objektů o 239 tis. (o 153 %), a to chat a domků více než o polovinu, chalup však sedminásobně.

Největší soustředění rekreačních objektů bylo kolem Prahy v okresech Středočeského kraje (107 tis., z toho okres Praha-západ 23,5 tis. a Praha-východ

14,6 tis.), dále ve 4 okresech kolem Plzně (téměř 27 tis.), ve 4 okresech Jizerských hor a Krkonoš (téměř 23 tis.), v městě Brně a jeho venkovském okrese 15 tis. a v okrese Frýdek-Místek 11,0 tis.

Závěr

Předběžné výsledky sčítání prokázaly snížení přírůstku obyvatelstva a potvrdily předpokládané změny věkového složení za republiky i v územním členění. Nízký přírůstek obyvatelstva v období 1981-1991 v ČR se projevil v mnoha okresech stagnací nebo úbytkem obyvatelstva, a tyto tendence budou dále pokračovat. I přes dezintegraci obcí roste koncentrace obyvatelstva ve městech, zvláště v SR, kde jsou pro to vytvořeny podmínky vyššími přírůstky obyvatelstva.

Při známé značné setrvačnosti společenských procesů - na rozdíl od rychlých politických změn - se projeví ve výsledcích sčítání jen malé změny v sociální struktuře. Nová struktura ekonomiky a vlastnických vztahů teprve postupně vzniká. Zjištěné změny národnostní struktury odpovídají dlouhodobým trendům a nedá se tedy říci, že by výsledky předchozích Sčítání 1970 a 1980 byly nějak zkresleny. Údaje o náboženském vyznání obyvatelstva na jedné straně potvrdily očekávaný značný pokles religiozity, ale na druhé straně prokázaly uchování vztahů k náboženství a církvím i po 40 letech státního ateismu u více než poloviny obyvatelstva ČSFR, především na Slovensku.

Podrobné výsledky Sčítání 1991 a jejich první analýzy budou k dispozici ve druhém pololetí letošního roku za republiky i v plném územním členění. Do konce letošního roku mají být v návaznosti na ně vypočteny nové prognózy vývoje počtu a složení obyvatelstva a domácností.

MILAN KUČERA je pracovníkem Sociologického ústavu ČSAV, kam přešel po dlouholetém působení na Českém statistickém úřadu. Zabývá se hodnocením vývoje obyvatelstva, změn jeho struktur a populačních prognóz. Je odborníkem na analýzy výsledků sčítání lidu, domů a bytů.

Tabulky

Tabulka 1. Počty a přírůstky bydlícího obyvatelstva podle dat sčítání (v tis.)

		1961	1970	1980	1991
ČSFR		13 746	14 345	15 283	15 568
	přírůstek				
	abs.	599	938	285	
	v %	4,4	6,5	1,9	
ČR		9 572	9 808	10 292	10 299
	přírůstek				
	abs.	236	484	7	
	v %	2,5	4,9	0,1	
SR		4 174	4 537	4 991	5 269
	přírůstek				
	abs.	363	454	278	
	v %	8,7	10,0	5,6	

Tabulka 2. Složení obyvatelstva ČSFR podle národnosti

Národnost	Česká republika			Slovenská republika			ČSFR		
	1991	%	1980	1991	%	1980	1991	%	1980
	tis.		%	tis.		%	tis.		%
Česká	8 373	81,3	94,6	53	1,0	1,1	8 426	54,1	64,1
Moravská	1 356	13,2		4	0,1		1 360	8,7	
Slezská	44	0,4		1	0,0			45	0,3
(společně)	(9 773)	(94,9)	94,6	(58)	(1,1)	1,1	(9 831)	(63,1)	64,1
Slovenská	308	3,0	3,5	4 512	85,6	86,5	4 820	31,0	30,6
Maďarská	20	0,2	0,2	567	10,8	11,2	587	3,8	3,8
Romská	33	0,3		81	1,5		114	0,7	
Polská	59	0,6	0,6	3	0,1	0,0	62	0,4	0,4
Německá	48	0,5	0,6	5	0,1	0,1	53	0,4	0,4
Rusínská	2	0,0		17	0,3		19	0,1	
Ukrajinská	7	0,1	0,1	14	0,3	0,8	21	0,1	0,4
Jiná	23	0,2	0,2	7	0,1	0,1	30	0,2	0,1
Nezjištěná	26	0,2	0,2	5	0,1	0,2	31	0,2	0,2
Celkem	10 299	100,0	100,0	5 269	100,0	100,0	5 568	100,0	100,0

Procenta byla vypočtena z nezaokrouhlených údajů

Tabulka 3. Složení obyvatelstva ČSFR podle náboženského vyznání

Vyznání	Česká republika			Slovenská republika			ČSFR		
	tis.	%		tis.	%		tis.	%	
		úhrnu	věř.		úhrnu	věř.		úhrnu	věř.
Věřící (hlásící se)	4 541	44,1	100,0	3 836	72,8	100,0	8 377	53,8	100,0
v tom k církvi (vyznání)									
římskokatolické	4 039	39,2	88,9	3 179	60,3	82,9	7 218	46,4	86,2
řeckokatolické	9	0,1	0,2	180	3,4	4,7	189	1,2	2,2
pravoslavné	20	0,2	0,4	34	0,7	0,9	54	0,4	0,6
čs.husitské	173	1,7	3,8	0	0,0	0,0	173	1,1	2,1
československé evang.	191	1,9	4,2	2	0,0	0,0	193	1,2	2,3
slezské evangelické	49	0,5	1,1	1	0,0	0,0	50	0,3	0,6
slovenské evangelické	3	0,0	0,1	326	6,2	8,5	329	2,1	3,9
reformované slovenské	4	0,0	0,1	85	1,6	2,2	89	0,6	1,1
ostatní	53	0,5	1,2	29	0,6	0,8	82	0,5	1,0
Bez zápisu	1 670	16,2		922	17,5		2 592	16,7	
Bez vyznání	4 088	39,7		511	9,7		4 599	29,5	
Úhrnem	10 299	100,0		5 269	100,0		15 568	100,0	

Procenta byla vypočtena z nezaokrouhlených údajů

Ivo Možný: Tři opravdu malé poznámky k Muchově stati o systémových teoriích a modernizaci¹

Muchova stať přináší významný podnět pro českou sociologii a současně i dobrou informaci o vlivném proudu v soudobém sociologickém myšlení. Činí tak s podstatnými referencemi k sociální realitě, která nás obklopuje, neomezila se na esoterické problémy sociální teorie. S potěšením jsem si ji přečetl, a mám-li k ní dvě či tři malé poznámky, je to proto, že bych chtěl poukázat na některá místa jeho výkladu, kde, zdá se mi, nebyl svým východiskům dosti věren.

Systémová teorie a teorie modernizace, jak nám je Mucha představuje, aspirují na interpretační optiku a) holistickou, takovou, která pozoruje společnost s jistým odstupem a jako celek; b) pragmatickou a antiideologickou; c) diferencující a diferencovanou, distancující se od "totalistického pojetí systému", které upřednostňuje celek proti jedinci a vyšší úroveň proti nižší; d) v principu nehodnotící. Se všemi těmito principy je možno souhlasit, i když při jejich aplikaci občas shledáme, jak je obtížné je smířit. Zdá se mi, že by stálo za úvahu:

1. v zájmu pragmatických zřetelů k interpretativní síle sociologické analýzy vzdát se univerzálního označení naší společnosti v uplynulých čtyřiceti letech termínem "totalita" či "totalitární společnost". Nechme to novinářům, kteří potřebují něco úderného. Sociologický pohled je schopen stalinistickou periodu, která vskutku aspirovala na "totální" zvládnutí společnosti, rozlišit od - v naší historii - stejně dlouhé periody poststalinistické. Po Stalinově smrti už systém plynule, zvolna a kradí rezignoval na totální zvládnutí celého sociálního univerza. Omezil se na přísnou ideologickou i mocenskou kontrolu *veřejného* života, ponechávaje soukromou sféru spontánnímu adaptivnímu chování. Výrazy jako "socialistická rodina", "socialistický způsob trávení volného času" ba i klíčový výraz "socialistický způsob života" se staly pouhou součástí sociální rétoriky, za nimiž konkrétní obsah nepředpokládali (a ve svém soukromém konání nesledovali) ani ti, kdož z profese tuto rétoriku artikulovali a šířili. Po společenském šoku sovětské invaze se pak stala rezignace na totální kontrolu a nabídka nerušeného života v soukromí, jež bude ponecháno těm, kdož se zařadí, přímo součástí politické strategie nového establishmentu. Byla to strategie, jak všichni víme, na řadu let úspěšná. Zřetel k jemnějšímu pochopení toho, co se tu skutečně dalo (a děje), mně tedy vede k úvaze, zda by nebylo praktičtější chápat jako společnost posttotalitní spíše společnost sedmdesátých a osmdesátých let. Anebo se výrazu totalita raději úplně vyhnout - i když ho zavedly takové autority, jako je Arendtová; jenže ty neměly naši zkušenost. Dnes je to výraz po výtce ideologický.

¹) Ivan Mucha, Systémové teorie a modernizace společenského života. *Sociologický časopis* 27 (1991), č. 6, s. 715-725.

2. Systémová teorie modernizace, jak ji předkládá Mucha, se distancuje od "pokrokařských" teorií. Autor se hlásí k sociologům, kteří *'evoluci společnosti' chápou nehodnotícím způsobem*. Není-li ale dost opatrný na výroky jako: *Základní typ moderní společnosti je pouze jeden. Ne proto, že by ho někdo vymyslel, ale že je výsledkem evolučního vývoje, který směřuje k světové společnosti a vynucuje si diferencované změny*, těžko se ubráníme dojmu, že autor nejenže ví, kam evoluční vývoj směřuje, ale i co je lepší. Mohu s ním i souhlasit, ale vidím, že pak je zbytečné vyhýbat se termínu pokrok a naznačovat nehodnotící pohled. Mohu přijmout předpoklad evoluce od segmentárního principu diferenciaci k diferenciaci stratifikační a potom funkční jako dějinný princip a snad i jako vývoj od horšího k lepšímu, ale nemohu přijmout tezi, že je to vývoj fatální a jednosměrný. Což, ať si ji autor přečte dnes a s jistým odstupem, jeho stať - asi nechtě - přece je implikuje. Zdá se mi ale, že i pro popis toho, co se kolem nás děje, z obecně sociologického hlediska je podstatné, že u nás Rudá armáda přinesla (dvakrát) prvky tradiční společnosti do společnosti s poměrně rozvinutými moderními institucemi a že to, co se zde jen zdánlivě lehce prosadilo, byl zvláštní amalgám moderního a tradičního. Společnost se vyvíjela vzad. Evoluce po involuci však nese v sobě jak stopy už jednou dosažené úrovně, tak vleče s sebou i konsekvence procesu svého boje s involucí. Nepomineme-li možnost interpretace našich aspirací na vstup do Evropy také jako aspirace na re-modernizaci, budeme lépe rozumět systémovému rozdílu mezi státy východní střední Evropy (my, Maďarsko, Polsko) a zbytkem východního bloku.
3. Všechny teoretické proudy mají tendenci k myšlenkovému imperialismu. Holismus systémové teorie - a to je také na statí vidno - chce někdy nejen vysvětlit celek, ale i vše. A nejlíp, ne-li sám. Muchova polemika s postmodernismem u nás má mnoho do sebe, ale jistý zřetel k tomu, že tytéž věci je možno vidět různě (včetně "sociální evoluce"), pořád stojí za úvahu.
- Obávám se, že mé poznámky k sympatické Muchově statí se týkají i jiných autorů (a více), ale právě proto užívám možnosti této formy odborné komunikace.

Bedřich Loewenstein: Nacionalismus, demokratizace, manýrismus²

Jako mezioborově pracující historik a autor několika studií o fenoménech nacionalismu (uvádím přes deset let na Svobodné univerzitě v pravidelných seminářích do problematiky národních hnutí) jsem zvědavě sáhl po Sociologickém časopise číslo 1 letošního roku, slibujícím diskusi o nacionalismu. Přiznávám, že jsem trochu zklamán poněkud hubenou empirickou a literární základnou

²) Jan Keller, Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti. *Sociologický časopis* 28 (1992), č. 1, s. 38-48.

Lubomír Brokl, Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti? *Sociologický časopis* 28 (1992), č. 1, s. 49-57.

Dovětek redakce. *Sociologický časopis* 28 (1992), č. 1, s. 58-59.

Kellerových schémat; jak se zdá, nezná ani Winklera ani Gellnera, natož novější práce Hobsbawmovy, Andersonovy nebo Breuillyovy. Také česká historiografie, sice většinou ateoretická, přece však přinesla právě k tématu nacionalismu řadu pozoruhodných pokusů, z nichž jmenuji jen Křenovo *Osudné společenství*. Nicméně Kellerova stať obsahuje několik důležitých náhledů, které rozhodně nelze deklasovat na "posttotalitní manýrismus". Je jistě možno mnohé v ní zpřesnit a zkonkrétnit, ale přídomek jako "polyvalence, prolínání významových rovin" nebo "produkt zhroutení jistot dosud neměnného světa" se vztahují spíše na *předmět* Kellerovy studie, totiž na samotný nacionalismus než na jeho metodu. S rizikem, že Brokl i mě označí za manýristu, si trůfám tvrdit, že nacionalismus je možno zkoumat jako celek nejen v jeho rozmanitých sociálních a historických podobách; že ovšem nacionalismus se vzpírá jednoznačným funkcionálním modelům - parsonsovským neméně než marxistickým. To znamená pohled z více úhlů, a tedy víceborovou analýzu, nejen sociologickou a historickou, nýbrž např. i politologickou a psychologickou. Jistě věda potřebuje pokud možno přesně definované pojmy a strategie výzkumu: známe však i scestnost příliš "dokonalých" typologií. Proto sám dávám přednost kombinované, vzájemně se korigující metodě teorie, empirických sond a hermeneutického "vcitování".

Z Kellerových jistě ne právě objevných, nicméně obhajitelných tezí bych jmenoval sekularizační, centralizační a modernizační pozadí nacionalismu; skutečnost, že nacionální vazba se pokouší nahradit starší integraci tradičních institucí a autorit, ale reaguje i na vždy nedokonalou integraci tržní a na hrozící anomii. Krizová situace přirozeně plodí i jiné, konkureční ideologie, ale nacionalismus svou sugescí *ingroup-outgroup* a konstrukcí zdánlivých identit či falešných kontinuit, také samotným faktem "zhuštěné komunikace" (teorie Karla Deutsche) obvykle vítězí nad paralelními ideologicko integračními pokusy. To, že přitom (u stran, církví apod.) dochází k analogiím sociologickým a psychologickým, např. k pocitu výlučnosti ("privilegovanosti"), nemusí nás mást a pouze podtrhuje oprávněnost termínu lidového *náhrazkového náboženství*. Galerie národních mučedníků, stejně jako diabolizování nepřátel, zesilují konflitní potenciál dané společnosti a znesnadňují racionální řešení - snad právě pro masově demokratický charakter nacionální mobilizace, jak si povšiml Antonín Springer už 1848. Není ostatně jen přízačné pro "marginální" nacionalismus, že chová ambivalentní postoj vůči tržním hodnotám a volá po mimoekonomických, neliberálních zásadách, což nevylučuje, že nacionální ideologie může být instrumentalizována nejrozličnějšími sociálními zájmy (zdaleka nejen pro boj "národní buržoazie" o trh).

Snad by se místo nacionalismu "marginálního" mělo hovořit o nacionalismu "*druhotném*". Reaguje totiž na úspěšný vzor pokročilejší země, vládnoucí metropole, na cizí "výzvu", ale neomezuje se vždy na zaostalé oblasti velkých států. Často národní hnutí tohoto typu kladou důraz na etnicko jazykové, "kulturní" znaky, jimiž se opožďení brání proti pohlcení ekonomickému a politickému (Němci proti Napoleonovi, Češi proti Vídni). To je smysl dávného rozlišování mezi "*západním*" a "*herderovským*" národem, které před H. Kohnem, ostatně Pražákem, u nás propagoval zvláště Em. Rádl. Míval však sklon místo společenského

a historického vysvětlování propadat moralizátorským dichotomiím (ústavní loajalita proti kmenovému resentimentu). Pokud jde o Francii a Francouzskou revoluci, nelze však, jak činí nejen Brokl, přeceňovat rétoriku volnosti, rovnosti a bratrství a jejich integrační sílu; vyústění v agresivitu, iracionální prestižní myšlení a kult vojenské slávy smazává hranice i bez "manýristické mixáže", takže nacionalismus vskutku může být nezamýšleným vedlejším produktem demokratizace, popř. revoluce: tmelem nedosti integrované nové společnosti, ale i logickým zvratem idealistických proklamací práv občanských a lidských v teror a rozpínavost. Je pravda, že bychom měli být opatrní s přenášením zkušeností s "totální" demokracií (literatura spíš užívá pojmu "integrální nacionalismus") do starších fází; nezapomínejme však, že Talmonův korunní svědek je J. J. Rousseau a že revoluční krize mobilizují zpravidla masové strachy a masové agrese, takže v nich dochází k jevům velice podobným totalitnímu nacionalismu našeho století. (Sám jsem se proto nedávno pokusil uplatnit poznatky masové psychologie na "krizový nacionalismus").

Méně bohorovné arogance by Broklovi slušelo i při posuzování problémů centralizace, demokratizace, modernizace atd. a jejich vztahu k nacionalismu. Jde totiž historicky o jevy vzájemně spjaté, třebaže se konkrétně, jako otec se synem, i střetávají: byrokratický mocenský stát postupně vyřazuje stavovské, církevní a lokální "*forces intermédiaires*" a vytváří velký, centralizovaný "národní" útvar; modernizace na tento proces navazuje mobilizací společnosti, a to mj. znamená i očekávání vertikálního pohybu, přesahující možnost uspokojení tržními mechanismy. Nacionalistický populismus do značné míry žije z nepokoje, vyvolaného modernizačními krizemi, což neznamená, že je jejich legitimním výrazem. Správné zjištění, že demokracie hynou na neintegrovatelné dílčí zájmy (Brokl) je starou pravdou, jejíž evidence nevyplývá jen ze současných nedobrych zkušeností; nelze však zaměňovat normativní pojmy s empirickými výpověďmi. V nerovnovážné otevřené společnosti některé skupiny získávají, jiné na mobilitu doplácí (platí to i o horizontálním pohybu obyvatelstva, který dnes vytváří výbušný problém "*multikulturní společnosti*"). Multietnická společnost ovšem může fungovat, stejně jako demokracie, jen tenkrát, bude-li respektovat nadřazená pravidla). Je nasnadě, že skupiny fakticky nebo domněle doplácějící, skupiny znejistěné, budou nejen náchylné pro "pudovou identifikaci s vlastním kmenem" a pro hledání obětí beránek, ale i pro volání po státních kontrolách. Otevřená společnost, málo solidární, bude vždy v pokušení zrušit svou otevřenost, a "postmoderní" vědomí ví, že není spolehnutí na automatický pokrok ve všech sférách civilizace. Je věcí vkusu označovat tento *postideologický* stav mysli za "manýrismus".

Kellerovy teze jsou sice místy příliš obecné, ale nikterak "konfúzní" a už vůbec ne dědictvím "teoretického narcismu". Mezi starým absolutismem a modernizujícím se státem je např. jistě rozdíl v občanských právech a způsobu tvorby politické vůle, zároveň však i v míře a intenzitě kontrol z centra, které v předmoderních epochách prakticky nemělo kontakt s většinou obyvatelstva. "Ukazňovací" civilizační proces, zesílení kontrol a interdependencí přitom podstatně zvyšuje význam koordinačních center (práce N. Eliase či M. Foucaulta,

jistě v lecčems problematické, zřejmě unikly Broklově pozornosti). To vše vytváří i nové podmínky pro fundamentální demokratizaci (Schumpeter), která *nemá* automaticky podobu liberálního parlamentarismu, ale svým postupným probouzením širších vrstev a jejich úsilí o vzestup a participaci je i předpokladem fundamentálního nacionalismu.

Berlín, únor 1992.

TABULKY A ZPRÁVY
ANALÝZA STATISTICKÉ INFORMACE
POŘIZOVÁNÍ DAT
ZVLÁŠTNÍ SLEVY PRO ČSFR
do 30. června 1992

UNIVERZÁLNÍ PROGRAM PRO VAŠE POČÍTAČE

(PC XT/AT/386/486, Macintosh, pracovní stanice, sálové počítače)

Aplikace: zdravotnictví, kliniky, státní statistika, výzkumné organizace, marketingová oddělení a firmy, pojišťovny, banky, městské, regionální a vládní úřady, úřady práce, finanční úřady a další

Authorized SPSS Partner: Jan Řehák, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (02) 235 59 91, telefax (02) 235 78 88.

SPSS GmbH Software, Steinsdorfstrasse 19, D-8000 München 22, telefon 004989/228 30 08, telefax 004989/228 54 13

Sharon L. Wolchik: Czechoslovakia in Transition: Politics, Economics and Society

London, Pinter Publishers 1991, 390 s.

V stále rostoucím množství publikací o zhroucení komunistických režimů ve střední a východní Evropě převládají knihy o Polsku, Maďarsku, případně o bývalém Sovětském svazu. Tím více je třeba uvítat, že v britském nakladatelství Pinter vyšla na sklonku roku 1991 kniha Sharon L. Wolchikové o Československu v období transformace. Autorka, která je ředitelkou Ústavu ruských a východoevropských studií na univerzitě George Washingtona v Marylandu ve Spojených státech, byla u nás již dříve známá jako odbornice zabývající se postavením žen ve společnostech sovětského typu. V posledních letech se její zájem stále více přesunoval k politologickému výzkumu a autorka se stala respektovaným analytikem politického vývoje moderního Československa a napsala o této zemi řadu zajímavých prací, včetně příspěvku "Československo ve dvacátém století" pro *The Columbia History of East Central Europe in the Twentieth Century*, kterou vydávají Joseph Held a Stephen Fischer-Galati.

Kniha, kterou recenzujeme, nepatří ani do kategorie rychle napsaných zpráv o přeměnách středoevropských společností, které vznikají na základě několika návštěv a rozhovorů, ani do kategorie teoretických prací, které usilují o interpretaci dramatických změn společností tzv. reálného socialismu. Autorka je především empiricky orientovaná a jde jí o to podat ucelený a pokud možno úplný rozbor a popis změn, které předcházely "sametové revoluci" v Československu v roce 1989, které tvořily obsah vlastních revolučních změn po roce 1989 až do začátku roku 1991. Jde jí také o to odhadnout pravděpodobný vývoj československé společnosti v blízké budoucnosti. Na knize je důležité a sympatické, že spojuje minulost s přítomností. Zabývá se totiž meziválečným Československem a tím, jak komunistický režim v období 1948 - 1989

usiloval o přerušení kontinuity s první republikou, jednak tím, do jaké míry může obnovující se demokracie v soudobém Československu navazovat na tradice v období 1918 - 1938.

Sharon Wolchiková je si plně vědomá také toho, že analytické a teoretické nástroje a přístupy, které používali politologové při analýze Československa v posledních desetiletích, se stávají v důsledku rychlých změn, kterými země prochází, zastaralé. Soustřeďuje se proto na roztřídění a shrnutí bohatého empirického materiálu, který byl o Československu shromážděn.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, z nichž první podává na poměrně malé ploše velmi výstižně historii a problémy první republiky, druhá podává zejména zahraničním čtenářům užitečný přehled o politické struktuře a politických institucích Československa, třetí se soustřeďuje na sociální strukturu a sociální změnu, čtvrtá pak na hospodářství země, pátá na jednotlivé části politiky - jako např. zahraniční, výchovnou a vzdělávací. Kniha je pak zakončena kapitolou, která formuluje obecné závěry. Je to struktura jasná a čtenář, zejména zahraniční, získá čtením knihy ucelený přehled vývoje před rokem 1989 a krátkého období jedna a půl roku po listopadu 1989. Postrádám v této skladbě knihy kapitolu o kultuře a její roli v přerodu Československa. Zdá se mi, že události několika posledních let nelze dobře interpretovat bez přihlédnutí k změnám, které probíhaly v kulturní oblasti. V knize jsou četné odkazy na tuto složku proměn Československa, avšak postrádám v ní ucelenou kapitolu, která by o tomto tématu byla zpracována na tak dobré úrovni, jakou má např. kapitola o sociální struktuře.

Wolchiková velmi výstižně zpracovala dějiny první republiky, druhé světové války a prvních tří let po roce 1945. Značnou pozornost věnovala rozboru odlišného vývoje v českých zemích a na Slovensku a obecně věnovala více pozornosti, než je to obvyklé rozborům etnických otázek. V podstatě soudí, že česká a slovenská společnost jsou po-

měrně odlišné a když k tomu připočteme problémy česko-německých vztahů v 1. republice, musíme podle ní dojít k závěru, že etnické problémy, otázky minorit a další věci s tím spojené, hrály v krátkých dějinách předválečného Československa rozhodující roli. Klade na ně rozhodně větší důraz než většina československých historiků. Současně autorka nenechává čtenáře na pochybách o tom, že Československo v době mezi válkami bylo prakticky jediným skutečně demokratickým státem ve střední Evropě. Při čtení její knihy jsem přemýšlel o tom, jestli se nedopustila ve svém výkladu nějaké chyby, nesprávného výkladu, neporozumění souvislosti. Myslím, že celý historický výklad, který obsahuje také období mezi roky 1948 až 1989, ničím takovým netrpí. Soustavné studium historie moderního Československa, sledování literatury a publikací našich autorů se projeví tím, že autorka vystihla hlavní rysy historického pohybu i konkrétních sil, které v něm hrály rozhodující roli. Myslím, že pro zahraniční čtenáře, ale rovněž i pro české a slovenské čtenáře, je to publikace přinášející bohaté informace, které jsou - až na několik drobností - správně interpretovány. Zároveň jako pozorovatel "zvenku" postřehla některé jevy, kterých si příliš nevšímáme, nebo které jsme si vždy neuvědomovali. Jako příklad bych uvedl její důraz na dlouhodobou a postupnou přípravu listopadové krize nebo poukaz na jistou izolaci Charty 77 a na potíže komunikace mezi disidenty a českou společností. Teží o postupném zrání krize opírá o zajímavou a empiricky orientovanou analýzu vývoje disidentských skupin, pozoruje jejich růst, zejména pak růst počtu mladých lidí v disidentském hnutí. Na rozboru struktury vedoucích činitelů komunistické strany a na rozboru změn této struktury ukazuje, jak také strana hledala účinné zbraně proti rostoucí krizi. Tato část její knihy ukazuje, jak může v podstatě jednoduchá empirická analýza prováděná sociologicky orientovaným člověkem, odhalit skryté procesy ve společnosti. Wolchiková totiž velmi názorně poukázala na pokus strany vnitřně se omlazovat a modernizovat ve sna-

ze udržet svou moc. Podobných postřehů je v knize více.

K přednostem knihy patří rovněž autorčin přehled o československé sociologické, demografické a zčásti i historické literatuře. Je třeba zdůraznit, že autorka čte české texty. Přehled literatury je i pro československého čtenáře poučný a najde tam řadu citací, které ho překvapí. Myslím, že bibliografie představuje důležitou část knihy. Její rozsah je neobvyklý, je to 59 stránek hustě tištěného textu. Patří k nejrozsáhlejšími bibliografiím v knihách tohoto zaměření. Soudím, že autorce šlo o to, aby zvláště zahraniční čtenáři měli k dispozici co nejúplnější přehled studií k vývoji Československa po druhé světové válce a zejména po roce 1989. Žádná vážná věc jí neunikla.

K jistým slabinám knihy patří překrývání některých úvah z první kapitoly o historii s podrobným zpracováním v dílčích kapitolách věnovaných ekonomii, politice atd. Rovněž závěry jednotlivých kapitol působí schematicky a nejsou pokusem o skutečnou syntézu bohatého empirického materiálu, který je v kapitolách popsán a rozebrán. Stejně působí i celkové závěry z celé knihy. Čtenáře, který žije v Československu, samozřejmě potěší optimistický závěr, který vyjadřuje mínění, že Československo má poměrně příznivé šance k vytvoření tržního hospodářství a fungující politické demokracie. Snad by bylo ještě vhodné, kdybychom se dozvěděli více o problémech, které souvisí se vzájemným vztahem formování politických institucí, hospodářských institucí i mechanismů, a o vytváření občanské společnosti. Tyto vzájemné vztahy mezi politickými, hospodářskými a kulturními aspekty probíhající transformace patří pravděpodobně mezi nejsvícenější a nejriskantnější aspekty soudobých proměn české a slovenské společnosti. Sharon Wolchiková přispěla velmi výrazně k porozumění těmto jednotlivým procesům a nepochybně přemýšlí intenzivně i o tom, jak na sebe působí. Snad to bude obsahem některé z jejích dalších knih.

Jiří Musil

Ivo Možný: Proč tak snadno...

Praha, Sociologické nakladatelství 1991, 82 s.

Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem. Ano i ne. Souhlas i nesouhlas. Nadšení i zklamání. Recenze v superlativech i zatracení do posledního písmene. Provokace a bláznovství i seriózní pokus o uvedení Bourdieuvy koncepce do české sociologie. To vše se vybavuje čtenáři, pokud se odhodlá k "prokousání se" na první pohled útlou publikací brněnského sociologa Iva Možného s vyzývacím titulem: Proč tak snadno..., za kterým se ještě objevuje: Některé rodinné důvody sametové revoluce.

První pohled na Možného knihu klame. Dílo svým rozsahem sice skutečně patří mezi trpaslíky sociologické literatury, avšak již při letmém kontaktu s ním čtenář poznává, že dostal do rukou tvrdý oříšek, který pomůckami, jimiž disponuje, může být nerozlousknutelný. Je možné, že právě tento základní rys knihy budou mnozí sociologové považovat za nejvyšší dosažitelnou míru kvality. Neporozumí-li někdo jejímu obsahu, pak je to chyba a nedostatek jen a jen jeho. (Zcela záměrně zde z označení čtenář přecházím na označení sociolog, protože si nedovedu představit, jak by se s Možného knihou vypořádal člověk nevybavený alespoň základními znalostmi o směru úvah sociologů.)

O co vlastně jde? Každou práci, která se představuje jako sociologický esej, je nutno v současné době empirizace sociologie jen vítat. Stejně tak je nutno rozšiřovat počet publikací, jež si kladou za cíl přiblížit české sociologii alespoň základní sociologické orientace, které se rozvinuly v západní Evropě a USA v posledních několika desetiletích. V těchto směrech je Možného snaha záslužná a každý, komu leží na srdci rozvoj sociologie jako komplexní vědy, tedy spojení teorie s empirií, ji musí chtít nechtě ocenit. Ivo Možný zde předvedl mistrný kousek. Ukázal, že možnosti sociologie nalézt své místo v měnících se podmínkách ve společnosti jsou široké, a pokud se naleznou vhodné cesty, bude možné převádět prakticky využitelné poznatky ze sociologických výzkumů mezi široké společenské vrstvy.

Jako na jeden z prvních kroků "polistopadové" sociologie v jejím sbližování se "svě-

tem" a zároveň se společnostmi, ve které působí a ze které vzešla, se lze na Možného esej podívat "růžovými brýlemi". V takovém případě by nezbývalo, než na tomto místě ukončit recenzi a rozloučit se závěrem: "Přečtěte si se shovívavostí a zkuste napsat něco dalšího. Sociologie to potřebuje." Tak jednoduché to však není. I přesto, že Ivo Možný na mnoha místech zdůrazňuje, že jde o esej, která nemůže snést všechna měřítká sociologické práce, je u tohoto textu nutné zastavit se u některých jeho pasáží.

Jak již bylo řečeno, přes všechna pozitiva si esej nese s sebou typické známky všech prototypů, u kterých ještě nebylo možné "vychytat všechny mouchy" v praxi. Základním kamenem úrazu je a nepochybně pro většinu čtenářů bude sdělitelnost nejen jednotlivých částí, ale v mnoha případech i vět. Často se nabízí nádherná "zjednodušení", která by na obsahu nic neubrala, na sdělitelnosti a srozumitelnosti by však mnohokrát přidala. Uvádět příklady není zapotřebí, protože co věta, odstavec, kapitola, to možný příklad. Pokud to nebyl záměr autora, který tím snad chtěl uchránit svoji práci před "nepovoláními", pak by esej mohl posloužit jako východisko pro diskusi na téma, kam až sociolog může ve složitosti konstrukce svých sdělení zajít. Kde leží práh překombinovanosti a zamlženosti? Tam, kde ještě porozumí většina sociologů, určité, dejme tomu vzdělanější, vrstvy obyvatel anebo většina čtenářů, kterým se publikace, třeba i náhodně, dostane do zorného úhlu? Ivo Možný si položil tři otázky, které dal do názvu jednotlivých kapitol:

- proč tak pozdě;
- jak to, že tak hladce;
- a co dál?

Pokusil se na ně odpovědět. Odpověděl i neodpověděl. Dále viz první odstavec tohoto textu. A co vlastně zajímalo Iva Možného? To, co většinu z nás:

- jak se mohlo stát, že komunistická vláda se v Československu udržela přes čtyři desetiletí a že tak dlouho odolávala i reformním tlakům z Východu po nástupu M. Gorbačova;
- jak se mohlo stát, že tato vláda se vzdala tak neočekávaně, snadno a téměř bez odporu;

- a co dělat dnes, s nově nabytou svobodou, bez ideologických dogmat a ústředního výboru všemocné strany?

Všechny tři kapitoly knihy mají své zápory i klady. Často, zvláště ve druhé části, čtenář zůstává v nevěře stát a přemýšlí, zda si z něj autor netropí žerty. A aby ještě více byl udiven, autor mu to pod čarou vysvětlí. Lidovost hospody čtvrté cenové skupiny se zde střídá s těžkopádnými pojmy Bourdieuovy koncepce obsaženými v dlouhých citacích z Bourdieuovy práce z roku 1977. Záměr přenést základní Bourdieuovy myšlenky do české sociologické veřejnosti, je sám o sobě, jak jsem již zdůraznil, oceněníhodný. Stejně tak cenná je snaha aplikovat poznatky ze sledování života primitivních pospolitostí na vývoj společenského života v moderních společnostech a v komunistické zvlášť. Toto novum, alespoň já osobně jsem neměl dosud možnost setkat se u jiných autorů s tímto postupem, však autora svádí k tomu, že na mnoha místech ani neskrývá své přesvědčení, že si doslova může "dovolit vše". Bez ohledu na realitu posledních dvou desetiletí, ve kterých také on sám velice intenzívně žil. Natolik intenzívně, aby nemohl nyní tvrdit, že předkládaný text "... nosil v hlavě několik let, ale protože nebyl prostor, kde bych ho mohl publikovat, nenašel jsem ani čas ho sepsat." (s. 9)

Některá tvrzení v první kapitole udivují svojí zdánlivou přímočarostí a zjednodušováním problémů. Dovolím si například pochybovat o tom, že by "všichni viděli, že ve velkém to vede k bankrotu, z něhož se nakonec nikdo nezachrání" (s. 22). Na druhé straně je zde podána výborná analýza skutečnosti, že lidé si uvědomovali, že disidenti mají svou pravdu, nebyli si však jisti, jestli to je i jejich pravda. To se ostatně v posledních dvou letech plně potvrdilo. Základní otázka, kterou se lidé zabývali zvláště po vzniku Charty 77, a kterou také Možný zdůrazňuje, je i dnes základní: Jak to bude s majetkem? Bohužel, autor ji jen zdůrazňuje, ale již na ni neodpovídá. V dalším textu sice kolem ní neustále krouží, ale ani jednou se nepokusí vymanit se ze začarovaného kruhu tabuizovaných otázek. Zde se ukázalo, že ani Bourdieuova koncepce analýzy života saharských Kabylů není schopná pomoci ve všem,

do čeho se dostaly komunistické a postkomunistické společnosti.

Na druhou část, která má vlastně tvořit jádro publikace, plně platí výše uvedená kritická i pochvalná slova: od lidovosti k předsobornosti, od naprostého zjednodušení až banalit po nejvyšší míru komplikovanosti a nejasnosti. Je nepochybné, že Možného kniha se bude za pět, deset a spíše ještě za více let číst bez jakéhokoli projevu souhlasu nebo nesouhlasu. Stane se jedním z důkazů pokusů o pohled na příčiny pádu komunismu v Československu i ve světě. Dnes je tomu však jinak. Proto, přečte-li si člověk, který si alespoň něco pamatuje, že nespokojenost vyvolávalo to, že se šířil sortiment zboží, k jehož získání nestačily peníze (s. 34), nemůže nic jiného než se pousmát, ne-li zasmát. Jak je tomu potom dnes? Anebo skutečně "... vládnoucí třída byla stále paranoičtěji nedůtklivá na svůj symbolický kapitál a na rituálech tupě trvala?" (s. 40). Podle mého názoru, právě v oblasti rituálů byl "ústup komunismu" patrný. Vždyť, kdo vlastně ve druhé polovině 80. let vyvేశoval ještě vlajky na 1. máje, 9. května a na další svátky? Koho se podařilo přinutit k VUMLu? Málokoho, lidé již mohli nalézt únik, aniž byli postihováni. Možný má pravdu, ale zároveň ji nemá. V tom spočívá podstata tragikomičnosti s převahou tragiky, do které se naše společnost dostala.

Skřípění zubů, projevy nadšeného souhlasu i nesouhlasu jakoby zázrakem mizí na stranách 44 a 45. Zde se Možný pouští do úvahy nad tím, proč vlastně neexistuje sociologická teorie de-modernizace. Ve světle předcházejících řádků se zdá, že se zde autor skutečně "trefil do černého". Jenže, jak jen může, toto pole vyklízí a vstupuje opět na tenký led spekulací. O to větší ranou je hned následující strana. Proč ta absolutizace a zjednodušování? Pro toho, kdo dobu, o které Možný píše, zažil, je to málo, pro mladé zmatečné a zavádějící. A dále opět jeden z efektních výkřiků do tmy, se kterým člověk může i nemusí souhlasit: V roce 1968 "... nešlo o účast pracujících na řízení, jak to nazýval Šik, ale o paralyzaci účasti aparátníků na ekonomické moci." Sociologu, máš, cos chtěl, poper se s tím.

Třetí kapitola, spolu s první, jsou těmi částmi knihy, které si přečte většina, kteří po ní sáhnou. Je zvláštní, jak mnoho se obě kapitoly, v rozsahu několika málo stran, liší od prostřední. Zvláště třetí kapitola je srozumitelná a čtivá, avšak deprimující. Možný je názoru, že bývalé heslo "Žij v pravdě" nahradilo dnes heslo "Důvěřuj ostatním". Pokud se jeho názor potvrdí, pak naši společnost čeká dlouhé období hledání a nejistoty. Jestliže se nebylo možné držet prvního, jak nyní lze naplnit to nové? Možný to sám ostatně v poslední větě říká: "Nebude to o nic lehčí." (s. 77).

Obrátíme-li ještě list, vysměje se nám z ilustrace Mikuláš, děda Mráz nebo děd

Vševěd. Proč a kdo se nám to směje? Na to si odpoví každý sám, podle toho, jak se s kulometnou a dělostřeleckou palbou myšlenek Možného ze všech stran vypořádá.

A na závěr malou poznámku. Možného kniha, i když je vydána jako "paperback", nebude patřit mezi ty, které jsou určeny k rychlému přečtení ve vlaku z Prahy do Brna. Teprve další vývoj dá za pravdu jejím kritikům i zastáncům i samotnému I. Možnému. Jenže žádný z nich, pokud si knihu alespoň jednou prolístuje, ji už nedá dohromady. Rozpadne se mu před očima. A to je škoda. Vždyť jde jen o trochu lepidla.

Jiří Světek

Jan Keller: Úvod do sociologie

Praha, Sociologické nakladatelství 1991, 192 s.

Jakkoli se to na první pohled nemusí zdát, napsat dobrý úvod do sociologie je neméně náročné než napsat originální sociologickou monografii. Je k tomu zapotřebí mít solidní přehled o dosavadním vývoji sociologie i o jejím současném stavu, disponovat určitými pedagogickými zkušenostmi, mít alespoň v základních rysech vytvořenu svou vlastní koncepci pěstování sociologie a v neposlední řadě psát takovým způsobem, který je čtivý a přístupný i vzdělaným laikům.

Autor recenzované práce Jan Keller, čerstvý docent sociologie na Masarykově univerzitě v Brně, příslušník nadějně mladší střední generace našich sociologů, který má za sebou již řadu pozoruhodných sociologických studií i skript a v poslední době patří u nás mezi nejpilnější publikující sociology, všechny zmíněné předpoklady splňuje. Ještě dříve než jsem věděl, že mě redakce Sociologického časopisu požádá o recenzi na jeho knihu, jsem si ji proto s chutí a se zájmem přečetl.

Struktura Kellerovy příručky je promyšlená, přehledná a logická. Práce kromě úvodu obsahuje sedm částí, z nichž první se zamýšlí nad podmínkami vzniku sociologie a vidí v této vědě produkt společenské krize, k níž došlo při přechodu od společností tradičních ke společnostem moderním.

V této souvislosti odpovídá autor na otázku, co to je společnost, jakým způsobem reprezentativní sociologické koncepce reflektují problematiku uvedených dvou jejích typů, přičemž se ztotožňuje s těmi názory, které za zdroj zmíněné radikální přeměny společnosti, jež se nejprve realizovala v nejvyspělejších evropských zemích v 19. století, považují generalizaci trhu. Druhá část se zabývá problematikou životního prostředí, sociálních nerovností, orientace ve světě, socializace a sociální kontroly.

Třetí část je nejrozsáhlejší a J. Keller v ní rozebírá tři základní kulturní způsoby řešení společenských problémů. Jako první z nich uvádí symbolickou komunikaci, o níž se domnívá, že je základem lidské kultury. V této souvislosti poměrně podrobně analyzuje masovou komunikaci, publikum, účinky komunikace, její sociální podmíněnost a ritualizaci, přičemž upozorňuje rovněž na hlavní příčiny kritiky masové komunikace. Druhým způsobem řešení společenských problémů je podle autora institucionalizace jednání. Tato podkapitola obsahuje vymezení instituce a její odlišení od organizace. Dále jsou zde rozebírány pojmy kulturní instituce a sociální role, je podána i kritika teorie rolí a vysvětlen pojem ritualismu institucí. Jako příklad instituce je uvedena klientela, jejíž pojem a fungování autor podrobně objasňuje. V podkapitole zabývající se organizovaným jednáním jako třetím způsobem kulturního řešení problémů autor nejprve

popisuje vývoj organizace moci, analyzuje pojem úřadu jako její základní jednotky, zabývá se problematikou formálních organizací a vysvětluje pojem ritualismu organizací.

Čtvrtá část knihy je věnována hlavním paradigmatům sociologického myšlení, za něž autor považuje konsensuální teorie, teorie konfliktu a interpretativní sociologii. Mezi konsensuální teorie řadí strukturní funkcionalismus, přičemž hlavní pozornost věnuje T. Parsonsovi a R. Mertonovi, a dále teorii změny, jež je reprezentována G. Homansem a P. Blauem. Teorie konfliktu je demonstrována na díle L. Cosera, C. Millse, R. Dahrendorfa a R. Collinse. V rámci interpretativní sociologie je analyzován symbolický interakcionismus a jeho teoretické zdroje, přičemž jako hlavní představitelé jsou uvedeni C. Cooley, W. Thomas, G. Mead, E. Goffman, H. Duncan a H. Garfinkel i jejich základní myšlenky a pojmy, jimiž k rozvoji sociologie přispěli. V této části je věnována pozornost rovněž fenomenologické sociologii.

V páté části nazvané *Komplementární přístup k výkladu sociálních jevů* autor na analýze tří příkladů z oblasti institucí, moci a komunikace dokazuje, že žádné z výše uvedených sociologických paradigmat samo o sobě není s to jakýkoli sociální jev komplexně vysvětlit. Plodnost jejich spojení demonstruje na rozboru svátků, státu a vědění.

Poslední dvě části knihy obsahují výklad některých základních sociologických pojmů, jež se v práci objevují, i stručnou charakteristiku sociologů, kteří jsou v ní uváděni.

Jak je z výčtu obsahu Kellerovy práce zřejmé, dobře orientuje čtenáře v základních rysech dosavadního vývoje sociologie a nastiňuje i její nejpodstatnější současné otázky. Cenné je, že autor zdůrazňuje nutnost komplementárního přístupu k řešení sociologických problémů a poukazuje na potřebu překonat tradiční roztříštěnost sociologie do škol a směrů, čímž bude posílena kumulativnost jejích výsledků. Informace o některých problémech i reprezentantech sociologie, jež autor podává, jsou pro širší veřejnost v tomto rozsahu nové a do značné míry objevné. Mám na mysli zejména ty části, kde se publikace zabývá například netradičním

vymezením institucí a organizací i jejich vztahu, dosud v naší sociologii nepříliš frekventovaným pojmem klientely, sociologickou problematikou svátků i dvojznačností jejich funkce, kde informuje také o (u nás) méně známých sociologích, jako je R. Collins a H. Duncan.

Celkově tedy Kellerův *Úvod do sociologie* považuji za dobře zpracovaný. Dá se očekávat, že v současné době v našem prostředí úspěšně splní dvojí poslání: seznámí všechny potenciální zájemce z řad nesociologů s tím, co sociologie je, čím se zabývá a co lze od ní zhruba očekávat, a bude rovněž dobrou pomůckou pro studenty sociologie, kteří zatím takovýto text postrádali.

Vzhledem k tomu, že publikace bude plnit i tuto druhou úlohu, nelze přejít některé její dílčí obsahové nedostatky, ale i zřejmé chyby a omyly, jež by snad bylo možné v případných dalších vydáních korigovat a odstranit. Již jsem napsal, že zpracovat dobrý úvod do sociologie je náročné. Ono je to ale také zodpovědné, neboť ze své pedagogické praxe vím, že studenti mají často tendenci považovat vše, co je v takovýchto příručkách napsáno, za prověřené a jisté. Objeví-li se v textu jakákoli věcná chyba, setkáváme se pak s jejím opakováním u různých zkoušek i několik let.

Domnívám se, že některé autorovy soudy jsou příliš apodiktické a jednoznačné, zatímco řešení sociologických problémů, jichž se týkají, v žádném případě tak nesporná a nepochybná nejsou. Mám na mysli například tvrzení, že "společnost ve skutečnosti neexistuje. Vyjádřeno přesněji: společnost existuje, jen pokud se lidé chovají, jako kdyby skutečně existovala. Empiricky se však vyskytují pouze jednotliví lidé se svými zájmy a svým konkrétním jednáním" (s. 11). Tento názor je přinejmenším diskutní, jak o tom svědčí dlouhodobé spory vedené v sociologii mezi tzv. sociologickými nominalisty a sociologickými realisty. Existují přece i společenské vztahy a instituce neredukovatelné na pouhé lidské jedince a přitom empiricky zachytitelné. Nechci samozřejmě autorovi právo na takový názor upírat. V učební pomůcce tohoto druhu by však snad měl na možnost jiného řešení alespoň upozornit.

Podobný charakter má věta, že "současná doba je stále vedena zcela neodpovědným heslem *strategie urychlení*" (s. 21). Nehledě na to, že výraz "současná doba" je ze sociologického hlediska velmi vágní, měl by snad autor rozlišovat mezi uplatňováním tohoto hesla ve vyspělých západních zemích a mezi jeho uplatňováním v zemích bývalého socialistického společenství a v zemích rozvojových. Pro druhý typ zemí je tzv. strategie urychlení (například ve smyslu jejich dynamického rozvoje) doslova podmínkou jejich přežití.

Dosti překvapivé je autorovo tvrzení, že "konkurence v oblasti výkladu světa vede ke znehodnocení výkladů všech, ke ztrátě jejich kvality" (s. 22). "Výklad světa" bude patrně vždy předmětem sporů. S tím se asi nedá nic dělat. Ale vždyť přece právě střetávání názorů bylo vždy jednou z hybných sil lidského myšlení ve všech oblastech duchovní tvorby.

Kellerovo tvrzení, že "nerovnost budí odpor pouze tehdy, není-li přijatelně vysvětlena a ospravedlněna" (s. 25), je rovněž problematické. Nesnáz vidím v tom, že ve společnosti nerovných lidí se názory na to, co je "přijatelné vysvětlení", vždy liší.

Také obecný soud, že "instituce nejsou nadekretovány zvnějšku, lidé je respektují sami a zcela přirozeně" (s. 32), je příliš jednostranný. Ostatně sám autor to jinou formulací na s. 56, kde píše, že "kulturní instituce představují gramatická pravidla a určují, které způsoby jednání jsou v dané kultuře gramaticky správné", podle mého mínění do určité míry vyvrací. Problematické se mi jeví tvrzení, že "jednotlivé instituce dané kultury spolu nesouvisí" (s. 57).

Za příliš zjednodušující považuji i výroky, že armáda je organizací instituce legalizovaného zabíjení (s. 71), že "přenos tabuizace z oblasti verbální do oblasti neverbálního jednání nazýváme civilizací" (s. 78) a že "sociologie je od svého počátku poměrně konzervativní disciplína" (s. 87). Znovu opakují, že mi nejde o to dokazovat, že by tyto výroky byly zcela nesprávné. Jsou však podle mého mínění jednostranné a tím do určité míry zavádějící.

Na s. 30-31 v souvislosti s otázkou řešení smyslu světa a života v něm autor píše, že "v oblasti hledání smyslu věcí je (...) věda těžce handicapována oproti i tomu nejméně

vědeckému náboženství. Pomocí kategorie nadpřirozena je náboženství schopno zasadit jakoukoliv věc či událost do kontextu věčných principů, které tvoří základní souřadnice jeho univerza. Zvláštního významu nabývá tato operace v souvislosti s lidským životem. Vztahování k oblasti nadpřirozena může propůjčit smysl kritickým fázím života, které by jinak mohly základní představu o uspořádanosti světa nebezpečně zpochybnit". Autor v návaznosti na to píše, že věda nedokáže zejména uspokojivě řešit problém smrti, zatímco "náboženství je schopno zakomponovat moment smrti do svého výkladu způsobem, který neruší, naopak posiluje pocit ontologického bezpečí. (...) moderní společnost dosáhla díky vědě neuvěřitelných úspěchů při výkladu technických aspektů fungování světa i při konstrukci světa umělého. Nedaří se jí však nahradit dřívější symbolická univerza, která vědecky zpochybnila, analogickým myšlenkovým systémem, který by umožňoval členům společnosti zařadit vlastní osobní existenci do rámce, jenž by přesahoval jejich náhodné individuální bytí".

Věda tedy v řešení této otázky dopadá ve srovnání s náboženstvím podle autora velmi špatně. Není s to dát člověku jakoukoli oporu v klíčových tzv. existenciálních situacích. Autor by však měl připustit, že prostě taková opora reálně opravdu nemusí existovat a věda to pouze konstatuje. Je to však její handicap? Je možné, že právě tato existenciální nejistota je podstatnou a nejtýpičtější vlastností člověka, člověk si ji uvědomuje a jako jediný živočich na této zemi žije rovněž s tragickým a v podstatě neřešitelným vědomím nutnosti své smrti. Náboženství je sice určitým řešením, ale za jakou cenu? Na tuto otázku svého času odpověděl velmi výstižně Max Weber, když napsal: "Kdo není schopen tento osud doby mužně snášet, tomu je třeba říci, ať se raději vrátí, mlčky, bez obvyklé veřejné reklamy renegátů, prostě a jednoduše do široce a milosrdně otevřených náručí starých církví. Nebudou mu to zazlívát. Tak či onak bude muset přinést 'intelektuální oběť' - to je nevyhnutelné." (M. Weber: K metodologii sociálních věd, Bratislava 1983, s. 253). Jde o to, zda tato oběť, kterou člověk musí přinést za to, že získá "pocit ontologického

bezpečí", není ve svých důsledcích pro jeho intelekt příliš velká a v jistém smyslu nenapravitelná.

V práci jsou bohužel i zcela evidentní věcné chyby. Cooley je na s. 13 uváděn jako autor rozlišující primární a sekundární skupiny. Cooley však zavedl pouze první termín, zmíněné dichotomické rozlišení nepoužíval a termín sekundární skupiny je dílem R. Parka. H. Becker nerozlišoval společnosti posvátné a privátní (s. 13), ale společnosti posvátné a světské (secular). Weberovo vymezení panství bylo složitější, než jak je uvedeno na s. 26. V tabulce na s. 38 u moderního systému má být ve sloupci "masová" ano místo ne. Solidarita v Durkheimově pojetí (s. 154) není integrujícím protipólem dělby práce. Nepřesně je chápán Durkheimův pojem solidarity i na s. 180. Autorův názor, že Comte ve sporu liberalismu se socialismem nezaujal explicitní stanovisko (s. 178), je mylný. Comte byl explicitním kritikem liberalismu, hlásil se k určitému typu socialismu, který byl však odlišný od tzv. spontánního socialismu dělníků (za jehož hlavního představitele Comte považoval Blanquiho) a který Comte nazýval socialismem systematickým. Durkheimova práce *Elementární formy náboženského života* nevyšla poprvé roku 1925 (s. 180), ale roku 1912. Ani Weberova studie *Protestantská etika a duch kapitalismu* nevyšla poprvé roku 1901 (s. 181), ale vycházela ve dvou pokračováních časopisecky v letech 1904-1905.

V textu se objevují i chyby terminologické a jazykové. Autor často používá slova vzor a vzorec jako synonyma, což neplatí ani v každodenním jazyce, ani v sociologii. Nesprávně skloňuje slovo privilegium (s. 26 aj.). Nevím, proč používá běžnému čtenáři nesrozumitelný termín plétorická komunikace (s. 46), když může prostě napsat komunikace nadbytečná. Některé anglické termíny nemůžeme jednoduše používat v doslovném překladu. Mám na mysli výrazy "intra-sdělovatel konflikt" a "Já-role konflikt" (s. 60-61). Není mi rovněž jasné, proč na s. 105 v šesti řádcích použil třikrát dnes módní slovo generovat, když existuje několik jeho vhodných českých ekvivalentů.

V příručce, která má charakter studijního textu, by autor neměl používat termíny a pojmy, které nejsou běžné, a nechat je nevysvětleny. Týká se to například formulace "koncepce jazyka jako systému topoi" (s. 53), Mertonova efektu sv. Matouše (s. 65), Weberova pojmu "odkouzlení světa" (s. 83), pojmu vetující skupiny (s. 112) a Meadova pojmu diskurzivní univerzum (s. 121).

Bez poznámky nemohu ponechat závěrečnou část nadepsanou *Nejčastěji citovaní sociologové*, v níž autor stručně charakterizuje dílo těch významných sociologů, jejichž charakteristiku neobsahuje již předchozí text. (Mimochodem nejde ani tak o sociology nejčastěji citované, neboť citátů je v celé příručce minimální množství, ale o sociology zmiňované. Autor jistě dobře ví, jaký je rozdíl mezi citací, parafrází a opisováním.) Z evropských sociologů 19. a začátku 20. století jsou uvedeni Comte, Spencer, Pareto, Tönnies, Durkheim a Weber. Ač v předchozím textu zmínění, chybějí zde Simmel a Marx. V případě Simmela může autor argumentovat tím, že v knize nepatří mezi nejčastěji uváděné, nicméně příručka tohoto druhu se bez jeho charakteristiky může sotva obejít. Absence souhrnné charakteristiky Marxových sociologických názorů je těžko zdůvodnitelná. Je sice pravda, že Marx sám se za sociologa ze známých důvodů nepovažoval, to však nemění nic na skutečnosti, že ve svém díle řešil mj. otázky typické pro sociologii 19. století, že je řešil originálním způsobem a že jeho práce měly na vývoj sociologie od konce 19. století značný vliv.

Závěrem je třeba připomenout, že kniha vyšla v nakladatelství Slon, zaměřeném na vydávání sociologické literatury. Zatímco mnozí dlouze diskutovali o potřebě vydávat tuto literaturu a naříkali nad tím, že jí vychází velmi málo, dva obětavci a nadšenci Alena Miltová a Jiří Ryba přišli s tím, co je vždy nejcennější, s praktickým činem. Nakladatelství založili a sociologickou literaturu vydávají. Umím si dobře představit, jaká rizika při tom musejí podstoupit, kolik překážek překonat, jak velké úsilí vyvinout a kolik práce a času vynaložit. Patří jim za to díky celé naší sociologické obce.

V jedné věci však v případě recenzované knihy měli smůlu. AZ servis, který knihu vytiskl a předpokládám tedy, že i "brožoval", odvedl velmi špatnou, vpravdě šlendriánskou práci. Brožura se po prvním čtení doslova rozpadne na jednotlivé listy, což jak je mi známo, není případ jen mého výtisku. Nevím, proč by kniha, která stojí 44 koruny, z nichž značná část padla jistě právě na její technické zpracování, musela být po této stránce daleko za těmi knihami, které za mnohem nižší ceny vycházely ještě v předlistopadovém režimu.

Dobry byl nápad nakladatelství uvést jako přílohu knihy dopis úředníka minister-

stva školství, mládeže a tělovýchovy ČR, zdůvodňující, proč toto ministerstvo nemůže na vydání pomůcky poskytnout finanční příspěvek. Je to výstižné svědectví vztahu zmíněného ministerstva i ministerstva financí ČR, na něž se dopis odvolává, k nezištným a nekomerčním iniciativám na vydavatelském poli a celkově i ke vzdělávacím aktivitám tohoto druhu vůbec. Je dobré, že se tento dokument spolu s knihou uchová po celá desetiletí a bude mnohé vypovídat i našim potomkům o některých rysech doby, ve které žijeme i o jejích politických reprezentantech.

Jan Sedláček

Gyorgy Szoboszalai (ed.): Democracy and Political Transformation: Theories and East-central Realities

Budapest, Hungarian Political Science Association 1991, 360 p.

Vznik publikace byl inspirován jednáním konference o politické transformaci, se zvláštním akcentem na Maďarsko, která se konala v srpnu 1990 v San Francisku za účasti amerických a maďarských politických vědců. Kniha se skládá za tři částí a celkem dvanácti kapitol. 1. část - Teorie demokratické transformace - obsahuje následující příspěvky: Robert A. Dahl, Přechod k demokracii; Adam Przeworski, Politická dynamika ekonomických reforem: východ a jih; Arend Lijphart, Prezidentský systém a většinová demokracie: teoretická poznámka; Robert H. Bates, Ekonomie a demokracie. Ve 2. části - Demontáž státního socialismu ve střední a východní Evropě jsou kapitoly: Attila Ágh, Přechod k demokracii ve střední a východní Evropě z komparativního hlediska; Ellen Comisso Politické koalice a ekonomické varianty; Valerie Bunce, Demokracie, stalinismus a management nejistoty; András Körösesny, Obroda starého nebo vznik nového? Podstata postkomunistické politiky. Poslední 3. část - Maďarsko - modelová země středo-východoevropské transformace se skládá ze sedmi kapitol: György Szoboszalai, Politická transformace a ústavní změny, László Bruszt: 1989: dojednaná revoluce v Maďarsku; Rudolf L. Tökés, Nové

maďarské politické elity: adaptace a změna, 1989-1990; Péter Hardi, Systémové změny a změny v pojetí bezpečnosti: maďarský případ; László Urbán, Proč byl maďarský přechod neobvykle mírný?; Máté Szabó, Změna vzorců aktivizace v Maďarsku v případě nových sociálních hnutí: na příkladu ekologického a studentského hnutí; Mária Csanádi, Struktura, koheze a dezintegrace maďarského státního stranického systému.

Ve svém příspěvku k tomuto důležitému svazku argumentuje Valerie Bunceová, že "... aplikování teorií na Východní Evropu odhalilo méně z toho, co se děje v této oblasti, než chudost našich teorií." Interpretace současných přeměn v postkomunistických společnostech vskutku prokázala, že je to pro společenské vědce sice lákavý, ale pokořující úkol. Zatím co se přestali obracet pro inspiraci k teorii chaosu, zapůsobil téměř na všechny z nich mimořádný rozsah nejistoty, charakterizující tyto přeměny, a omezená aplikovatelnost stávajících teorií, vytvořených na základě jihoevropských a latinskoamerických zkušeností. Avšak patnáct amerických a maďarských autorů, kteří přispěli do tohoto svazku, prokazuje pozoruhodnou empirickou a teoretickou obratnost v přístupu k tak důležitým tématům jako je: 1) dopad dřívějšího státního socialistického systému, mezinárodních souvislostí a elitních předpovědí na způsob transformace; 2) obrození předkomunistických sociálně politických formací v dnešním přechodném prostředí; 3) povaha vznikajících stranických a sociálně economic-

kých rozporů a jejich vliv na ekonomickou politiku; a 4) schopnost demokratických režimů podpořit radikální ekonomickou změnu.

Titul publikace je ovšem poněkud nadšazený. S výjimkou provokativní schematické kapitoly Adama Przeworského, která pojednává o čtvrtém tématu - schopnosti demokratických režimů podpořit radikální ekonomickou změnu - a v podstatě navrhuje radikální šokovou terapii jako politicky nejudržetelnější ekonomickou politiku, velká většina ostatních příspěvků je zaměřena na Maďarsko. Disproporční vliv maďarského řízeného, evolučního přechodu ve vztahu k řadě závěrů je velice zřejmý. Dominantní role elit minulého režimu v přeměně Maďarska je jen zřídka porovnávána s přeměnami v Polsku a Československu. V případě Československa není ani zmínka o komplikujícím faktoru československého národního rozdělení. Závažnost tohoto rozdělení však nebyla ještě tak zřejmá na podzim v roce 1990, kdy se konala konference, z níž vzešla tato publikace. Navzdory tomu, a přes evidentní nemožnost zabývat se důsledky posledních voleb v Polsku, není tento svazek zastaralý ve svém významu.

Zcela mimo otázku intraregionálního srovnávání se řada autorů zabývá problémem užitečnosti stávajících teorií, které se zabývají zkušenostmi se společenskou přeměnou. Častá ujišťování o jedinečnosti transformace státního socialismu neodradila nejvytvařejší představitele srovnávací politické vědy, kteří procházejí procesem bourání své vlastní akademické "berlínské zdi". Ralf Dahrendorf podotkl na jiném místě, že samotný jazyk prochází opětovým sjednocením ve stopách revolucí roku 1989. Postkomunistické přeměny, kriticky vztahované k jiným historickým zkušenostem a zároveň současným proměnám - to vše může hrát v tomto procesu transformace významnou roli.

Przeworski zpochybňuje jedinečnost postkomunistické přeměny tvrzením, že nové latinskoamerické demokracie se také vyrovnávaly nejen s politickou přeměnou, nýbrž i s podobně radikální ekonomickou reformou. I když uznává, že systémový přechod od socialismu ke kapitalismu se zdá být méně odrazující než latinskoamerické "strukturální

přizpůsobení", nabízí dále statistické a koncepční podobnosti. Například tvrdí, že obě skupiny případů odhalují slabiny, v nichž se kombinuje zranitelnost vůči politickým požadavkům (např. na subvencování) velkých monopolistických firem s neodpovídajícími systémy vybírání daní. Vcelku tyto rysy mají za následek vznik vládních schodků a zne-možňují reformní iniciativy.

Podle Przeworského vyšší stupeň státního vlastnictví a monopolizace v postkomunistických společnostech podmiňuje, ale neanuluje, teoretickou hodnotu srovnání obou situací. Rudolf Tökés vidí naopak "podstatnou autonomii" a právní ochranu soukromého majetku před státním vměšováním za pravicového autoritářství jako kvalitativní rozdíl, který vážně omezuje srovnatelnost. Samotná existence takových sporů o to, zda určité rozdíly jsou kvalitativní nebo kvantitativní, vytváří cenný, ale pouze prozatímní prostor, ve kterém lze začít kontextualizovat postkomunistické přeměny.

Při ochotném přijímání takových sporů můžeme však vytypovat některá další srovnávací omezení. Jedním z klamných závěrů, před kterým varoval Dankwart Rustow v podnětném článku z roku 1970 o demokratických přeměnách, byla aplikace "funkčních teorií" založených na stabilních, rozvinutých politicko-ekonomických systémech v rovnováze se vznikajícími demokraciemi, kde bylo zapotřebí "genetické" teorie. V jinak závažném příspěvku Ellen Comissové je tento analytický předěl porušen. Bez uvážení upouští od destabilizačního potenciálu reformně způsobené nerovnosti v postkomunistických společnostech tím, že poukazuje na vysokou úroveň tolerance pro takovou nerovnost v západních zemích. Robert Dahl zdůrazňuje, že v době, kdy demokracie zapouštěla své kořeny v dneska vyspělých demokraciích ještě v 19. století, byly to podle dnešních měřítek nerozvinuté země se skromnými příjmy a převážně se zemědělským obyvatelstvem; následuje Montesquieu a doporučuje, aby dnes nové demokracie hledaly takové ekonomické struktury, které by působily nerovnost méně pravděpodobně. Comissová správně říká, že základ nerovnosti na Západě spočívá v tom, že ekonomicky "poražení" jsou obvykle buď

"zkrocení", nebo "neorganizování". Zůstává však velmi nejistá v odpovědi na otázku, zda vznikající postkomunistické demokracie - v nichž se spojuje silná rovnostářská tradice s nekonsolidovanými demokratickými institucemi - mohou zkrotit a kooptovat poražené tak, jak to dělají rozvinutější demokracie. Comissová však opírá svůj závěr méně o předpokládanou "krotící" schopnost postkomunistických institucí než o nedostatečnou organizaci potenciálních kolektivních aktérů.

Jádrum analýzy Comissové je diagnóza politických koalic potřebných pro podporu každého z pěti privatizačních modelů. Dva z nich pokládá za dominantní. Třetí cesta, která zdůrazňuje vytvoření národní buržoazie a zpmalení privatizace až do existence dostatečného domácího kapitálu, je podporována především uživateli dřívější "druhé ekonomiky". Modifikovaný thatcherismus, odpovídající ortodoxnosti mezinárodních věřitelů, zdůrazňuje roli cizího kapitálu a relativní státní neutralitu vůči osudu domácích skupin. Autorka očekává, že koalice "třetí cesty" bude mít potíže s udržení se mezi přísnými rozpočtovými tlaky a že asi ustoupí ortodoxnímu modelu. Zatím z toho budou mít prospěch podnikatelé, avšak od pracujících, rolnictva, důchodců a jiných skupin si změna vyžádá velkou oběť, neboť tyto skupiny pravděpodobně nedeinstabilizují demokracii pro svou nedostatečnou organizovanost.

Podobně jako Comissová i András Körösenyi zdůrazňuje malou organizovanost ekonomických skupin, ale směřuje za koalici spekulace a zdůrazňuje, jaký konkrétní vliv to má na tvorbu stran a jejich sílu. Za daného nedostatku politického vyjádření sociálně ekonomických rozporů a z toho vyplývajícího "charakteru střední třídy" maďarských stran se obrací k historii o vysvětlení jejich rozporů. Argumentuje tím, že systém stran, který se utvářel v období let 1987-90, vykazuje silnou kontinuitu s meziválečným obdobím a bezprostředním poválečným obdobím.

Uznává, že dvě dominantní strany ve volbách v roce 1990 - Maďarské demokratické fórum a Aliance svobodných demokratů - byly technicky "nové" strany, ale jejich nedostatek přímých politických předchůdců je

méně důležitý než jejich ideologická kontinuita, která se datuje až k "populistickému", "urbanistickému" rozkolu elity ve třicátých letech. Kromě těchto nových stran dokumentuje na statistických datech opětovné vynoření se regionální základny pro volbu historických stran, obrozených z předkomunistické éry.

Tato skutečnost naznačuje překvapivou schopnost společnosti vzpamatovat se poté, co byla podrobena čtyřicetileté homogenizaci, neutralizaci a institucionální destrukci. Zatímco se všeobecně uznávají meze komunistického "pozitivního" sociálního řízení, připouští se obecně (s takovými výjimkami, jako je katolická církev v Polsku), že "negativní" nebo destruktivní cíle komunistů byly velkou měrou splněny. Možná, že se dokáže v závislosti na tom, jak rychle se tyto společnosti odrazí zpět, pokud jde o znovu se objevující vzorce společensko-politické diferenciace, že tato destrukce byla přeháněna. Ovšem Körösenyi bere v úvahu pouze maďarský případ a uvážíme-li, že kádárismus se vyznačoval tím, že dovolil evoluční obrození občanské společnosti již na začátku šedesátých let, potřebovali bychom podobné studie jiných postkomunistických systémů k tomu, abychom mohli obecněji teoretizovat o povaze sociální schopnosti vzpamatovat se i v rámci vládnoucího státního socialistického systému. Vzhledem k tomu, že systém nyní vznikajících stran může mít prokazatelné kořeny v předkomunistické éře, mohly by takové studie také obrátit pozornost k opakovatelnosti demokratických zhroucení, která charakterizovala ono období. Dahl se trefně zmiňuje o tom, že zatímco historický počet úspěšných demokratických přeměn je překvapivě vysoký, je tomu tak i s počtem jejich zhroucení.

Pojem schopnosti společnosti zotavit se ze státního socialismu, si vyžaduje doplňující otázku, týkající se schopnosti, nebo snad spíše neschopnosti státu, ovládaného komunistickou stranou, zotavit se po roce 1989, kdy měl "výhodu". Maria Csanadiová sestavuje schematický diagram hierarchické závislosti na systému státního socialismu a v podstatě dokazuje, že schopnost vládnoucích struktur monopolizovat všechna rozhodnutí ohledně distribuce privilegií a zdrojů se stala

paralyzujícím závazkem, neboť již nemohly splňovat požadavky vznášené jejich podřízenými. Analýza Csanadiové se soustřeďuje na rozpad režimu a nástup přeměny, ale mohla by také být pojímána jako náznak dnešního nebezpečí: nové demokraticky zvolené vedení se prostě nastěhovalo do strukturálního vězení, které po sobě zanechali komunisté, a tak mohou být terčem stejných nesplnitelných požadavků lidu a tím mohou být přemoženi dříve, než se vytvoří nové soukromé zdroje uspokojování potřeb ze sféry soukromého vlastnictví.

Laszlo Urban umisťuje neschopnost rozvoje starého režimu do perspektivně zaměřených úvah o elitách, které nejsou natolik uvězněny ve staré struktuře, aby je lákalo využití jejich výhod tím, že by se klidně spokojili s její přeměnou. Dokazuje, že aparátníci a byrokrati racionálně předvídali

dokonce větší prospěch za nového systému majetkových práv, směrem přes živelné privatizace, udržení a zmodernizování výhod druhé ekonomiky a získání vlastních mimořádných důchodů. Jeho tvrzení má zřejmé kořeny v práci maďarských vědců jako Eleméra Hankinsse, který hovořil o vzniku "nové velkoburžoazie". Tím, že tyto články bourají obrazy monopolistických stranicko-státních systémů a předkládají vysvětlení na základě všeobecnějšího kursu "zájmů", přispívají k opětnému sjednocení jazyka (a politické vědy). Avšak - jako v případě mnohých sugestivních kapitol v tomto svazku - musíme schopnost vysvětlení jevů, překračujících hranice relativně pluralistického maďarského případu, spíše pečlivě hodnotit jako inspiraci pro další přemýšlení, než přijímat.

Daniel R. Abassi, Stanford University

D. B. Dorděvič: O religiji i ateizmu: prispěvky k sociologii náboženství

Niš-Bělehrad, Gradina - Stručna knjiga 1990, 254 s.

Sociologie náboženství je relativně nová, avšak ne příliš mladá věda, respektive sociologická disciplína. Její počátky jsou spojovány s Marxem, její konsolidace s klasiky sociologického myšlení - Durkheimem a Weberem. K jejímu významnějšímu rozvoji jako moderní teoreticko-empirické vědecké disciplíny v nejrůznějších směrech však dochází v několika posledních desetiletích, především od 2. světové války.

Mezi typické představitele současné nemarxistické, resp. postmarxistické jugoslávské sociologie náboženství patří nišský sociolog D. Dorděvič. Je příslušníkem mladší střední generace sociologů, již několik let úspěšně kombinuje teoretická východiska a hypotézy o fenoménech náboženství a ateismu s rozsáhlými a hlubokými empirickými šetřeními.

Ve své poslední významnější publikaci - *O náboženství a ateizmu* - rozebírá D. Dorděvič v rámci uvedeného obecného tématu mnohé zásadní a aktuální sociologicko-náboženské problémy spolu s jejich širšími teoretickými a filozofickými souvislostmi, které

jsou do celého sociologického kontextu umně implantovány. Výsledky autorovy snahy jednoznačně svědčí o tom, že neustrnul na pouhé empirické, teoreticky nepodložené, popisné a kvantitativní sociografické rovině.

V první kapitole - *Kritické sledování ateismu* - se autor nejdříve zabývá základními charakteristikami ateismu, poté rozvádí kritickou analýzu "vědeckého" ateismu, ateistické výchovy a vzdělávání. Ihned v těchto úvodních textech se projevuje podstata Dorděvičova postmarxistického přístupu. Autor zde podává pokus o nové zhodnocení marxistického ateismu s tím, že vychází z autentického Marxe, tedy z autentického marxismu jako z komplexu idejí, který není definitivně ukončen a uzavřen.

Z nejvýznamnějších postřehů a úvah, obsažených v 1. kapitole, je možné vybrat úvahy na téma vztahu víry/něvíry. Autor rozvádí skutečnost, že stejně jako akt víry, tak akt něvíry je v podstatě tajemstvím a záhadou. Přitom záhada víry je často a z nejrůznějších možných úhlů rozebírána v rámci mnoha vědních disciplín, jako např. psychologie, historie, filozofie, sociologie... Jinak je tomu však se zkoumáním tajemství něvíry jako metafyzického aktu a především ateismu jako psychického a společenského faktu. Tyto otázky se prakticky vůbec nestávají předmě-

tem vědeckého zájmu, jsou proto minimálně objektivně objasněny a metodicky a systematicky zpracovány. Mimo jiné i z tohoto důvodu je neocenitelná snaha Dorděviče o konstituování sociologie náboženství komplementární sociologické disciplíny, případně speciálního směru sociologie náboženství, a to sociologie ateismu, která by ve spolupráci s filozofií, antropologií, psychologií a dalšími humanitními vědami měla za cíl zkoumání ateismu, jeho příčin vzniku a jeho přetrvávání, klasifikace apod.

Sám Dorděvič se pokouší přispět ke konstituování sociologie ateismu jeho definováním. Zdůrazňuje přitom, že i přes existenci mnoha druhů ateismu v dějinách lidstva jsou vzácná jeho všestranná teoretická zpracování; většinou jde o sklouznutí na pouhou negaci ateismu. Ateismus definuje jako postoj formovaný sociálním prostředím, s poznávacím, emotivním, hodnotovým a činným aspektem bytí. Jako takový je jak morální pozicí, tak způsobem chování a stylem života. Za základní charakteristiky ateismu chápe Dorděvič radikální humanismus, radikální orientaci na všestranný rozvoj a osvobození člověka a všech duchovních a tvůrčích potenciálů jeho existence a na vytvoření lidského vztahu v řetězci člověk-příroda-společnost. Je samozřejmé, že s Dorděvičovým vymezením ateismu lze polemizovat, autor je však na polemiku připraven, poněvadž řadu myšlenek již publikoval časopisecky a podrobil je tak vědecké kritice. Jedním z důsledků této kritiky je i část 1. kapitoly věnovaná pojmu vědecký ateismus. Autor ho odmítá a zdůrazňuje, že tento pojem vychází z Leninova pojetí náboženství, rozpracovávají ho bolševičtí osvětáři a vnucují ho jako povinný školní předmět.

Druhá kapitola - *K sociologii pravoslaví* - je pro českého sociologa odborně méně přínosná, je však informativní a to o empirickém výzkumu pravoslaví v Srbsku, který, na rozdíl od výzkumu jiných náboženství, je popelkou sociologie náboženství. Důvody tohoto faktu vidí autor v převládání názoru, že homogenní pravoslavné oblasti nejsou zajímavými cíli sociologického výzkumu. V současnosti tento názor ztrácí na síle tím,

jak nabývají na významu souvislosti náboženství a nacionalismu.

Druhou polovinu knihy tvoří kapitoly *Některé otázky sociologie náboženství a Kritická kartotéka sociologie náboženství*. Jde o text, který je čtivý a který může zaujmout každého čtenáře. Je to tím, že kapitoly se skládají z kratších textů, víceméně dříve publikovaných, které se dotýkají nejrůznějších témat: náboženství v učebnicích obecné sociologie, sociologie náboženství a společenské praxe, konfesní mentalita jako faktor (dez)integrace, vztah žen k náboženství, náboženství a národ apod. Zvláštní pozornost věnuje Dorděvič kritické analýze sociologie náboženství v SSSR. Dorděvič má ke kritice všechny předpoklady, svého času totiž pobýval v Moskvě a seznamoval se zde se sociologií náboženství. Pokud mohu soudit, pouze hrstka jugoslávských sociologů se mohla důkladněji seznámit se sociologií východoevropských zemí a stát se tak transferním článkem při cestě sociologických poznatků z Východu na Západ a naopak do konce 80. let. Jsem přesvědčen, že právě Dorděvič patří mezi ty sociology, kteří se tohoto úkolu zhostili na výbornou.

Stručně závěrem. Dorděvičův text, doplněný o předmluvu předního jugoslávského sociologa N. Skledara, je iniciací ke vzniku sociologie pravoslaví a sociologie ateismu s tím, že shrnuje autorovy poznatky o obou směrech sociologického výzkumu. Zvláště sociologie ateismu by mohla oslovit české sociology v dnešní době, kdy v ČSFR prožíváme renesanci náboženského života a všeho, co je s náboženstvím spjato.

D. Dorděvič není pro československé sociology neznámou osobností. Jeho publikace byly recenzovány v časopise Impuls. Je jedním z autorů statě o vývoji jugoslávské sociologie v 70. a 80. letech, kterou uveřejnil časopis Sociológia v roce 1990. Dlouhodobě spolupracuje s několika brněnskými a pražskými sociology, z této spolupráce již vzešla řada textů, z nichž se mnohé objevily ve vědeckých srbských časopisech. Daří se mu tak úspěšně popularizovat alespoň výsek současné české sociologie v jugoslávském (srbském) prostoru.

Jiří Světek

V rámci Akademické licence SPSS se značně rozšiřuje okruh uživatelů programů SPSS/PC+ i uživatelů sálové verze SPSSX. Postupně se budou zavádět tyto programy i pro jiné operační systémy. SPSS se intenzivně využívá ve výuce analýzy dat pro sociology a ekonomy, používá jej mnoho vědeckých a výzkumných pracovišť. Používá se ve státní administrativě pro pravidelné rozbory navazující na průběžně vytvářené datové báze. Je běžné v komerčním výzkumu trhu, médií a veřejného mínění. Používá se také v mezinárodních komparačních výzkumech, kterých se naši sociologové účastní. SPSS se tak i u nás stává standardem v aplikačním sociálním výzkumu a zpracování dat. Proto přibýlo a přibývá mnoho zájemců o kvalifikované využívání programu v plně šíři jím poskytovaných (ale ne vždy rozpoznávaných) možností. Pro ně otevíráme tuto novou rubriku - pro ně jako pro čtenáře i jako pro autory. Chceme v ní:

- přinášet pravidelné informace o systému, jeho částech i nových verzích;
- odpovídat na nejčastější a nejzajímavější dotazy o používání systému, např. jak řešit nestandardní úlohy nebo jak překonat některé limity;
- poskytovat shrnutí uživatelských zkušeností z výzkumných aplikací, z výuky pomocí SPSS i z výuky SPSS, z PC i sálových instalací, pracovních stanic i sítí apod.

Rubrika má tedy sloužit sociologickému výzkumu a má být místem výměny zkušeností mezi výzkumníky. Je otevřena všem kvalifikovaným příspěvkům i uživatelským dotazům a problémům. Dotazy, které chcete, aby byly zodpovězeny, a své příspěvky zasílejte na adresu redakce s označením "Rubrika uživatelů SPSS".

Redakce

Akademická licence SPSS

Rozhodnutí o nákupu statistického software je v dnešní široké nabídce podmíněno cíli, rozsahem, hloubkou zpracovatelských a analytických činností i praktickou zkušeností a teoretickými znalostmi uživatelů. Programů různé úrovně, komplexnosti, univerzálnosti, vybavených pro různé typy aplikací a uživatelů, s různým stupněm uživatelské vlivnosti je velice mnoho, nabídka je pestrá, kvalita různá. Výběr z této rozmanitosti není jednoduchý, předpokládá dobrou informaci, jasné záměry a přesnou představu o využitelnosti, a také zvážení nejen všech pro, ale i všech proti.

Sociologický ústav stál v roce 1991 před závažným rozhodnutím, jak vybavit své grantové projekty statistickým softwarem pro personální počítače. Přesto, že používáme na sálovém počítači ÚTIA ČSAV pronajatý systém SPSSH a později SPSSX již od roku 1976, a přesto, že máme s programem i s firmou dobré zkušenosti, provedli jsme podrobný průzkum nabídky. Rozhodování o softwarové volbě bylo váženo několika kritérii:

1. uživatelská vlivnost programu při jeho řízení;
 2. cenové relace a možnosti;
 3. zajištěná správnost postupů v matematických procedurách;
 4. kompatibilita s okolím (jiné programy, sálový počítač, partneři ve výzkumu);
 5. univerzálnost pro práce různého typu, vhodnost pro práce větších objemů, opakované běžné analýzy, snadné manipulace se soubory, ale i možnost používat moderní složité statistické metody pro kategorizovaná i číselná data;
 6. dynamika a odhad budoucnosti systému.
- Tato kritéria byla hlavní.

Ad 1: Běžnými uživateli ve výzkumu jsou sociolog, psycholog, ekonom ap., někde středoškolsky vzdělaný pracovník. Ti neumějí ani se nechtějí učit programování a bylo by také nesmyslem to na nich vyžadovat. Program musí být proto snadno ovladatelný a to tak, aby uživatel nebyl v běžné práci s daty na nikom závislý, aby všechny prostředky pro řešení standardních úloh měl k dispozici nekomplikovaným ovládáním programu (to ovšem nesnižuje nároky na metodologické znalosti, které jsou základem používání počítačů).

tačových technických prostředků). Po obvyklém nákladném nákupu nechceme také dále investovat další prostředky do vlastních dodatečných úprav k zajištění uživatelské přístupnosti. Jednoduché ovládání ovšem ocení i statistik, pro kterého složitější jazyk zadávání netvoří principiální problémy.

Ad 2: Cenové relace jsou rozhodující nejen v uvažování vlastních limitů, ale také v úvahách o využitelnosti, postupnosti softwarového i hardwarového vybavování pracoviště. A také vzhledem k dlouhodobým investicím, cena není jen otázkou přítomnosti, ale jde o zajištění dlouhodobě výhodné koupě (obzvláště nyní, při krátkodobém nasazování penetračních cen není možné srovnávat ceny okamžité, ale dlouhodobý výhled); na druhé straně se současná cena softwaru může snadno postupně zhodnotit nepřímou ve vyšším růstu znalostí a možností pracoviště. V cenových úvahách je nutno vzít i celkovou sumu nákladů, včetně ceny sálové verze, je-li nutná, cenu za udržování provozu ap.

Ad 3: Máloliteré pracoviště má kapacitu na kontrolu správnosti algoritmů, numerické efektivnosti a přesnosti, a ne vždy míváme s programy dobré zkušenosti. U velkých systémů je tato kontrola zajištěna permanentním veřejným zájmem odborníků z univerzit, a její výsledky jsou publikovány. Tím je vytvářen tlak na správnost.

Ad 4: Kompatibilita se týká několika aspektů: a) je výhodné a při domácích i mezinárodních společných projektech i nutné, pracovat s jedním společným systémem: výměna souborů, jejich zpracovatelské vybavení, společné a paralelní analýzy, zjednodušení výzkumné komunikace ap. Je proto vhodné se rozhodovat mezi systémy, které jsou majoritně používány v daném oboru; to má i tu výhodu, že jsou k dispozici zkušení uživatelé pro poradenství i vzájemnou výpomoc;

b) SoÚ potřebuje hladký přenos dat z PC na sálový počítač a zpět, v budoucnu i přenos na jiné operační systémy (UNIX, Windows);

c) ve výzkumné a vědecké činnosti využíváme různé speciální analytické programy a potřebujeme hladký přechod do nich i zpět (též tabulkové kalkulátory, databázové programy).

Ad 5: Pro výzkumnou práci je nesmírně důležité, aby co nejvíce manipulačních i výzkumných činností bylo prováděno "pod jednou střechou", abychom nemuseli neustále přecházet z programu do programu. Statistická práce není jen výpočet statistik a třídění, ale především jsou to úpravy souboru (redukce, výběry, spojování, tvorba a úpravy proměnných), jejichž podíl čerpá velkou většinu času při zpracování dat. Program musí také obsahovat i procedury pro profesionální analýzu dat vysoké komplexnosti a složitosti a musí poskytovat nejpokročilejší statistické metody. I když není hlavním uživatelem, musí tu nalézt své odpovídající prostředky i statistik a matematik.

Ad 6: Do každého systému proniká uživatel postupně, po krocích objevuje jeho možnosti a nachází optimální postupy. Po jistém čase už možnosti programu náhle nestačí. Proto s vývojem systému a s jeho novými verzemi, roste nejen uživatelská zkušenost a zručnost, ale i analytická a metodologická kvalifikace. Vzniká také určitá metodologická a pracovní kultura, ovlivňující styl práce, přístupy k analýze ap. Statistický software tedy nekupujeme na rok, ale předpokládáme dlouhodobé využívání. Z toho plyne požadavek nejen na dobrý systém, ale i na systém dynamický, perspektivní a přizpůsobivý novým trendům jak v programování, tak ve statistice, operativně reagující na velmi rychle se proměňující potřeby výzkumu a statistických analýz, pružně implementující nové metodologie a metody. To úzce souvisí s úvahami o investičním charakteru vložených prostředků. K rozvoji patří také otázka módnosti a někdy i libivých efektů, které jsou podmiňovány konkurenčním bojem. Tyto, na první pohled, lákavé momenty však je lépe posuzovat až po důkladném zvážení jejich užitečnosti a frekvence využití (to se týká např. grafiky, exoticky nazvaných metod, efektně popsaného programového zázemí ap.).

Přes široké spektrum není dosud žádný z nabízených systémů ideální po všech stránkách, i když vývoj je tu velmi rychlý, a všechny prestižní programy se snaží v rámci svých strategií o preciznost, vhodnost, úplnost, uživatelskou vřidnost. Liší se však typem cílového uživatele, směrem vývoje a důrazem na jednotlivé aspekty, i pochopitelně úspěšností

realizace. Jsou tu stále v rozhodování aspekty jako cena vs. možnosti, rychlost vs. objem, možnosti vs. uživatelská jednoduchost. Některé systémy předpokládají velmi intenzivní i extenzivní speciální znalosti, které vyžadují téměř specifickou kvalifikaci (mají např. vlastní jazyk), některé vyžadují enormní paměti apod. Proto je výběr obtížný, neboť je to dnes již výběr z dobrých produktů. Hlavním hlediskem se tak stává právě ona uživatelská vlivnost, vhodnost, jednoduchost, snadné ovládání, univerzálnost, rychlé zaškolení v používání a následná nezávislost uživatele. Je též důležité, aby nákupčím a rozhodovatelem nebyl zprostředkovatel, ale uživatel sám či ten, kdo s těmito systémy opravdu pracuje a má analytické zkušenosti, tj. ten, kdo má představu o tom, co bude potřebovat výzkumník, učitel, praktický statistik.

Opětné rozhodnutí pro SPSS/PC+ (DOS) bylo v Sociologickém ústavu provedeno po podrobném zvážení všech těchto aspektů, neboť se ukazuje, že ač není ve všech bodech ještě optimální, vyhovuje těmto kritériím rovnoměrně nejlépe a v cenové úrovni byl neadekvátnější. Při jednání s firmou se navíc podařilo získat další přímé i nepřímé výhody, které podstatně překročily rámec SoÚ i ČSAV, a které podle našeho přesvědčení podstaně pomohou vybavit naše pedagogická a vědecká pracoviště i jednotlivce:

1. Nelegální používání programů SPSS/PC+ bylo zcela bezplatně legalizováno pro nekomerční osobní činnost na území celé ČSFR. Tato "amnestie" byla ukončena za pomoci a podpory SoÚ k 31. 8. 1991.
2. Jednorázové nákupy všech PC produktů firmy SPSS pod DOS je možné provést do 30. července 1992 s 50 % slevou.
3. Pronájmům byla na první rok licenční smlouvy poskytnuta 50 % sleva v platbě (počítaná z evropských cen, pro nekomerční a pro akademické instituce snížených).

Pro akademickou obec však byla poskytnuta navíc velmi podstatná cenová sleva tím, že bylo umožněno sdružit pod globální licenci SoÚ nejen ústavy ČSAV, ale i katedry a fakulty všech vysokých škol v ČR (obdobná smlouva je možná i pro SR). To nám umožnilo, po průzkumu zájmů (SoÚ rozeslalo informaci o této možnosti na všechny fakulty

všech vysokých škol a všem vědeckým ústavům ČSAV) a zhodnocení všech rizik, uzavřít smlouvu, která otevírá přístup k pronájmu programu širokému okruhu uživatelů ve vědě a ve školství, a to za velmi výhodných cenových podmínek. Tak vznikla "Akademická licence SPSS", kterou organizuje a koordinuje SoÚ (koordinátorem je autor tohoto článku, který je zároveň autorizovaným partnerem SPSS). Informace o existenci této smlouvy je zároveň nabídkou všem fakultám či katedrám i všem ústavům ČSAV k připojení se k naší licenci a k jejím výhodám.

Obsah programů SPSS/PC+ aplikovaných pod systémem DOS a zahrnutých v licenční smlouvě je dostatečně bohatý pro běžnou i náročnou analytickou práci. Základní licenční sestava modulů obsahuje:

BASE: manipulace se soubory, transformace dat, základní tabelace četností a průměrů, přehledy, EDA;

STATISTICS: regresní analýza, analýza rozptylu, neparametrické techniky, korelace, t-testy, analýza reliability, faktorová analýza, hierarchická seskupovací analýza;

ADVANCED STATISTICS: diskriminační analýza, MANOVA, log-lineární modely, logistická regrese, nelineární regrese, logitové a probitové modely, analýza tabulek délky života;

TABLES: vytváření tabulek nejrůznějších typů, vhodných pro přímou publikaci;

DATA ENTRY II: vstup, přímá i logická kontrola, přímé i automatické úpravy dat, čištění souborů, úpravy definice systémového souboru.

Volitelné moduly obsahují:

CATEGORIES: jednoduchá i násobná korespondenční analýza, analýza spojeného měření založeného na skórech i pořadí, příprava experimentu pro spojená měření;

TRENDS: procedury pro analýzu časových řad zahrnují vyhlazování, dekompozici, regresní postupy, ARIMA, spektrální analýzu, X11ARIMA, speciální transformace.

Účastníci mají také možnost získat v rámci licence se slevou další produkty firmy: GRAPHICS (přímé napojení z SPSS do známých grafických systémů jako Harvard Graphics nebo Microsoft Chart), MAPPING (přímé napojení na mapové grafické systémy MapInfo nebo MapMaster), CHAID (Chí-

kvadrátová automatická detekce interakcí pro kategorizovaná data).

Globální charakter licence také umožňuje dalším zájemcům získat se slevou pronájem verzí SPSSX pro sálové počítače, pracovní stanice a jiné typy strojů, pro UNIX, OS/2 a v blízké budoucnosti pravděpodobně i pro další programové produkty, de facto pro všechny produkty firmy. I tato informace je nabídkou pro případné zájemce.

Vybrané podmínky provozu licence (stručný výtah, s podrobnostmi je možno se seznámit u koordinátora):

1. Pronájem se uzavírá nejméně na tři roky a je poskytován na vědeckou, výzkumnou a pedagogickou činnost, nikoli na činnost komerční.
2. Dílčí uživatelé - instituce (sublicence) uzavírají smlouvu s koordináčním pracovištěm, které je nositelem smlouvy s firmou a zajišťuje pravidelné roční platby pronájmu; dbá na dodržování podmínek smlouvy.
3. Každý dílčí uživatel má stanoven maximální počet provozovaných kopií, který je označen ve smlouvě o pronájmu (každý terminál v síti je počítán jako jedna provozovaná kopie) a součet těchto provozovaných kopií nesmí překročit počet uvedený ve smlouvě s firmou.
4. Každý dílčí uživatel určí svého koordinátora a poskytne SoÚ (a ten firmě SPSS) seznam všech koncových uživatelů - osob.
5. Žádný uživatel neposkytne software žádné další straně a nepřekročí maximální sjednaný počet kopií (překročení této podmínky zakládá možnost zrušení smlouvy ze strany SoÚ k dílčímu uživateli a ze strany SPSS k licenci jako celku resp. k odnětí výhod).

Ceník byl pro rok 1992 stanoven pro základní sestavu takto: 1 kopie - 5 000,-Kčs; 2-3 kopie - 10 000,-Kčs; 4-10 kopií 15 000,-Kčs; 11-20 kopií - 20 000,-Kčs. Moduly TRENDS a CATEGORIES jsou hrazeny každý dvacetí procenty z příslušné částky pro odpovídající počet základních sestav (jejich počet však může být menší než je počet smluvných základních sestav). Pro větší počet kopií a pro

velké institucionální celky se částka stanoví smluvně. Ceny byly stanoveny po zjištění zájmu tak, aby pokryly náklady smlouvy a zároveň umožnily fakultám zajistit výuku v počítačových třídách (verze pro NOVELL). V současné době jsou náklady kryty poplatky uživatelů, sponzorstvím SoÚ, podporou velkých uživatelů v rámci smluvních cen a příspěvkem Lazarsfeldovy vědecké společnosti ve Vídni.

Na další roky budou ceny stanoveny podle kursu koruny, udržení výše poskytovaných slev a inflačních trendů. Významným faktorem udržení současné, velmi příznivé hladiny je také počet uživatelů a plné využití limitů licenční smlouvy. Bude-li o program zájem a počet uživatelů se dále rozšíří, bude možno udržet ceny i v nepříznivém vývoji. Poznamenejme pro srovnání, že evropská cena pro jednorázový nákup základní verze je 4 650 DEM a každého z dodatečných modulů 900 DEM.

Akademická licence SPSS může, kromě poskytnutí výše uvedené skladby SPSS/PC+ zajistit také další výhody: již výše zmíněný výhodný pronájem nebo i dokoupení dalších specifických modulů SPSS (např. zcela nový modul CODEBOOK) nebo pronájem SPSSX pro jiný typ počítače či operačního systému, hromadný nákup manuálů, vznik uživatelských center při katedrách a ústavech, odbornou konzultaci u koordináčního pracoviště i v dalších centrech používání, a snad i tuto novou informační rubriku. V budoucnu chceme také vyhledávat, doporučovat a nabízet speciální programy, které doplňují SPSS. Budeme se je snažit získat za takových podmínek, aby bylo možné vybavit naši vědu a výuku co nejlépe i v obtížné rozpočtové situaci.

Zájemci o provozování systému SPSS v rámci našeho programu či o informaci o produktech firmy SPSS se mohou obrátit na koordinátora: Jan Řehák, Akademická licence SPSS, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 91 15, fax: (02) 235 78 88.

Jan Řehák

InformationsZentrum Sozialwissenschaften

Informační centrum společenských věd (IZ) se sídlem v Bonnu patří k výzkumné infrastruktuře služeb společenských věd, která zásadním způsobem zvyšuje úroveň, možnosti a profesionalitu práce našich západních kolegů, kteří díky těmto službám nejsou v heuristice a tvorbě informací, nezbytných pro odbornou práci, odkázáni pouze na svou individuální kapacitu na úkor tvořivé práce, jako je tomu dosud u nás. Centrum bylo založeno v r. 1969 při pracovním sdružení společenskovědních ústavů (ASI) a jeho základním posláním je poskytovat informační a dokumentační servis v oblasti společenských věd.

Během svého trvání zbudovalo širokou dokumentační základnu a štáb spolupracovníků, který nabízí rozmanitý okruh služeb, k nimž patří:

- dokumentace o literatuře a výzkumech v německy mluvící oblasti; literatura je evidována od r. 1945, po roce 1976 včetně abstrakt, výzkumy jsou anotovány od roku 1978;
- zprostředkování kontaktů mezi experty a výzkumnými institucemi;
- podpora interdisciplinárních projektů a diskusí;
- pomoc při zprostředkování výsledků společenskovědních výzkumů široké veřejnosti;
- podpora rozvoji vědeckého výzkumu, včetně metodologie a know-how.

Informace jsou ukládány ve dvou databázích - SOLIS a FORIS. SOLIS soustřeďuje informace o společenskovědní literatuře včetně časopisů z německy mluvící oblasti. Databáze je doplňována každý měsíc a ročně se jedná o cca 15 000 nových položek.

FORIS obsahuje informace o probíhajících, ukončených nebo plánovaných výzkumných projektech v Německu, Rakousku a Švýcarsku. Databáze je doplňována třikrát

ročně a jedná se v průměru o 5 000 nových položek. Zdrojem informací je přes 4 200 univerzitních i neakademických výzkumných institucí, dokumentačních center a vědeckých organizací. Databáze zachytí přibližně 80 % výzkumné produkce v této oblasti.

Od prosince 1986 je IZ jedním ze tří členů Association of Social Science Infrastructure Institutes (GESIS), organizace, jejímž posláním je integrace a poskytování servisu pro společenskovědní výzkumy a jejich využití. GESIS je financována společně federální a zemskou vládou. Dalším členem je Ústřední archiv empirických výzkumů v Kolíně nad Rýnem (Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung - ZA), který shromažďuje empirická data z výzkumů, pokud je autoři poskytl, a jejich výměnu mezi autory pro potřebu sekundárních analýz apod. Třetím členem je pak Centrum pro dotazování, metody a analýzy (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen - ZUMA) v Mannheimu, které poskytuje konzultace při plánování a realizaci velkých empirických výzkumů a zpracování dat.

Informační středisko je členem některých národních dokumentačních sdružení a Mezinárodní federace pro dokumentaci (International Federation for Documentation - FID), což rozšiřuje jeho možnosti. Plní funkci národního střediska European Co-operation in Social Information and Documentation (ECSSID).

Změny ve střední a východní Evropě vedly k zájmu o výzkumnou produkci v této oblasti a rozšíření dokumentační báze o další teritoria. Proto vznikla od ledna 1992 pobočka pro střední a východní Evropu se sídlem v Berlíně. Spolupráce s tímto informačním centrem a využívání jeho služeb skýtá možnost rychlejšího překonání informační bariéry, jejímiž důsledky badatelé ve střední Evropě trpí, a prezentace vlastní práce na evropském fóru.

Zdenka Mansfeldová

Luxembourg Income Study

Luxembourg Income Study (LIS) je mnohem známější mezi ekonomy než mezi sociology, přestože jejím zakladatelem je profesor sociologie na Harvardské univerzitě Lee Rainwater. Smyslem jeho úsilí, které vyvrcholilo založením LISu v roce 1983, bylo překonat agregátní rovinu mezinárodních srovnání v oblasti příjmových distribucí, sociálního transferu, incidence chudoby atd. a postavit je na bázi analýz založených na individuálních (primárních) datech. Spolu s dalšími badateli s oblasti ekonomie a sociální politiky a za podpory lucemburské vlády i soukromých nadací byla vytvořena unikátní databáze, která slouží dnes desítkám výzkumníků (především ekonomům) z celého světa. Na rozdíl od nás, na Západě už totiž pochopili, že vzhled do distribučních mechanismů, tvorby nerovností a souhry daňového a dávkového systému je pro poznání ekonomiky stejně důležitý jako souhrnné informace na makroúrovni. Přehrady mezi ekonomikou a sociologií v této oblasti mizí. Na rozdíl od nás, význam studia nerovnosti, sociální politiky a trhu práce je zde velmi uznávaným oborem a národní vlády i mezinárodní organizace mají o něj stále větší zájem. Proto se také do financování LISu nedávno zapojily i takové instituce jako je U. S. National Institute of Aging, OECD nebo Komise evropských společností.

Jak vlastně LIS funguje? V současné době obsahuje jeho databanka zahrnuje 20 evropských i mimoevropských zemí (včetně Polska, Maďarska a Československa), většinou ke dvěma časovým bodům. Datové soubory nejsou zcela identické. Většinou jde o statistická příjmová šetření, v některých případech šetření daňového typu či rodinné účty. Všechny jsou však "lisifikovány", tj. zpracovány do jednotné podoby, která dovoluje libovolné analýzy v programu SPSS^X. Pro analýzu je možné deklarovat jednu nebo více zemí zároveň a zvolit jakožto jednotku pozorování buď jedince nebo domácnost. Počítačové práce jsou zdarma prováděny výpočetním střediskem lucemburského velkovévodství. Technicky jsou práce zajištěny malým štábem LISu, který funguje jako součást státního lucemburského ústavu

pro výzkum populace a chudoby (CEPS/INSTEAD) ve Walferdange. Postup práce je jednoduchý. Badatel zapojený do sítě LISu si nejprve prověří program analýzy na zkušebním souboru na svém osobním počítači a poté jej elektronickou poštou zašle do LISu. Štáb LISu zajistí předání výpočetnímu centru a většinou již během následujícího dne odešle listing výpočtu zadavateli. Každý, kdo je napojen na systém EARN/BITNET, tak může operativně pracovat se soubory uloženými v LISu a provádět komparativní analýzy stejného designu. Většina analýz vychází nejprve ve Working Papers LISu, které dnes dosahují 60 titulů.

Získáváním datových souborů a technickým zajištěním výpočtů se však aktivity této instituce zdaleka nevyčerpávají. LIS především iniciuje komparativní analýzy a zajišťuje semináře k problémům týkajícím se ekonomické nerovnosti a sociální politiky. V roce 1988 byla uspořádána první letní škola LISu pro zhruba 30 postgraduálních studentů a výzkumných pracovníků a od té doby další dvě. Organizátorem těchto velmi různých setkání je Timothy Smeeding (Syracuse University), výkonný ředitel LISu. Na rok 1992 je plánována již čtvrtá letní škola, přičemž je předpokládána účast badatelů zvučných jmen, jako je A. Atkinson, F. Cowell (London School of Economics), R. Hauser (Frankfurtská univerzita), M. Rein (MIT). (Poplatek za školu činí 1100 \$, pro určitý počet účastníků je však možno získat podporu.)

Již na letní škole 1990 rozepjal LIS svoji aktivitu směrem ke střední a východní Evropě. V těchto intencích pak byla v sídle LISu v červenci 1991 uspořádána mezinárodní konference o "měnící se struktuře příjmů a sociální politiky ve východní Evropě". Organizátorům se podařilo shromáždit představitele výzkumných institucí a statistických ústavů z Polska, Maďarska, Československa a Jugoslávie a dále většinu západoevropských badatelů, kteří se touto problematikou zabývají (zastoupena byla Světová banka, OECD, London School of Economics, Evropský univerzitní institut a řada dalších univerzit a výzkumných institucí). V napínavé diskusi byly řešeny mj. problémy operativního zachycení probíhajících změn v oblasti příjmové nerovnosti a sociální politiky. K tomu pak

byly ustaveny "národní týmy" LISu z uvedených zemí (plus "východní teritoria" SRN), jež by měly na starost obnovování datových souborů a komparativní analýzy. Doufejme,

že zájem o tyto nepochybně dramatické procesy se u nás neomezí jen na akademické a univerzitní instituce.

Jiří Večerník

Sjezd českých sociologů a Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti

Téma: Postkomunistické Československo 1992 - obavy a naděje

Ve dnech 13. - 15. března se sešel Sjezd českých sociologů doplněný první den o Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti. Sociologové se setkali k neokázalému projednání dílčích výsledků své práce. Sjezd nebyl oslavou úspěchů, byl pracovním setkáním, kratičkým zastavením mezi řadou minulých a budoucích výzkumných akcí a dalších pracovních povinností pléna našich sociologů.

Několik slov k valnému shromáždění MČSS. Z úvodního referátu Miloslava Petruska, opětně zvoleného předsedy společnosti, stojí za připomenutí konstatování rozdílů v situaci sociologické společnosti i oboru před listopadem 1989 a dnes. Role sociologie se nyní prosazuje prostřednictvím základních institucí oboru - výzkumných ústavů, fakult vysokých škol a jiných pracovišť, sociologická společnost tedy nemusí nahrazovat jejich vzdělávací, sdružovací, informační nebo sebezáchovné funkce ve vztahu ke svým členům. Zároveň však mnozí, dříve nejaktivnější představitelé MČSS dnes spojují své uplatnění v oboru s vedoucími funkcemi ve státní správě a administrativě a v řízení vědeckých a pedagogických institucí. Masarykova česká sociologická společnost, "... nemusí dnes již nikomu zdůvodňovat svou existenci ... musí však hledat a najít funkční a atraktivní model této existence". V dalším průběhu jednání zvolilo plénum dvacet členů hlavního výboru a z nich přímou volbou deset členů předsednictva a přijalo zásady stanov Masarykovy české sociologické společnosti. Pokud budou přijaty stanovy v duchu těchto zásad, bude značná část budoucího rozhodování pléna probíhat korespondenční formou, včetně budoucích voleb hlavního výboru, předsednictva,

přímých voleb předsedy a místopředsedů. Těžiště konkrétní činnosti společnosti bude i nadále spočívat v práci sekcí.

Téma sjezdu: *Postkomunistické Československo 1992 - obavy a naděje* se projevilo v profilování práce jednotlivých sekcí sjezdu jen dílčím způsobem a nestejnou měrou. Významně bylo patrné zejména ve večerní diskusi u kulatého stolu: *Co se děje, kam spějeme a co o tom víme?* Zrcadlo nastavené sociologií ukázalo, že na mnohou otázku sice umíme odpovědět, že však sociologie jen málo pronikla do sféry rozhodování a ovlivňování každodenního života lidí tak jako například ekonomie, architektura, medicína nebo další obory lidské činnosti. Jakou roli má hrát sociolog, zda má být především analytikem nebo především "konstruktérem" společenských vztahů a institucí, diskuse definitivně nevyřešila. Podle mého názoru se v této otázce sociologové univerzálně neshodnou nikdy.

Sjezd měl několik charakteristických rysů. Z pohledu vnějšího pozorovatele to byl sjezd pracovní, nijak nákladný, místy zajímavý, místy všední. Touto svou sympatickou strízlivostí byl přímým protikladem sjezdu ve Štrbském plesu, který byl nákladný, plný nerovností, rozdílů a předstírání. Tento dnešní splnil běžná, ne však přemrštěná očekávání. Ukázal potenciál jednotlivých sociologických pracovišť. Ukázal širí záběru i mezery v zájmu sociologů, rozdílnou náročnost, s níž autoři přistupují k problémům a jejich řešení, současné meze i budoucí možnosti naší sociologie.

Pracovní jednání sjezdu začalo v sobotu. Probíhalo v budově, kterou obci sociologů na dva dny zapůjčila Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy. Zahájeno bylo neokázale, pracovně, a to současně v osmi paralelních sekcích. Jména sekcí napoví obsahové rozrůznění témat projednávaných na sjezdu: *Transformace sociální struktury. Sociální politika. Národnostní, etnické a regionální souvislosti*

transformace. Sociální souvislosti ekonomických proměn. Sociální souvislosti politických transformací. Kulturní aspekty sociálně ekonomických proměn. Armáda a společnost. Sociologie venkova a zemědělství. Sociologů se sešlo ke dvěma stům. Posluchárny byly naplněny a krátké referáty ve většině sekcí dovolily vystoupit mnoha referentům i diskutujícím.

Není možné, aby jeden účastník sjezdu získal přehled o práci několika sekcí. Účastnil jsem se jednání sekce zaměřené k národnostním, etnickým a regionálním aspektům přeměn. K jejímu zdaru přispěla účast početně i intelektuálně silné skupiny sociologů ze Slovenska. Vystoupení i diskuse k nim byly stručné, střídaly se pohledy i přístupy. Zazněl zde teoretický výklad pojetí národa právě tak jako výsledky z výzkumů.

Nahlédl jsem také do části jednání sekce k transformaci sociální struktury a měl jsem štěstí na zdařilý referát ukazující velice přehlednou formou výsledky multivariačních výzkumných technik v grafické podobě. Myslím, že byl takovou reklamní skříní naší aplikované metodologie, ukázkou pokročilé a všem srozumitelné aplikace náročných postupů matematické statistiky. Čtenáři mi jistě odpustí, že vynechám jména autorů příspěvku a referátu. Vzhledem k nereprezentativitě pohledu jsem téměř jistě opomenul mnohé jiné, neméně zdařilé referáty a více, než na konkrétní pochvalu mi nyní záleží na tom, abych vyjádřil svůj pocit, atmosféru jednání, osobní dojem ze sjezdu.

Mimo zasedání sekcí proběhlo během sjezdu několik kulatých stolů. Jeden z nich měl za úkol najít jednu nemalou generaci těch mladších sociologů, která se jakoby ztratila. Nevím však bohužel, zda se ji účastníkům kulatého stolu podařilo najít.

Dalším kulatým stolem bylo setkání nad tématem výuky metodologie při profesionální přípravě sociologa. Při tomto kulatém stole se sešli zástupci českých i moravských fakult připravujících sociology. Výměna informací o nárocích a skladbě výuky metod a technik, metodologie, statistiky, matematiky, logiky, demografie a základů výpočetní techniky sice nepřinesla žádný převrat ve výuce. Přítomní se však myslím všichni inspirovali příklady

svých kolegů a shodli se na názoru, že je nutné podpořit a urychlit tvorbu a zveřejňování učebních pomůcek a dalších publikací z oblasti metod a technik sociologického výzkumu. Paralelně s tímto nedělním kulatým stolem probíhalo setkání sociologů s žurnalisty a nakladateli.

Zdařilý, podle mého osobního názoru, byl kulatý stůl s českými sociology působícími v zahraničí. J. Krejčí z Univerzity v Lancasteru, M. Disman z Univerzity v Torontu, I. Šrubař z Univerzity v Konstanz, B. Utitz ze SRN a I. Bayer z Univerzity v Münsteru, představovali jen část zahraničních účastníků sjezdu, to byli ti, kteří se zúčastnili panelu. Atmosféra optimismu, s níž posuzovali dosažené výsledky práce československých sociologů, doufejme, nebyla jen zdvořilým gestem. Byla samozřejmě také závazkem do budoucna.

V pátek večer, jako součást programu sjezdu, byl promítnut film z televizní dílny skupiny *Film a sociologie* - sociologicky laděný dokument o nezaměstnaných, o jejich pohledu na vlastní situaci v roli nezaměstnaného, na její příčiny, na to, kdo je podle nich viněn, kdo ji má řešit. Po této předpremiéře proběhla diskuse s členy skupiny *Film a sociologie*. Byl to zdařilý večer.

Co se Sjezdu českých sociologů podařilo a v čem by ten příští mohl být lepší? Mnohé, co se sjezdu zdařilo, bylo díky nesmírné obětavosti několika málo nadšenců, kteří se na přípravě sjezdu podíleli prakticky od počátku. My ostatní, kteří jsme se přidali později nebo s menším zápletem, bychom měli příští podobnou akci chápat jako věc cti celé sociologické obce. Ubylo by drobných, a nutno podotknout, že v naprosté většině úspěšných improvizací spojených s přípravou sjezdu, přibýlo by klidu a soustředění na profesionálně perfektně odvedenou práci.

A jaký si ze sjezdu odnáším osobní pocit? Především, že je nás hodně. Kdyby každý napsal za rok jeden zdařilý článek a za tři roky dobrou knihu, bylo by sociologii vidět také mimo zdi sociologických pracovišť. Příklady, že to jde, i vzorů, jak to jde, bylo již na tomto sjezdu dostatek. A to mne do budoucna naplňuje optimismem.

Hynek Jeřábek

František Fajfr ke sporu o sociologický objektivismus

V české sociologii se k principu objektivismu hlásila většina aktivních pracovníků v tomto oboru. Existovaly ovšem mezi nimi rozdíly, které se projevovaly v chápání proporcí vztahu teorie a empirie v jejich jednotlivých výstupech. Průběh diskuse, která se kolem "sociologického objektivismu" na počátku třicátých let rozvinula, ukázal, že např. jinak než Z. Ullrich, O. Machotka a J. Mertl chápou tento princip E. Chalupný a I. Bláha a že V. K. Škrach a E. Rádl jej zcela zavrhnou.

Bezprostředním podnětem k diskusi, v níž se stanoviska autorů projevila cílevědoměji a vyhraněněji, byly názory Jana Mertla (1904 - 1978), který do české sociologie uváděl dalšího "nového učitele" - Maxe Webera. Mertl v předmluvě k českému vydání Weberovy Politiky jako povolání (Praha, Orbis 1929) odkazoval především na Weberovo pojetí vědy oddělené od politiky, jež pro české poměry považoval za krok vpřed proti masarykovskému chápání tohoto vztahu. Zdůraznil, že vědecké bádání je ve vztahu k politice neutrální záležitostí a je naprosto nevědeckým problémem, "jaké důsledky z vědeckých poznatků vyvodí praktičtí politikové" (s. 9).

Když potom J. Mertl rozvinul tyto své představy v obsáhlejší publikaci (Politické strany, jejich základy a typy v dnešním světě, Praha, Orbis 1931, 272 s.), vystoupil s kritikou sociologického objektivismu proti Mertlovým názorům E. Rádl (Věda a politika. In: Naše doba XXXIX, 1932, č. 9); obsáhle reagoval podobným způsobem V. K. Škrach (Rozhledy po české sociologii. In: Česká mysl XXVIII, č. 3-4) a postupně se do tohoto sporu zapojili další. E. Rádl požadoval, aby vědec neodděloval své profesionální zájmy od společenských a politických potřeb, aby se svými díly účastnil "veřejné diskuse", a nesl tak osobní odpovědnost za návrhy, které společnosti předkládá. Sociologický objektivismus byl pro Rádla druhem formalismu s heslem "věda pro vědu", které považoval za heslo "umírající Evropy". "Dívat se na dané skutečnosti jako zcela neúčastní diváci", uvedl Rádl, "jak žádá jinde Mertl (po příkladu Durkheima, paradoxního francouzského sociologa), je zhora nemožné, protože jsme spolupracovníci těch událostí a jsme za ně odpovědní" (s. 548).

Také V. K. Škrach byl přesvědčen o tom, že by česká sociologie měla čelit sociologickému objektivismu proto, že je totožný s názorem, který lze charakterizovat jako "pouhý positivism bez víry, bez ideologie, positivism odlidštěný, proti kterému je klasický positivism Humův, Comtův, Millův, historický objektivism Marxův, evolucionism Darwinův a Spencerův, bojovný zaujatý, důsledný positivism Krejčího velkou metafyzikou a vysokým idealismem" (s. 218).

V diskusi o sociologickém objektivismu vystoupil rovněž František Fajfr (1892 - 1969), tehdy již známý autor spisů Positivism a náboženství (1924) a Masaryk a Comte (1925), který ve svém příspěvku zhodnotil obě strany sporu. (Sociologický objektivism. In: Česká mysl, XXVIII, 1932, č. 6, s. 358-365).

Emanuel Pecka

Sociologický objektivism

Sociologický objektivism znamená *předně*: že se má sociolog omezit na to, aby jen konstatoval, co jest. Sociologie má zachovat mezi subjektem a objektem nepřekročitelnou distanci. Sociolog má přistupovat ke svému předmětu z vnějška, čili studovaný předmět se mu má jevit jako vnější nezávislý jev, mající svou zvláštní osobitou existenci.

Odtud plyne *druhá these*, kterou tvoří nauka o sociálním jevu. Předmětem sociologie jsou úkazy, jevy sociální, které existují a se dějí svou vlastní specifickou zákonitostí, a tu má sociologie objevovat. Tyto úkazy s jedné strany a jejich sociologické poznání se strany druhé jsou tedy dvě různé věci. Poznání má být věcné, třebaš abstraktní, obecné, ale věc sama, totiž ty sociální jevy, nejsou na něm závislé. Dějí se svou zákonitostí bez ohledu na to, zda a jak jsou sociologicky poznány, právě tak jako planety obíhají kolem slunce bez ohledu na astronomické teorie dejme tomu geometrické. Sociologická poznání, správná i nesprávná, sociologické teorie tvoří dějiny sociologie, ale nepatří do dějin toho sociálního jevu, netvoří jeho dějinstvo. Také sociolog nemá ani pomyslet na to, aby tvořil a působil v objektu nějaké změny resp. že je působí.

Sociologové uznávají, že tato předmětnost a věcnost sociálního jevu *není tak jednoduchá*. Mertl např. praví, že "společenské jevy existují jen v duších jednotlivců" (s. 8, 13), že největší část sociální skutečnosti tvoří hodnotící soudy (s. 4), ideologie, ale považuje to pouze za zvláštní okolnost znesnadňující sociologické studium. Nepokládám názor Mertlův za správný ze dvou důvodů.

Sociologický objektivista tu *jednak* až přehání subjektivní, tj. vnitřní, myšlenkovou, neviditelnou duševní povahu sociálních jevů, *jednak*, kdyby tomu tak bylo, musil by i svou sociologii přizpůsobit subjektivismu víc než činí.

Sociálním jevem, držíme-li se už tohoto pochybného pojmu, je především skutečné jednání člověka. Toto jednání je vždy tělesné, viditelné, smysly vnímatelné. Měsíční těžba uhlí, vražda, válka, politika i náboženství jsou viditelné úkony. I demokracie nebo stranství jsou hmotné skutky, neboť konec konců běží ve společenském životě prakticky i teoreticky o to, co živí lidé dělají, právě tak jako v přírodní vědě běží nikoli o to, co si opuka o sobě myslí, nýbrž o to, co fyzicky dělá. Objektivistická sociologie by mohla být jen taková, kdyby se doopravdy a výlučně omezila na zjišťování tělesných, hmotných skutků.

Avšak právě odpůrce objektivistické sociologie by mohl souhlasit s Mertlem a ukazovat na to, že fyzický úkon není celým jevem sociálním a že jest jen projevem něčeho ve vlastním slova smyslu sociálního. Aspoň úkon fyzicky zcela totožný různí se sociálně podle toho, jak je myšlen. Usmrcení člověka může být vraždou, zabitím, popravou nebo válečným úkonem. Při tom však není nikdy a nikde žádnou viditelnou objektivní známkou na úkonu samotném určen jistý specifický smysl. Je ovšem pravda, že je málo "jevů" sociálních bez slovního doprovodu, v němž se vykládá, co jev znamená a co se jím chce, je pravda, že se lidé donucují, aby věcem dávali určitý smysl, a nezapomínejme, že toto donucování ke konformitě je konec konců fyzické, takže lidé z existenčních důvodů se podvolují i s *mentální rezervací*. Násilí a podvod patří k podstatě společenského života. Avšak objektivně, viditelně není žádné-

mu jevu vtištěno, jaký určitý smysl má. Sociolog je nezávislý na tomto sociálním nátlaku, a ohledy existenční, finanční, prestižní nebo ohledy na popularitu by neměly ani s hlediska tzv. neobjektivistické sociologie tuto nezávislost porušovat.

Avšak sociolog musí dávat smysl událostem, chce-li vůbec mít nějaký předmět. Musí se na společenský život dívat jako politik, jako ekonomista, jako mravní osobnost, tj. jako jeden z lidí tohoto života, jako činný člen souboru. Vytáhnout sebe z tohoto objektu nelze, jak by chtěla objektivistická sociologie. Proto je sociologie, resp. každá sociální věda vlastně *pokračováním společenského života*, je sám ten společenský život, ovšem pokračující v jiné, totiž teoretické, literární formě. Že je v něm mnoho objektivnosti, subjektivnosti, násilí a pravdy, vášnivosti i rozumnosti, tak jako v tzv. "skutečném životě, jak probíhá mimo literaturu, je důsledek toho, že se prostě ze společenského života nemůžeme vyřadit. *Jsme naloženi, je třeba plout*; nechtít plout, znamená nechat se unášet, tedy přece jen plout. Na sociálně teoretickou literaturu, resp. na tuto sociálně-literární praxi klademe některé zvláštní požadavky. Literární činnost společenská může být racionálnější a méně vášnivá, protože není v její dispozici ani v intencích, aby přivodila účinek přímo, fyzicky a ihned, jako tzv. skutečná praxe.

Tím se dostáváme k *třetímu*, nejspornějšímu bodu, totiž k otázce hodnocení. Platí za uznanou pravdu, že věda nemůže hodnotit. Z toho se vyvozují pro sociologii dva krajní důsledky:

- a) jestliže sociologie musí hodnotit, není vědou,
- b) sociologie, na níž se žádá hodnocení, se vylučuje jako agitační literatura nebo jako služební placená literatura, která je za přízeň určitých skupin sociálních ochotna ke všemu.

Ad a). Neobejde-li se sociologie bez hodnocení, pak to znamená, že *není přírodní, exaktní vědou*. Uznávám, že není. Mertl namítá, že je taková věda scholastická. Stupnice věd, tj. věd objektivistických, exaktních, končí psychologii. Což je nad to, je opravdu "scholastika", chceme-li tomu rozumět tak, že v tzv. vědách duchových převažuje argumentace nad pozorováním, že tyto vědy předpokládají stanovisko, v poslední instanci nějaké stanovisko etické; jsou to vědy praktické, k jednání namířené.

Ad b). Druhý důsledek je zbytečné přehánění. Hodnocení není agitací a politikařením, provádí-li je člověk vědomý své mravní svobody a odpovědnosti a podle zásad poctivosti a pravdomluvnosti, není servilnost, vyplývá-li z opravdového přesvědčení, a víme, že je právě k němu třeba někdy nadlidské odvahy. Nezapomínejme však, že se mnoho hodnotících soudů schovává za domnělou přírodnickou objektivitu z různých důvodů. Je to *předně* úkryt spisovatele, který se snaží ukázat, že on za to, co tvrdí, nemůže a že jen konstatuje pouhá fakta, *za druhé* je to taktika hodnocení, předpokládající, že hodnotící soud nalezneme více ohlasu, bude-li vydáván za čistou přírodninu, *za třetí* se hodnotící soudy vydávají někdy bona fide, většinou však fraudulosně za objektivní pravdy, tj. názory, hodnoty a zájmy vládnoucí třídy společenské, protože jsou běžné a nenalézají odporu, pokládají se a vydávají se za věcné objektivní pravdy skutkové, které se mohou jen samozřejmě konstatovat. Proto také velmi často hodnotíme, aniž jsme si toho vědomi.

Hodnocení a praktická věda mají být také *praktické*. Pusté a jalové morálkání nebo vylévání vlastních citů není právě nic praktického.

Sociologický objektivismus je také *doktrinou* v tom smyslu, pokud mu platí společnost za realitu. Naše sociologie není v tom ohledu dost určitá. Domnívám se, že sociologický objektivismus by měl znamenat důsledně také tento sociologický kolektivismus. Pro dnešní diskusi není však tato otázka tak zásadní.

Dříve než přejdu k poznámkám, jak vypadá objektivistická sociologie v literární praxi mladších sociologů našich, zmínil bych se ještě o stanovisku neobjektivistickém. Vyjádřil bych je asi takto:

Předmětem sociologie by měla vždy být určitá otázka sociální, tj. otázka, jež opravdu hýbe dnešní žijící společností, spor, konflikt sociální, srážka různých tendencí, zájmů, názorů a hodnot. Sociolog se ukáže už v tom místem, do jaké míry si dovede vybrat za předmět svého studia otázku opravdu aktuální a životnou nebo opravdu iminentní. Vybrat si nějaký "jev" není tak těžké, neboť s hlediska právě objektivistického jest jev jako jev. Jako přírodověda zlata není lepší než přírodověda zinku, a zoologie lva není lepší než zoologie komára, tak i sociologie filatelisty je přírodovědecko-objektivisticky stejně důležitá a cenná jako sociologie nezaměstnanosti. Avšak ocenit význam sociálního sporu znamená hodnotit eticky jeho důsledky, nehledě k tomu, že bez hlediska v etickém smyslu sociálního nebo přímo politického by sociolog ten spor aktuální nebo hrozící ani neuznamenal. To se nedá očitě odporovat, sociolog musí být sám uvnitř sporu.

Sociální věda má však také úkol otázku sociální nějak řešit, má být jakousi theoretickou krizí společenského života, tj. místem, kde se otázka může nejostřeji vyvrcholit a rozhodovat. V literatuře, čili na papíře, se dá aspoň každá otázka hnát ke krizi s nejmenšími oběťmi, nejméně bolestně, v praxi řešit otázku znamená už řešit ji na živých lidech a eventuálně neuzavírat se ani krutosti. Není ovšem většina těch otázek snad tak tragická, ale právě literatura sociálně-vědecká by měla být pokusným polem; v tom záleží právě ta praktičnost tzv. praktických věd, že se snaží umožnit mírnější průběh nejruznějších sociálních krisí, že usnadňují praktikům řešení aktuálních sporů a konfliktů, že eventuálně tyto konflikty předem oznamují, zkrátka že se snaží připravit budoucnost. Objektivita praktické vědy je objektivita soudce, který si nezadá, přikloní-li se v rozsudku k jedné ze sporných stran, a který si nezachová objektivitu tím, že by chtěl z nechuti k rozhodování věčně zůstat nad stranami jako nezúčastněný divák. Hodnocení neznamená projevovat a unavovat čtenáře svými city a náladami. Řešení otázky se neobejde bez ustavičného dávání smyslu, oceňování významu, etického měření a srovnávání úmyslů se skutky, prospěšnosti se škodou.

Proto má sociální teorie tak často *obličejitý charakter*, tj. usvědčuje společnost, ukazuje, jak si společnost mnoho věcí jen namlouvá, jak se podvádí a klame, jak si libuje ve formalitách jen vnějšně zachovávaných a jak se na pohled okrašluje. Snad právě touto hodnotící kritikou dospíváme k subjektivnímu sice, politickému, ale často hlubšímu a relevantnějšímu konstatování toho, čím společnost vsutku jest a jak jest, než pasivním nazíráním s katedry na hemžení v labyrintu světa.

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Introduction	291
ARTICLES	
Matějů, P., B. Řeháková: From unjust equality to just inequality?	293
Večerník, J.: The labor market in Czechoslovakia: problems and prospects	319
Miková, Z.: Human capital and household work strategies	337
De Deken, J. J.: Social policy and the politics of solidarity	351
Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová: Political spring 1990 in the countryside and in small towns	369
Janáček, K.: Some social effects of economic transformation in Czechoslovakia	386
Kučera, M.: With respect to the preliminary census data	394
COMMENTS AND REPLIES	403
REVIEWS	408
SPSS	421
NEWS AND INFORMATION	425
DOCUMENTS	429

REVIEW

3

PE 4583

28. 1992. 1-3.

galerie

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

Úvodem	291
STATI	
Matějů, P., B. Řeháková: Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?	293
Večerník, J.: Trh práce: problémy a perspektivy	319
Miková, Z.: Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce	337
De Deken, J. J.: Sociální politika a politika solidarity	351
Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová: Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě	369
Janáček, K.: K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky	386
Kučera, M.: K předběžným výsledkům sčítání lidu, domů a bytů 1991	394
OHLASY	
Možný, I.: Tři opravdu malé poznámky k Muchově stati o systémových teoriích a modernizaci	403
Loewenstein, B.: Nacionalismus, demokratizace, manýrismus	404
RECENZE	408
SPSS	421
ZPRÁVY A INFORMACE	425
DOKUMENTY	
František Fajfr ke sporu o sociologický objektivismus	429

ČASOPIS

3